

HARMADIK KÖNYV.

A politikai hagyományok.

Európa.

ELSŐ FEJEZET.

Angolország.

I.

Angolország kereskedő sziget, e tényből folyik egész politikája. Az angolok csak a gyarmatok által terjeszkedhetnek, ők többet termelnek mint a mennyit fogyasztanak: piacokra van tehát szükségök. Tengerészetök vagyonságuk eszköze; ők a tengerek fölötti uralomra törekednek. Érdekeik kereskedelmi jellege és az ebből származó féltékenység; nemzeti jellemök, mely természetszerűleg gögös és kizárólagos; birodalmuk jellege, e szigeti elzárkózottság, mely nekik lehetővé teszi, hogy — mint Montesquieu mondja, — »mindenütt sérelmeket okozzanak« büntetlenül: mindez összehat arra nézve, hogy politikájoknak a fenhéjázás és versengés azon szellemét kölcsönözze, mely egész Európában félelmesekké teszük őket. Kereskedelmi érdekeiket ép oly szigorral és kevélységgel igazgatják, mint XIV. Lajos a maga dynasticus érdekeit. A közgazdaság

képezi nálok az állameszélyt. Angolország, a mint ez különben általán szokásban volt,¹⁾ így gyakorolván az egyed-
áruságot a maga gyarmatai tekintetében, a mások gyarma-
taiban magának szabad kereskedést követel és itt minden
eszközzel igyekszik szervezni a csempészetet, melyet a saját
területein kérlelhetetlen szigorral nyom el. Minthogy e
pontban lehetetlen a többi nemzetekkel megegyeznie, meg-
vetéssel nyomja el a gyöngéket és elkeseredetten küzd az
erősek ellen.

Nem engedi meg, hogy Franciaország osztozzék
vele a tengerek és gyarmatok fölötti uralomban s a világ-
kereskedelemben: innén származik engesztelhetetlen ellen-
zése minden oly tervnek, mely kiterjesztvén Franciaország
partjait Európában, annak új kijáratokat nyitna az
Oczeánra. Magának akarja fentartani Németország élel-
mezését, és főleg azt nem engedi meg, hogy a francziák
Antwerpenben megvessék a lábukat: innen van rend-
szeres elhatározása, hogy sohase tőrje Belgium és a Rajna
balpartjának egyesítését Franciaországgal. Egy francia
ügynök ezeket írá Londonból 1677-ben: »Egyhangulag
azt mondták az alsóházban, hogy az angolok még
az ingeiket is el fogják adni (ezen szavakkal éltek),
hogy Franciaországgal Németalföld fentartásáért hábo-
rúzzanak.«²⁾

Ez érzelmek szintoly élénkek és szenvedélyesek
1789-ben is; a boszú, melyet Franciaország Amerikában
töltött ki, nem volt alkalmas arra, hogy azokat enyhítse.³⁾

---

¹⁾ Montesquieu, XXI. k., XXI. f., Erskine May, II., XVII. f.

²⁾ Camille Rousset, *Louvois*, II. k., 309 l.

³⁾ Malmesbury, *Diaries and Correspondence. Mémoires de 1785.*

Politikai elv, állameszély ez, melytől a City utolsó polgára ép úgy át van hatva, mint a korona tanácsosainak legtapasztaltabbika.¹⁾ Franciaországot visszatartóztatni, lealacsonyítani, ha lehet, megalázni és mindenesetre a continenshez lánczolni: ez képezi terveik állandó alapját. Minthogy ezt közvetlenül és magok által hadsereg hiányában nem érhetik el, szövetségek által dolgoznak e célra és szövetségeseiket pénzsegélylyel támogatják. Ez volt hosszú időn át Ausztriával fennállott viszonyuk indoka és a bécsi udvar Anglia által fizettette magát, hogy leverje versenytársát, Franciaországot, és megvédelmezze birtokát, Németalföldet.

Azonban a Györgyök trónra jutása óta 1714-ben, Anglia egyik lábát a continensre tette. A király hannoveri választó s ragaszkodik választófejedelemségéhez, mely neki atyai öröksége. Mindamellett, hogy az egyesülés jogilag merőben csak személyi, és hogy Anglia ebbe nincs belebonyolítva, a király eme ragaszkodása Hannoverhez nem kevésbbé lesz akadályllyá az angol politikára nézve.

¹⁾ »Ötszáz esztendei versengés, írta Linguet, minden egyesnek személyes tulajdonává tette a vetélkedést, mely a két népet ösztökéli.« *Annales*, IV. k., 53 l. — »Ez a régi Rómának Carthagóhoz való viszonya a második és harmadik pun háború között.« (Favier, *Conjectures raisonnées*, X. f. de l'Angleterre. Boutaric, II. k., 182 l.) — »Anglia Franciaországnak természetes ellensége, még pedig kapzsi, dicsvágyó, igazságtalan és rosszakaratú ellensége; politikájának változhatatlan és előszeretettel ápoló célja, ha nem is Franciaország megsemmisítése, de legalább lealacsonyítása, megalázása és romlása... Ezen állameszély ural mindíg, minden más tekintet, s midőn ez megszólal, minden eszköz igazságos, jogos, sőt szükséges, — hacsak célravezető.« *Mémoire de Gérard de Rayneval*, 1774. publ. par Cornélie de Witt., *Jefferson*.

Ez zálog, melyet Franciaország összeütközés esetén hatalmába ejthet; eszközt talál ebben arra, hogy hadai által ellensúlyozza a britt hajóhad fölényét. »Angliától csak Hannover által kaphatunk valamit« — írta d'Argenson 1745-ben. Ez volt akkor a főkötelék Francia- és Poroszország között, mely e tartományra vágyott. 1756. óta megfordult a játék; a játzófelek megváltoztatták ugyan a helyet, de a játszma a valóságban ugyanaz marad. Poroszország megnyugtatta Anglia királyát Hannoverre nézve és szövetségre léptek. Franciaország és Ausztria pedig Poroszország ellen szövetkeznek össze, de Angliának mindig marad egy hadserege a continensen, hogy a francziák ellen küzdjön. Ez átmeneti combinatiók semmikép sem változtatják meg az érdekek viszonyát. Látni fogjuk a forradalom elején, hogy Franciaország elszakad Ausztriától és fenyegeti Németalföldet; hogy a bécsi udvar újból egyetértésre jut a londonival, s hogy a kettejük közt ingadozó Poroszország újra érzi Hannover felől a régi sóvárgások ösztökélését.

Anglia 1789. felé pillanatnyilag Poroszországra támaszkodva, Hollandiát pártfogolja, uralkodva fölötte. Tengerészeteik versenytársak ugyan; de ha kereskedelmi érdekeik ellentétesek is a tengereken, Európában megegyeznek. Mint az angolok, a hollandok sem akarják, hogy a Schelde francia folyó, sőt még azt sem, hogy minden nemzet hajói előtt megnyitott szabad folyó legyen. Portugalia az angolokra nézve egy neme a szárazföldi gyarmatnak, honnan ők a spanyolokat fenyegetik. Olaszország csak a kereskedelmi egyezmények által foglalkoztatja őket, melyeket gyöngye kormányaira ráerőszakolnak. Ellensúlyozzák a Földközi tengeren Franciaország befolyását

és kétségessé teszik neki a levantei kereskedelmet. Igyekeznek elvonni tőle az északi kereskedelmet a Baltitengeren. Fölváltva dédelgetik, majd fenyegetik Dániát és Svédországot.

A mi Oroszországot illeti, függetlensége az amerikai háború alatt nagyon lehűtötte az angolok barátságát.¹⁾ Az angolok, miután sok ideig azt tartották, hogy érdekeik közösek, kezdék felismerni azok szétágazását. Megtelepedesők Indiában, az oroszok előnyomulása a Fekete tenger partjain — oda irányúlnak, hogy megváltoztassanak minden viszonyt ezen, a minap még szövetséges két hatalom között. Anglia, ázsiai hatalommá lévén, erőszakosan versenytársává lesz Oroszországnak: nem nézheti ezt nyugtalanság nélkül, a mint az ottoman birodalmat fenyegeti; nem engedheti meg, hogy egy új elsőrangú állam magának közvetlen bejáratokat nyisson a Földközi tengerre. A mi pedig Lengyelországot illeti, minthogy vele nyereséges üzletet csinálni nem lehet, az angolok nem gondolnak vele.

Minden szövetségök is e kettős eredményre irányúl: kiterjeszteni tengeri hatalmukat; megszorítani, sőt megsemmisíteni, ha van rá eszközük, Franciaországét. Ez az ő állandó eszméjük, de magának ezen politikának a jellege hozza magával, hogy ezt csak megszakítva követik.

Az angolok csak a kereskedelemért háborúznak; a háború megakasztja és károsítja a kereskedelmet. Csak akkor határozzák el tehát harczra magokat, ha érdekeiket határozottan fenyegetetteknek látják. De akkor aztán a

---

¹⁾ L. e barátságra nézve: *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, VI. f. *L'Angleterre et la question d'Orient*.

küzdelembe vetve magokat, mert kénytelenek vele, mély és fokozott szenvedélyt és annál makacsabb ingerültséget visznek bele, minél önzőbb annak indító oka. Történetök tele van azon közönynek, mely hanyatlásuk hitét kelti és azon fölgerjedésnek alternatíváival, mely zavarba hozza ellenségeiket. Fölváltva látjuk őket hol elhagyni, hol kormányozni Európát, hol elhanyagolni a continens legnagyobb ügyeit, hol követelni magoknak, hogy ők intézzék még a legkisebbeket is, a minden áron való békéről átmenni a végletekig vitt háborúra.

Ez onnan van, mert miután harczoltak, ha legyőzettek, föllábadni akarnak; ha győztesek, igyekeznek hasznukra fordítani a győzelmet: mindkét esetben rendezni akarják számadásaikat. Gazdagságuk megengedi nekik, hogy rendkívül nagy adósságokat csináljanak, de épen mert gazdagok, érzik annak terhét s a pénzügyi zavar tűrhetetlen nekik. Vegyük hozzá közszabadságaik uralkodó gondját, melyek mindig veszélyben forognak a háború alatt. Így szállnak magokba és merülnek el belügyeik gondjaiba a hét éves háborúban elért nagy sikereik s az amerikai háborúban szenvedett vereségök után.

Belügyeik ekkor rettenetes válságon mennek keresztül. Az angolok a magok kárán élik át a szabadság zord tanulóéveit. Megszerezték a szabadságot, de az erkölcsök még nem alkalmazkodtak hozzá, annak gyakorlata még nincs szabályozva. Csak azért szűnnek meg harczolni az idegenekkel, hogy önmagokkal kezdjenek küzdeni. E küzdelmek töltik be az egész tizennyolczadik századot.

A hét éves, sőt még az amerikai háború folyamata alatt is az angol belügyek az erőszakoskodás oly fokára emelkednek, a minőt nem lehetett észlelni a nagy forrada-

lom végzetes évei óta.¹⁾ »A nemzet,« mondja Macaulay, »a kétségbeesésnek oly szomorú és keserves állapotában volt, melyhez hasonló tán nincs a történelemben«: a parlament hitelvesztett, a király gyűlölt, a hatalom ideig-óráig való, engesztelhetetlen pártok az anarchia minden eszközével fölfegyverkezve. Versenyeznek a hatalomért a corruptió által. A politikai izgalom behatol még a családokba is. »Az asszoyok, gyermekek és cselédek whigeknek és toriknak nevezék magokat. A szentbeszédek úgy mint a szindarabok és álarczos mulatságok politikai színezettel bírtak.« A sajtó nem lévén többé elegendő arra, hogy szítsa a tüzet, politikai társulatokat alapítanak, clubokat szerveznek, befonják az országot egy hálóba, melynek minden szála Londonba fut össze. Serkentette a propagandát »a serény levelezés, a szövetkezetek s az egész Angolországban kicsinált mozgalmak. A különböző grófságok levelező és szövetkezeti bizottságokat választottak, melyek az agitációt szították, és delegatusok küldettek Londonba, hogy azt összpontosítsák.« Vegyük ehhez a durva nyelvezetet, a brutális szokásokat. Az emberek hazugsággal, szemtelenséggel, aljas cselszövénnyel vádolják egymást. Ez a kamarákban használatos szótár. Vérszomjasoknak és elkobzásokra áhítózóknak mutatják magokat. »A hét éves háború folyama alatt a követek azt javasolják, hogy a Déli társaság igazgatóival úgy kell bánni, mint bántak Rómában az apagyilkosokkal s hogy a Themsébe kell őket dobni.«²⁾

---

¹⁾ L. Macaulay, *Le comte de Chatham, William Pitt*. — Ers-
kine May, id. m. — Cornélis de Witt. *La Société anglaise au dix-
huitième siècle*. — Mallet du Pan. I. k. IV. f.

²⁾ Macaulay, id. m.

Az alsóház bitorolja a kormányzatot, elfogatásokat rendel el, vád alá helyezéssel fenyegeti a minisztériumot. A pór nép természetesen hajlandó az indulatos fölgerjedésekre és iszonyatos ittasságokra; a vezetők felizgatják és rohamra indítják.¹⁾ 1780-ban a zendülők azon a ponton voltak, hogy megtámadják a parlament palotáját; a képviselők egy pillanatig kényszerítve látták magokat, önvédelmökre kelni és karddal kezökben magoknak útat törni. 1782-ben a tömeg ostrom alá fogja a kamarákat, durván megtámadja a paireket, üldözi a püspököket, bántalmazza a külhatalmak követeit, fölnyitja a börtönöket, fölgyújtja a palotákat. Több napon át London egy meghódított város képét mutatja. A zendülések elvadult természetűek. »Az angolok jellemének véres tragédiák kellettek,« írta Frigyes. Áldozatokra van szükségök. 1757-ben oda dobták nekik Bynget. Waren Hastings pöre mutatja, hogy az erkölcsök 1786-ban sem változtak.

A vallási vakbuzgóság csatlakozik a politikai szenvedélyekhez. 1778-ban a katolikusok ellen büjtogatott edimbourgi pór nép lerombolja azok kápolnáit. Glasgowban lakásaikat rabolják ki. Remegnek javaik- és életökért. Az írek, felbátorítva az amerikaiak példája által, összeküvést forralnak és fegyverkeznek. A nemzeti függetlenség örökös visszakövetelése összevegyül a vallási egyenet-

---

¹⁾ »A népies bika mint egy tömeg vetette magát az első vörös rongyra, melyet látott. Az emberi barom, a politikai szenvedélyek által lángra gyúlva, kiáltásokba és kegyetlenségekbe tör ki, rendre-rendre minden párt keze alá hajlik ingatagul s elvakult fölgerjedésben késznek látszik lerombolni a társadalmat... Minden politikai esetnél lázadó morajt hallani.« L. Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, III. k. 5. l.

lenségekkel és agrarius követelésekkel. Fölkelés lappang mindig e szigeten.

»Pártoskodások által tönkretett nemzet, a leghevesebb támadások által meggyengített trón, a nemzet által utált és gyalázott kamara, Skóczia ellen felbőszült Angolország:« e vonásokban adja Macaulay Angolország képét e mozgalmas időkben. Lefejezték I. Károlyt, utálták II. Károlyt, elűzték Jakobot, eltűrték Vilmost, megvetették a két első Györgyöt. A harmadik, ki 1760-ban lépett trónra, huszonhárom év óta uralkodott, mikor alattvalói hozzá kezdenek simulni. A minisztériumok egymásra omlottak össze. 1771-ben a cabinet a hetedik volt 10 év óta. III. György trónra lépte óta Angolország egyedüli államférfia, a nagy politikai vezér és a győzelem szervezője a hét éves háború alatt, Chatham lord csak hogy épen érintette a hatalmat. Letűnése csak annál inkább tüntette ki utódainak középserűségét.

III. György bírt a királyi tulajdonok egynémelyikével. Volt benne méltóság, következetesség, sőt konokság s a britt becsületnek igen élénk érzete. Féltékenyen szerette a hatalmat, de csak félig volt képes azt gyakorolni: szelleme pillanatokra elhomályosult. 1765-ben kapta az első őrültségi rohamot s mindig ijedős és szeszélyes maradt. Nem tűrve a pártok gyámkodását, de erőtlén lévén arra, hogy magának alkosson pártot, sokáig kormányzott kegyenczei által, kegyenczei pedig a corruptió által kormányoztak. Ez vala Anglia krónikus csapása. Ebből a megelőző uralom alatt Walpole kormányzati rendszert alkotott. Lord Bute azt nyilvánosan szerepeltette s »az alsóház kezelésének« nevezte.

Hogy a közerkölcsök ennyire mélyen sülyedtek,

onnan van, hogy a magánerkölcsökben nem találtak támogatást. A feslettség ugyanazon útján haladtak, mint Párisban, de nagyobb cynismussal a féktelenségben, több mulyasággal a kicsapongásban, főleg több iszákossággal; kevesebb finomsággal, kevesebb ízléssel, egyszóval kevesebb színleléssel. III. György viszonylagos illemet őrzött meg. Fia, a walesi herceg, kinek adóssága felülmúlta némely szárazföldi kis államét,¹⁾ közbotrányban folytatta életét. 1789-ben arról volt szó, hogy Sheridan kerüljön az ügyek élére. Franciaország követe ez alkalomból írta²⁾: »Jóllehet ez országban a formák csak kevésbé vétetnek tekintetbe, valóban rendkívüli dolog volna, ha egy legrosszabb hírű ember, előbb színész, színésznek a fia, a ki színésznőt vett el s azonfelül tönkrement ember, lenne miniszterré Nagybrittaniában. Azonban, ha a walesi herceg vezetné pártját, a helyett, hogy az által vezettség, Sheridan úr a kormányzat élére jutna.« E levél képezi alaphangját az idegen diplomaták levelezésének és jellemzi az ítéletek szellemét, melyeket a szárazföld politikusai alkotnak Angliáról.

II.

Az igazság az, hogy nem fognak fel semmit, hogy csak a külszin után, az irigység vagy a félelem által elhomályosított szemmel itélik meg Angliát s azzal a titkos

---

¹⁾ A czivillistában 60,000 livre évdíja volt. 1787-ben a parlament megszavazott 161,000 livret, hogy adósságait kifizesse és 83,000-et, hogy palotát építsen neki. Mindazáltal 1795-ben még 650,000 livre-re volt szüksége.

²⁾ 1789. január 6. Archives des Affaires étrangères.

vágygal, hogy olyan bajnak tüneteit vegyék észre, mely minél végzetesebb az angolokra, annál megnyugtatóbb vetélytársaikra nézve. A continens államférfiai azt mondhatták és kellett volna hogy mondják magoknak, miszerint Angolország ezen válsága nem volt az első. A történelem arra tanította őket, hogy, ha Anglia heves lázrohamokat állott is ki, azért nem kevésbé játszott nagy szerepet a világon. De a történet, mint minden messzeható tapasztalat, igen silány tiszteletben tartatott a kancelláriákban: magával szemben találta a kevélységet és közönyt, két oly hibát, melyek, sajnos, igen jól összeférnek a világiasszellemmel és a politikai ügyességgel. Azt mondogatták egymásnak az udvarokban, hogy miután Anglia eltúrte Lengyelország felosztását, a Krim meghódítását, az Egyesült-Államok felszabadulását, határozottan lemondott s hogy közelg az idő, mikor a komoly és szilárd kormányok végre saját szigetére szorítván azt vissza, nem fognak többé számolni vele.

A nép előttök természetből zavargónak; az alkotmány minden hatalmat lerombolóknak tünt fel.¹⁾ Sem az emberekben, sem az ügyek vezetésében semmi következtesség s következőleg sem hatályos politika, sem biztosított szövetségek. »Semmi sem volt oly változékony«, írta Ver-

---

¹⁾ Ezek classicus itéletek. In' egyebek közt néhány példa: »Anglia népe könnyelmű s nem tűrheti az ígát.« *Testament de Charles de Lorraine*, 1687. — »Angolország,« mondá Nagy Péter, »önmagában szétmarcangolt s terveiben változékony hatalom.« Vandal, *Louis XV. et Elisabeth*. — »Valahány államot Európa magában foglal, nincs közöttök egy sem, melyben a kormányzati elvek gyakrabban változának, mint Angliában.« Torcy, Du Luc gróf utasítása, 1715. *Recueil* I. k. *Autriche*, 166 l.

gennes 1783-ban,¹⁾ »mint a saint-jamesi cabinet politikája, sem a kormány pillanatnyi befolyásától inkább függő, mely kormánynak majdnem naponkénti változása gátolja a saint-jamesi miniszteri tanácsot abban, hogy a continens ügyei tekintetében határozott elvekkel birjon.« Egy »ily különös kormánynyal«, mondja Kaunitz, »nem lehet alaposan semmire nézve sem számolni.²⁾ E politikusok szemében Anglia azon az úton látszik lenni, hogy egy fajtájává legyen a szigeti Lengyelországnak,³⁾ egy gazdag, higgadt gondolkozású, önmagára támaszkodó Lengyelországnak, de a mely látszólagos tartóssággal csak azon szerencsés véletlen folytán bir, mely a szomszédoktól megszabadítja. Egy francia ügynök, miután a gyöngeségnek minden jelét feltüntette, ezeket írja Londonból 1766-ban: ⁴⁾ »Im' ez az, a mi kikerüli az idegen szemek figyelmét, melyek Angliában nem látnak mást, mint csak roppant hajóhadakat és csodás raktárakat. E külsőségek imponálnak és kevés ember képzeletét, hogy egy semmi, egy hamis hír, hogy az ellenségnek már csak merészsége is megzavarják a hitelt, bomlást idéznek elő a complicált gépezetben és oly gyöngeséget fedeznek föl, melyet csak az érdekeltek fognak fel igazán.«

A nagy Katalin úgy találja, hogy az angoloknak nincsenek »idegeik«. Azzal az elkoptatott szemrehányással

¹⁾ De Noailles marquis utasítása. *Recueil*, I. k. *Autriche*, 532 l.

²⁾ V. ö. *Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 92 és köv. l.

³⁾ »Lengyelország kormányát bizonyos tekintetben Angolországgal lehet összehasonlítani,« írja a continens ügyeiben általán oly tisztán látó Bielfeld.

⁴⁾ Durand Choiseullez, 1766. aug. közölve Cornelis de Witt által, *Jefferson*.

illeti őket, melyben a szegény és zsarnoki államok irigysége lappang azok irányában, melyek tudnak egyszerre szabadok és virágzók lenni: »Túlságosan gazdagok!«¹⁾ Nagy Frigyes hasonlóképp gondolkozik s megvetéssel beszél rólok. »E gazdagság, az ép oly túlságos, mint nevetséges költségek, a fényűzés, a megvesztegethetőség szelleme, — mindez okok közrehatottak, hogy megrontsák az egykor oly tiszteletben állott kormányt.«²⁾ II. József egész nyersen azt mondja, hogy hanyatlásnak indultak. Ezt még 1769-ben mondta Frigyesnek, Neisseben történt beszélgetésök alkalmával. Ismétli ezt fivéréhez, Lipóthoz 1783-ban intézett iratában:³⁾ »Ime tehát a nagyhatalom, mely Franciaországot egyensúlyban tartá, — teljesen és örökre lehányatlott; minden tiszteletet és hatalmat elvesztve egy önkénytes áldozattal Svédország- és Dániához hasonló másodrangú hatalommá süllyedt és, meglehet, nemsokára ép úgy fog Oroszország által vezéreltetni, mint ez utóbbiak.«

A legnagyobb fejedelmek emez itélete csak igazolja a leghíresebb tudósok jóslatait. Mably az angolok »teljes bukását«⁴⁾ jelzi. »Nagyon könnyű előrelátni«, írja Rousseau 1760-ban, »hogy mostantól húsz év alatt Angolország tönkre jut, sőt mi több, még szabadságát is elfogja veszíteni.«⁵⁾ Végül Favier, ki még oly félelmeseknek tartja korában az angolokat, kedvteléssel vizsgálja minden kovászát

---

¹⁾ Levele Voltairehez, 1770. decz. 13.

²⁾ Levele a braunschweigi herceghez 1782. aug. Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k. Okmányok.

³⁾ Arneth, *Joseph II. und Leopold II.* (franciaúl).

⁴⁾ *Notre gloire et nos rêves*, 1778.

⁵⁾ *Extrait du Projet de paix perpétuelle*, jegyzet.

a felbomlásnak, mely hatalmukat fenyegeté: ¹⁾ »Aránytalansága és lazasága a részeknek, melyekből az épület alkotva van, természetes hajlandóságuk a beomlásra; az iga által kifárasztott Irland vonagló mozdulatai; a gyarmatok és az anyaország közti szakadás közeli és kikerülhetetlen veszélye; a nemzeti adósság megmérhetetlen volta; az arany- és ezüstkészletek folytonos kiszivárgása a külföldi árucikkek fedezése végett; a pénzügyi tönk fenyegető veszélye és hozzá még az adósság szaporításának szüksége — új adók kivetésének lehetetlensége miatt.«

Az amerikai háború e conjecturák alaposságának döntő bizonyítékául tűnt fel. Azt mondogatták, különösen Párisban, hogy az angol hatalom mesterkélte vala s hogy tönkre tette magát. Anglia sikereit a hétéves háborúban kevésbé tulajdonították fölényének, mint inkább XV. Lajos kormánya politikai és katonai tapasztalatlanságának. Épen e sikerek rontották meg, s győzelmében sokkal inkább megvertnek érzé magát, mint Franciaország a maga vereségében. Tönkretételére nem kellett egyéb, mint azt önmagának, corruptiójának, vizsályainak kiszolgáltatni, — föltéve, hogy táplálék nyújtatik a corruptiónak és élesztetnek szükség esetén a vizsályok. A parlamentig nyúló csel-szövény, zendülések Londonban, fölkelés Irlandban, beütés Indiába: és Anglia el van veszve. Végül bezárva azt szigetébe és ellene fordítva ezen elszigeteltséget, melyre oly büszke volt, — elfognák kereskedelmét és betetőznék romlását. Anglia megsemmisítésének eszméje, különösen Franciaországban, divatos eszme volt a régi kormányzat vége felé; egyszerűnek és természetesnek találták s komo-

¹⁾ *Conjectures raisonnées*, 1773.

lyan vitatták. A levéltárak tele vannak az Angliában való partra szállás terveivel és a politikai kalandorok egész csapata ajánlkozik, ott összeesküvéseket szőni. Furcsa, de azon felületes és szenvedély sugallta vélemények közt, melyeket egyik nép a másikról alkot magának, igen gyakori ellenmondással, túlságosan félték Angliától a jelenben s lehetetlen könnyűséggel vetettek neki véget a jövőben.

Ép ilyen vegyes érzelmekkel viseltetnek a forradalom férfiai is az angolok iránt. Az 1793-ki háború s később a szárazföldi zár gondolata, mely már a közjólleti bizottságba is utat tör magának, logikailag e téves ismeretekből származnak. Napoleon óriási tévedése 1812-ben nem egyéb, mint azok túlhajtása. Anglia nem volt egyéb, mint árnyképe a birodalomnak, rémképe az államnak: elég volt, csak megérinteni is, hogy eltűnjön! Napoleon Indiáig üldözte volna. De Oroszország hómezői feltartóztatták, s mindaz a csodálatos hadikészlet, melyet 1793. óta a francziák Angolország ellen felhalmoztak, seregével együtt odaveszett.

Montesquieu azonban előre figyelmeztette vala kortársait. Megmutatta nekik, hogy »inkább kell Angliá barátságát keresni és gyűlöletétől félni, mint a mennyire ez kormányának állhatatlansága és belső izgalmi folytán szükségesnek látszik; hogy e nemzetnél a végrehajtó hatalomnak sorsa az, hogy belülről majdnem mindig háborítva, kívülről pedig tisztelve legyen«, s végül, hogy »ha valamely külhatalom fenyegetné az államot és veszélyeztetné annak gazdagságát és dicsőségét, a kis érdekek háttérbe szorulnának a nagyobbak előtt s mindenki a végrehajtó hatalom védelmére sorakoznék«. ¹⁾ Valóban ez is történt,

¹⁾ *Esprit des lois*, XIV. könyv, XXVII. f.

midőn Európa megkísérlé, küzdeni a legborzasztóbb forradalom által fölzaklatott s az újabb idők legnagyobb katonája által vezényelt Franciaország ellen. A régi monarchiákban mindenütt azt lehetett látni, hogy a nagy érdekek háttérbe szorulnak a kicsinyek előtt. Az udvari cselszövények és a vezérkarok versenyei megbéníták a hatalom működését. A classicus kormányok látszólag oly egyszerű szervezetökben legyőzhetetlen akadályokra találtak. Majd miután egymást kölcsönösen zavarba hozták, egymás után árulták el a közös ügyet. Egyedül Anglia, kiragadtatva pillanatnyi közönyéből, volt képes egyesíteni és vezérelni őket. Nem hánytorgatták fel többé gazdagságát, mert mindnyájan rá voltak utalva, hogy pénzsegélyt kérjék. Több fegyelmet tanusított, mint Poroszország; több következetességet, mint Oroszország; több állhatatosságot, mint Ausztria; oly hatalmi tulajdonokat fejtett ki, melyek felülmúlták mindazt, a mit e három állam valaha óhajtott; és a szövetkezett bécsi, pétervári és berlini udvarok együttevée nem valának képesek oly végrehajtó hatalmat alkotni, a mely erély, értelem és szívósság tekintetében mérkőzhetett volna a második Pitt kormányával.

III.

William Pitt 1783. december havában ragadta kezébe a hatalmat. Huszonnégy éves volt. Pár hó alatt megmutatta, hogy kicsoda s hogy Anglia benne a legnagyobb minisztert találta föl, a ki addig kormányozta.¹⁾

¹⁾ L. Guizot, *Introduction à la Vie de Pitt*, par lord Stanhope. — Macaulay, *William Pitt*. — Rémusat, *L'Angleterre au dix-huitième siècle*.

Minisztériuma még fennállott 1789-ben; ő vele kellett Európának és Franciaországnak számolnia a forradalom tartama alatt. A szerep, melybe 1793-ban fogott s melyet 1801-ben történt visszalépéséig játszott, bámulatba ejtette a continens politikusait. Föllépésének nagyságát nem fogták fel, mert soha államférfi nem volt kizárólagosabban angol s nem mutatott kevesebb hajlamot az európai ügyek iránt mint ő. Tartózkodó, a kiadások¹⁾ dolgában megépen »frugális« lévén, az óriási, nagyszabású iránt nem volt benne semmi azon szenvedélyből, mely atyját elharmarkodott vállalatokba ragadta. Rosszul ismerte Európát, megvetette a gondolatot, hogy jobban tanulmányozza, és mint Walpole,²⁾ nagyon tisztán vétette észre, hogy a diplomatia alkalmatlan neki. »Csodálatos«, mondá Kaunitz, »mi mindent nem tudnak az angolok.« Pitt ismerte Angliát, ez neki elég volt s ez képezte nagy fölényét a Kaunitz-féle iskolához tartozó államférfiak fölött, kik a világnak minden ügyét ismerék, kivéve azon nemzetekéit, melyeket kormányozniok kellett.³⁾

Épen megfordítva mint e politikusok, kik orszáukat kívülről igazgatták s a belügyeket egyedül a külügyek visszahatása által mozgatták: Pitt Anglia által kormányzá Európát és innen van, hogy annyi erőt és következeteséget kölcsönzött annak. Álláspontja megingathatatlan volt: hatalma kifelé bizonyos tekintetben nem volt más, mint meghosszabbítása annak, melyet hazájában gyakorlott.

¹⁾ Rémusat, id. m.

²⁾ V. ö. Duc de Broglie, *Marie-Thérèse et Frédéric II*, I. k. 231 l.

³⁾ Metternich a legjelesebb képviselője ezen iskolának. »Én némelykor Európát tartottam kezeim közt, Ausztriát soha,« mondá Guizotnak londoni közös számkivetésök alatt, 1848-ban.

Im' ez az ő nagy eredetisége kortársai között. »Sem hazája, sem a maga kedvéért«, mondja Guizot, »nem kereste kívül a nagy ügyeket, a versenyés és küzdelem alkalmait; de habozás nélkül fogadta el azokat, ha előállottak és szükségképen reá kényszerítették magokat; ő nem vágott ilyen szükségképiségek elébe; nem provokálta azokat dicsvágyó tekintetekből és előre megfontolt combinációkból. Anglia külső uralmának nagyobbítása a diplomatia és háború által, nem volt az ő uralkodó vágya. Az ország belügyei, intézményeinek felvirágzása, tökélyesbítése, az igazságszolgáltatás és jóllét fejlesztése: ez képezte Pitt első és állandó gondját. . . Mindenek fölött szíven hordta a jó kormányzatot benn és a békét kifelé, meg lévén győződve, hogy a jó kormányzat benn alkalmilag hazája nagyságát és erejét fogja képezni kifelé.« Tehetsége szilárdságból állt és e szilárdság a józan ész diadalában való rendíthetetlen hiten alapült.

A közügyek nagyon súlyos válságon mentek keresztül, midőn ő azok vezetését átvette. Lealázó béke, rendkívül nagy adósság, megrongált pénzügy, heves párttusák, nagyon viszálykodó nemzet, igen bizonytalan parlament és az ellenzékét a hatalom elleni ostromra vezérlő elsőrangú parlamenti szónokok és tactikusok: Burke, Fox, Sheridan. Csak a külső jelenségeket tekintve, a helyzet hasonlított ahhoz, melyben Franciaország volt, midőn XVI. Lajos kilencz évvel előbb trónra lépett. De mig Franciaországban a zavarok az állam feloszlása- és a monarchia elaggottságából származtak, Angolországban nem voltak egyebek, mint a nemzet növekvésének s az állam alakulásának kétségen kívül heves, de rendes és élettelmes válságai. Angliának voltak intézményei, melyeket fejleszthetett s a melyek-

ben idővel minden nemzeti szenvedély elhelyezkedhetett és el is kell helyezkednie. E küzdelmek csak következményei és befejezései voltak korábbi küzdelmeknek, a midőn Anglia megállapította jellegét és melyekből minden erejét meríté. Egyébiránt ezek pártküzdelmek és nem osztályharczok voltak; minden párt az államot kormányozni, de egyik sem absorbeálni, még kevésbbé megsemmisíteni törekedett. Végül Anglia megtalálta, a mi hiányzott Franciaországnak: talált egy államférfiút.

György király minisztereire féltékenynek, állhatatlannak, sőt hitszegőnek és olyannak tartatott, a ki kedvez a barátsai által kormánya ellen szőtt ármányoknak. Pittben semmi sem volt az udvaronczból; merev, parancsoló természetű volt: a királynak visszatetszett; de a király szerette a hatalmat és Pitt uralta őt az által, hogy ismét helyreállította a korona tekintélyét. A pártok sorban tehetetleneknek bizonyultak a kormányzásra. Pitt, ki származása- és hajlamainál fogva whig vala, a toriekkal kormányzott és pedig olyan jól, hogy néhány hónap mulva az országból akkora miniszteriális többséget kapott, mely példátlanul áll a parlament történetében. Észszerű költségvetést terjesztett a kamarák elé, lecsendesíté a pénzügyi viszonyok által keltett nyugtalanságokat, rendet hozott a számadásokba és visszaállítván a bizalmat és hitelt, lendületet adott a kereskedelemnek. Angolország elveszté amerikai gyarmatait, Pitt tehát szervezé az indiaiakat és Irland számára türelmi rendeleteket készített elő. Ezen, merőben gyakorlati, merőben eszélyes, merőben nemzeti reformok népszerű reformokká lettek s az állam javára váltak. Pitt törvényesen és egyedül a szabad intézmények működése által Ximenes- és Richelieuéhoz hasonló hatalmat gyako-

rolt, mondja Macaulay. »A leghatalmasabb polgár volt, a ki akkor létezett Európában. Soha a király alattvalója nem volt oly nagy Angliában. . . Teljesen ura volt a cabinetnek és egyszerre kegyeltje az uralkodónak, a parlamentnek és a nemzetnek. Sem atyja, sem Walpole, sem Marlborough nem bírtak soha egy pillanatban sem akkora teljhatalommal.«

A Franciaország iránti gyűlölködések hevesek maradtak; nyilatkoztak ezek ama vitában is, melyre az 1786-ki kereskedelmi szerződés szolgáltatott alkalmat. Mindazáltal e szerződés angol szempontból magasabb fajta mű volt: eredménye az lett, hogy közvetve Franciaországgal térítette meg Angliának az amerikai háború költségei egy részét. De e békés kiegyenlítés nem volt elég az angol hazafiaknak. Fox, ki nemsokára oly hévvel támogatta a Franciaországgal való egyetértés politikáját, ekkor még egészen a versengés híve volt. »Franciaország«, mondá ő, »természetesen politikai ellensége Nagy-Britanniának. Én, kétségkívül, nem megyek odáig, hogy azt állítsam, mintha Angliának kibékülhetetlen ellensége volna és ennek is kellene maradnia s hogy ne érezhetne titkos vágyat, barátságban élni e királysággal. Lehetséges, de teljességgel nem valószínű.« — »Az én eszem«, felelé Pitt, »visszariad ezen állítástól, mint valamely szörnyű és lehetetlen dologtól. Gyöngeség és gyermekség föltenni, hogy egyik nemzet örökre ellensége lehessen a másiknak.« A két ellenfél, epikai harcaik eme korszakában, jó távol állnak azon szerepektől, melyeket a francia forradalom háborúi alatt játsztak. De alapjában véve, ha változtatták is beszédjüket, — jellemöket nem változtatták: Fox szónok maradt, Pitt pedig államférfiú. A többség neki adott igazat, de elhal-

moztatott bántalmakkal, még pedig olyanokkal, melyek őt nagyon sérthették. A nagy Chatham elfajult fiát Franciaország iránti engedékenységgel gyanusíták.

Pitt kezében tartá a hatalmat, de a tekintély hiányzott még hozzá s azt nem szerezhette meg máskép, mint az által, hogy az angol büszkeségnek megtorlást szolgáltatson Franciaország ellenében. A Hollandiában 1787-ben kitört forradalom nyújtott neki erre alkalmat. Franciaország a hazafiakat, ő pedig a stathoudert támogatta és Franciaországot visszavonulni kényszeríté. A hármasszövetségi szerződés, melyet Poroszországgal és Hollandiával kötött, betetőzé e művet, — biztosítván ez által Angliának egy igen félelmes védelmi rendszerrel olyan eszközt, melylyel, ha jónak fogja látni, döntő birói befolyást gyakorolhat a continens ügyeiben.

E sikerek lehetővé tették Pittnek, kiállani a legrettenetesebb megpróbáltatások egyikét, mely belülről kormányát fenyegetheté: a király megtévelyodött. A whigek és a walesi herczeg barátjai kezökbe akarták ragadni a hatalmat; Pitt bátran szembeszállt velök s a parlament által megszoríttatá a regens jogait. A király 1789. elején helyrejött. Az általános öröm, mely ez alkalommal kitört, mutatá, mily térfoglalást tett a nemzet szívében a királyság. A dynastia végleg megalapítottnak látszott. A mi Pittet illeti, ő népszerűbb volt, mint valaha. Anglia nagyon hatalmas államférfiút nagyon erős kormány élén — állított Európa szeme elé. E kormányzat szabad, ereje tisztán nemzeti volt; ez tette működését oly hatalmas-erőssé. Anglia tehát épen azon időben emelkedett föl és született újra, mikor Franciaországban minden feloszlani látszék; és míg Franciaországban az állam bajainak orvoslására

nem találtak más orvosszert, mint egy teljes forradalmat, Anglia intézményeinek rendes fejlődése és szabályos haladása által önmagától szervezkedett újjá.

IV.

Ez ellentét oly eltérést tüntetett föl, mely a két ország történetével vette kezdetét és annak mintegy törvényévé lett.

Az angolok bírtak politikai érzékkel, mely a francziáknak teljesen hiányzott; nekik volt alkotmányuk és voltak szabadsági hagyományaik. A régi kormányzat, mely Franciaországban csak nemesi kasztot alapított, az angoloknál aristocriatiát alkotott.¹⁾

Ezen aristocriatia a maga kiváltságaiból csak azokat tartotta meg, melyeket szolgálatai által még igazolt; ragaszkodott e szolgálatokhoz, dicsőséget csinált magának belőlök s hogy azokat az államnak megtehesse, hogy betöltse szerepörét a nemzetben és gyakorolja részét a hatalomból, fel tudta áldozni még szabadalmait is. A leg-súlyosabb adók az aristocriatiát terhelték. Fízetett, hogy uralkodhassék. Különben is az ugyanazon politikai jogok védelmére közösen folytatott küzdelmek a néphez közelebb vitték. Franciaországban az emberek egymáshoz nagyon hasonlökká lettek, de különböztek a jogok által, és e különbség annyival tűrhetetlenebbnek látszott a nem-kiváltságosok előtt, mert a nemesekkel elvben egyenlőknek tartották magokat. Angliában a politikai jogközösség feledteté az állapotok közti különbséget és az emberek szabadoknak

---

¹⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, II. k., IX. és X. f.

érezvén magokat, kevésbbé törekedtek egyenlőknek látszani. Aristocratiájok különben nyitva állott.

A régi helyi intézmények, a többinek valamennyinek alapjai, a gyakorlat által szakadatlanul megújítva és megifjodva, teljes hatályukban állottak fenn. A politikai szabadság nem volt a bölcsészek által egy eszményi alkotmány homlokára írt, a politikai algebristák által fejlesztett és egy olyan népnek minden törvényére mesterségesen alkalmazott elvont formula, mely ennek nem bírt sem gyakorlatával, de még határozott ismeretével sem: hanem volt egy ténynek, még pedig a szokásokba átment ténynek meghatározása. A politikai szabadság úgyszólván a nemzeti talajnak volt terméke. Távól attól, hogy az államról a községre önkényesen szálljon alá, a községben született, itt lett termékenynyé, itt sarjazott ki, természetes növekedéssel az államig hatolt fel s az alkotmányban összpontosult. Hogy e politikai szabadság Franciaországba átlítható legyen, ahhoz forradalomra lett volna szükség az államban, az erkölcsökben, a nemzet ösztöneiben; épen erre lett volna szükség ahhoz, hogy Angliában leromboltassék.

A míg a forradalom Franciaországban csak a politikai szabadságot behozni és a régi kormányzatot megdönteni akará, közönyösen hagyta az angolokat: rájuk nézve haszontalan volt; de midőn a társadalmat reformálni s a vallást elnyomni szándékozott, intézményeikre és hitűkre nézve felfogatónak tarták és kárhoztatták azt; végül, midőn fegyveres propagandává, majd hódításá fajult, érdekeikre nézve gyászosnak itélték és harczra keltek ellene. A harczba annál nagyobb elkeseredést vittek, mert az érdekek, melyeket a küzdelem koczára tett, nem vol-

tak, mint a megelőző háborúkban, csupán haszon- és hatalmi érdekek. A legmagasztosabb indokok, melyek nemzeteket fegyvert ragadni serkentettek, sorakoztak amazokhoz. A két nép százados versengése még a jog- és szabadságról alkotott fogalmaikig is elhatott. Ezen eszmékért ép úgy, mint a világalalomért, mentek bele ama huszonhárom éves háborúba.

Csak a külső jelenségeket tekintve, és ha az előkelő társaság ruházatáról, magatartásáról, beszédmodoráról ítélünk, a Francia- és Angolország közti emez ellentét a tizennyolczadik század végén megmagyarázhatatlannak látszik. De csak a felszínben voltak hasonlatosságok, a dolgok mélyén semmi hasonlatosság sem volt. A bölcséleti eszmék ugyanazon áramlata hatott a két országra: Angliában csak a magaslatokat érinté; Franciaországban a földet söpörte; és míg amott a magas fák csúcsain megakadt s néhány könnyű és csillogó pelyhet hagyott hátra, itt egy tömör és sűrű rétegben terjedt szét, mely az egész földet borítá és betölté.¹⁾

Angolországban a vallástalanság: csak a hang és divat dolga, transcendentalis kicsapongás, arisztokratikus szórszálhasogatás és szenvelgés volt. Franciaországban uralkodó és általános szenvedély vala; áthatotta az egész harmadik rendet és sok tekintetben magával ragadta még a tömeget is.²⁾ Angolországban a »gentry«, a polgárság, a földmivelők, a munkások, a katonák vallásosak maradtak,³⁾

¹⁾ L. Cornélis De Witt, *La Société anglaise et la société française au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, III. könyv, II. f.

³⁾ »Nincs nemzet, melynek vallásra nagyobb szüksége volna, mint az angoolknak.« Montesquieu, *Pensées.*

hitszomjasok és mindig képesek arra, hogy vakbuzgalomig vigyék a hitet. »A vakhit emelé föl, a vakhit tartja fenn és a vakhit fogja romba dönteni,« mondá a nagy Katalin.¹⁾ De távol attól, hogy romba döntse, fentartá Angliát. E vakbuzgalom az angoloknál a felekezet és nem a vallástalanság szelleme volt. A tizenhetedik század legdühösebb egyenlősítői a szentírásra hivatkoztak. Angliában a hitszakadásnak kimeríthetetlen forrásai voltak, de az atheismusnak mély áradata nem képződött. Minden hittévelygés toborzott itt magának híveket, de az ész cultusának nem akadtak hitujoncza. Szóval, itt hasonlíthatatlanul több dissidentst lehetett látni, mint forradalmárt; azok kik változásokat óhajtottak, a bibliából és nem a *Contrat socialból* merítették sugallataikat.

Az egyház elleni harcz, mely Franciaországban az egyháznak az állam általi absorptiójára, majd minden egyház megszüntetésére s az állam vallástalanságára vezetett, visszahatás folytán Angolországban a hívők egy felekezetét, a methodistákat hívja életre s a megállapodott egyházban a hit fölélesztésére vezet: 1779-ben a dissidensek följosítottak prédikálni és tanítani, minden más feltétel nélkül, mint hogy keresztényeknek nyilvánítsák magokat. 1789-ben, azon pillanatban, mikor a forradalom megindult, Londonban egy javaslatot vitattak, melynek czélja volt a testületi és végrendelkezési törvény eltörlése és a katolikusoknak a hivatalképesség megadása.²⁾ A dissidensek és katolikusok teljességgel nem törekedtek az alkotmány

---

¹⁾ Czernisefhez 1770. intézett levele. *Publications de la Société d'histoire de Russie*, II. k.

²⁾ L. Erskine May, II. k., XII. f.

felforgatására : csak szabadságot kívántak attól, s a parlamentnek, hogy ezt nekik megadhassa, csak alkalmazkodnia kellett az angol intézmények szelleméhez. Egyébiránt az összes felekezetek szembeszálltak a hitetlenséggel s a francia forradalom e tekintetben valamennyiököt egyformán ellenségeseknek találta. Így a felekezeti és fanatizmus szelleme, mely Franciaországban forradalmivá lett, Angolországban conservatívva alakult s a népies agitáció főeleme itt a francia forradalom ellen fordult. Mi a professionatus hitetleneket illeti, a tapasztalat, melyet Franciaország nyújtott, gondolkozóba ejtette őket : fontolóra véve a tanok következményeit, elkezdének komolyan kételkedni az elvekben. Különben ők mindenekelőtt világias és skeptikus emberek valának : s a hitetlenség kiment a divatból s a skepticismus a vallástalanság ellen fordult.

A politikában hasonló fordulat állott be. Az utóbbi időkben föllépett Angliában, sőt ott elvekkel, beszédekkel, népgyűlésekkel nagy zajt csapott egy igen nyugtalan demokrata párt. Ez az angolok szemében tulajdonképen »egy megvételre méltó fegyver, pénz, szervezet és vezér nélküli factio« volt.¹⁾ Az összeköttetések, melyekbe e demokraták a francia forradalmárokkal lépni igyekeztek, gyűlétekké tevék őket a nép előtt, mert ez árulóknak és az ellenség czimboráinak tartá őket. Az angolok hazafisága, mely ép oly féltékeny és ép oly gyanakvó, mint a francziáké, ugyanazon dühvel üldözi a jakobinusok szövetséges társait, melylyel a jakobinusok üldözik Franciaországban Pitt »büntársait és bérenczeit.« Az angol demokraták nem tettek szert Angliában hívekre, de annál többeket

¹⁾ Macaulay, id. m.

vezettek tévutra Franciaországban. Nagy részök vala a két nép közti háború siettetésében — a remény által, melyet az egyikben fölkeltek és a félelem által, melyet a másikban támasztottak, hogy a franciaországgal párhuzamosan angol forradalom tör ki.

Oly messze mentek, hogy a whigek, miután a francia forradalmat az emberiség új békekorszakául üdvözölték, már pusztán csak e rokonszenv és csodálat ténye által elveszték népszerűségöket. Némelyek közülök, elhagyatva barátaik és hiveik által, kitartottak meggyőződéseik mellett; ezek közül a legnemesebb és legjelesebb példa Fox; legtöbben Burket követték s vele együtt a nagyobb kiközösítést mondták ki a francziákra. Mindazáltal ezek az absolut elvek s a nagy elméletek emberei valának; de épen megfordítva mint a francziák, kik azon kezdték, hogy felállíták az elvet *a priori* és azután a tényeket akarták a tanhoz alkalmazni, az angolok »képességeik egész erejét arra használták, hogy minden dologban a gyakorlatra fektessék az elméletet, és a tényeknek megfelelő bölcséletet találjanak.«¹⁾ Innen van az, hogy ugyanazon nevelés és ugyanazon tanok a tenger egyik partján szenvedélyes rombolókat, a másikon végtetekig menő conservativeket teremtettek.

Az angol nemzet szenvedélyesen a conservativek mellett nyilatkozott. Az angolok bármennyire izgatottak, lármásak és hevesek voltak is, ragaszkodtak intézményeikhez és csak azért csaptak akkora zajt, hogy azokba bármily kisszerű reformokat hozzanak be. Míg a francia megvetette kormányát, utálta papságát, gyűlölte nemes-

¹⁾ Rémusat, *L'Angleterre au dix-huitième siècle*, II. k., 449 l.

ségét és fellázadt törvényei ellen, az angol büszke volt vallására, alkotmányára, királyára, aristokrátiájára, felsőházára. Mindmegannyi tornya volt ez ama roppant bástyának, melyben a britt lobogó alatt elsáncolta magát, hogy Európának bírása legyen és azt megvetésével sújtsa. Megengedte ugyan, hogy az erőd bensejében a vezénylet fölött vitatkozzanak, de az idegennek nem volt szabad ahhoz közelíteni. Anglia ügyei nem illették az idegent s az egész közszellem ellene fordult.

Mint a hogy a középkor politikai küzdelmeiben a bárók a néppel egyesültek, hogy a királyi előjog ellen harcra keljenek, úgy csatlakoztak ekkor a községek az aristokrátiához, hogy megvédjék a forradalmi szellem ellenében a chártát és a királyságot. Anglia, a forradalom ellen küzdve, történetének állandó hagyományait követé; az ellenállási háború itt nemzeti háborúvá lett. Anglia a francia forradalomnak egyedüli félelmes ellenfele volt, mert egyedül ez állított vele szembe hasonló erőket: nemzeti elveket és népies szenvedélyeket. Hogy az angolok akkora szerepet játsztak e válságban, melyben a continentalis Európa oly nyomorútnak látszott, ez onnan van, mert igazolták azt az ítéletet, melyet Montesquieu nem régiben rólok mondott: »A világon ez a nép az, mely a legjobban tudta hasznára fordítani a három nagy dolgot: a vallást, a kereskedelmet és a szabadságot.«¹⁾

---

¹⁾ *Esprit des lois*, XX. könyv. VII. f.

MÁSODIK FEJEZET.

Hollandia.

I.

»Angolország mögé sorakozik Hollandia, mint egy sajka, mely követi nyomait a hadi hajónak, melyhez csatolva van. A hollandiak mint polgárok irtóznak a stathouderatustól, melyet a zsarnokságra vezető útnak tekintenek, mint kereskedőknek pedig nincs más politikájuk, mint saját érdekek.«¹⁾ Frigyes eme néhány sora teljesen visszatükrözi a kortársak véleményét és azt, a mit tudni kell ahhoz, hogy megértsük a szerepet, melyet az Egyesült-Tartományok köztársasága a francia forradalom első válsága alatt játszott. E köztársaság hét tartományt foglal magában,²⁾ melyek következők: Geldern, Holland, Zéland, Utrecht, Frisen, Overyssel, Gröningen. Mindenik egy-egy oligarchiát képez, hol a nemesség csekély nyomatéku, a gazdag polgárság majdnem minden; megvannak a maga rendei és tetszése szerint kormányozza magát. Azon ügyekre nézve, melyek valamennyi tartománynyal közösek, a rendek delegatusokat küldenek ki, a kik Hágában gyűlnek össze, képviselik a köztársaságot az idegenekkel szemben s határoznak a béke vagy háboru fölött. »A nagy hatalmu országos rendek« a mint neveztetnek, magokkal szemben egy versenyző hatalmat találnak, a stathouderét, ki az Uniónak tengernagya és öt tartomány: Zéland,

¹⁾ II. Frigyes, *Mémoires*. Bevezetés.

²⁾ L. Himly, *Histoire de la formation territoriale des États de l'Europe centrale*, VII. könyv, II. f.

Holland, Utrecht, Geldern és Overysseel főkapitánya. Az orániai herceg, kire e magas méltóság ruházva van, az ország rendei ellenében teljességgel nem bírja azon előjogokat, melyekkel az uralkodó a parlamenttel szemben bír, de törekszik azokra; gyakorolva a katonai hatalmat, dicsvágyu tárgyává teszi a politikai hatalmat. Ebből a stathouder és a rendek között állandó surlódás támad.

Franciaország IV. Henrik és XIII. Lajos alatt nagy mértékben mozdította elő ezen köztársaság megalapítását és a tizenhetedik század vége óta Hollandiában igen tevékeny és igen befolyásos francia párt létezett. De már a Franciaország és a köztársaság közti szövetség elvében is az ellenségeskedésnek egy csirája maradt meg. A hollandiak mindenekelőtt független és kereskedő nemzet. Keresték Franciaország pártfogását, hogy nemzeti függetlenségöket az osztrák ház s kereskedelmi szabadságukat az angolok ellenében biztosítsák. Franciaország támogatta Hollandiát, hogy távol tartsa Ausztriát a Schelde és a Rajna torkolataitól, ott meggyöngítse az angol befolyást és megnyissa magának az utat Németalföldre. Ez az, a mitől a hollandiak mindenekelőtt tartottak: úgy tünt föl előttök, hogy, ha Franciaország megveti a lábát Flandriában és megnyitja hajóhadai előtt Antwerpent, politikai függetlenségök és kereskedelmi szabadságuk még sokkal közvetlenebbül fenyegettetnének, mint Anglia és az osztrák ház által. Innen van, hogy, miután előbb Franciaország segélyét vették igénybe, annak ellenszegültek, s Franciaország mintán felszabadította, leigázni törekedett őket. Innen van az is, hogy egyfelől a gyűlölet, másfelől a harag következett a hálára és a barátságra. A hollandiak nem azért rázták le a spanyol igát, hogy helyébe a francziát vegyék

föl: zsarnokságnak tudtak be minden követelést, melyeket érdekeikkel ellenkezőknek ítéltek. A francziák viszont minden ellenszegülést követeléseikkel szemben hálátlansággép lobbantottak amazok szemére.¹⁾ Franciaország, úgy lehet, megbarátkoztathatta volna célzataival a hollandiakat, ha azok iránt érdeket kelt bennök és megnyugtatta őket az azokból rájuk nézve származható következmények iránt; de ahhoz, hogy ezen biztosítékok nekik megadassanak, oly engedékenységre lett volna szükség, mely nem tartozott XIV. Lajos tulajdonaihoz és oly mérsékletre, melyet politikája nem engedett meg.

Hogy megértsük a Hollandia és a francia forradalomból támadt hatalmak közti viszonyokat, szükséges mindig eszünkben tartani e köztársaság XIV. Lajoshoz való viszonyainak emlékét. Ugyanazon történetnek két korszaka ez. XIV. Lajosnak Németalföld ellen intézett első hadivállalata alkalmával, melyet *útháramlási* (dévolution) *háborúnak*²⁾ neveztek, a hollandiak, megrémítve Franciaország

¹⁾ XIV. Lajos ezt írta 1672-ben: »Habár fejedelmekhez ép oly kevésbé illik, mint magánosokhoz, felhánytorgatni a jótéteményeket, melyekkel barátaikat vagy szomszédaitak elhalmozták, mindazáltal mitsem félve attól, hogy e hibába esünk, okait és eredetét a jelenlegi háborúnak, mely Franciaország és az Egyesült-Tartományok közt kitört, a hollandiak hálátlanságának és türhetlen hiúságának lehet tulajdonítani.« Camille Rousset, *Louvois*, I. k., V. f.

²⁾ *Dévolution*, azon jog, melynél fogva a vagyon a házastárs elhaltával a gyermekekre száll s a túlélő házastárs csak a haszonélvezetet nyeri. — »XIV. Lajos, ipa, a spanyol IV. Fülöp, halála után, felesége nevében spanyol Németalföldet követelte Franciaország számára. Lemondott ugyan az infánsnő Lajossal való egybekelésé alkalmával minden örökösödési igényéről, de ezzel a király nem törődött és a Németalföldön divatozó (*jus dévolutionis* név alatt ismer-

előnyomulása által, az angolokkal és svédekkel egyesültek, hogy azt visszatartóztassák; az acheni béke 1668-ban ezek közös közvetítése mellett kötött meg. Bármennyire volt is dicső és hasznos e békeszerződés Lajosra nézve, nem bocsátotta meg a hollandiaknak beavatkozásukat és 1672-ben megtámadta a köztársaságot. Turenne és Condé vezényelték a hadakat; a hollandiak nem érezték képeseknek magokat azokkal szembeszállni. Megalázkodtak, beleegyeztek Belgiumnak Franciaországgal való egyesítésébe, készek voltak átengedni még Maëstrichtet, Bois-le-Duc-öt, Bredát, Berg-op-Zoomot, a hollandi Brabantot és a mit Flandriából bírtak — tíz milliónyi kárpótlással. De Louvois azt tartotta, hogy ez még nem elég. Úgy vélekedett, hogy míg a köztársaság csak bizonyos tartósságot őriz is meg, az ellenszegülés tűzhelyét fogja képezni a francia politikára nézve, erődített hely lesz, a mely Franciaország ellenségei számára mindig nyitva fog állani. »Németalföld meghódításának valódi eszköze«, írta 1671-ben, »abban áll, hogy a hollandiakat megalázzuk s ha lehet, megsemmisítsük.« Követelte Nimwegent, Geldernt, követelt kereskedelmi előnyöket, huszonnégy milliót és a katolikus vallás szabadságát, végül hét tartomány hűbériségét. Ez már függés volt, ha nem hódítás.

A hollandiak föllázdak. Letaszították a hatalomról a mérsékelteket, kiket gyöngeséggel vádoltak; Francia-

---

retes) polgári örökösödési törvény szavait, melyek szerint Németalföldön az öregebb nőtestvérnek közelebbi joga van az örökséghez, mint a fiatalabb fitestvérnek, elcsavart magyarázat által a koronára kiterjesztette és igényeinek két jól felszerelt sereg által igyekezett nyomatékokat adni.« L. A világtörténet tankönyve. Irta Dr. Weber György. Harmadik kötet. Pest, MDCCCLXVI. — 220 l. Ford.

ország párthivei kiirtattak, visszaállították a stathouderátust egy forradalmi dictatura minden hatalmával. Azután lerombolták a gátakat: XIV. Lajos meg akará semmisíteni országukat, ők a víz alá merítették el azt. E hősiesség előkészíté üdvöket: a vezér, kit magoknak választottak, azt betetőzé. A XIV. Lajos ellen képződött európai nagy liga köréjük csoportosult és Orániai Vilmos vezeté. A harcz csak az utrechti szerződésekkel ért véget, melyek Németalföldet Ausztriának adván, annak őrizetét a hollandiakra bízták és biztosíták nekik, a mit ők még többre becsültek, a Schelde torkolatának elzárását a belga tartományok kereskedelme elől.

Úgy látszott, mintha e nagy erőfeszítések kimerítettek volna erőlyöket. Miután akkora kitartással küzdöttek, hogy megmentsék szabadságukat, ezt mindenkorra biztosítottak hitték és csak arra gondoltak, hogy elenyésztessek e hosszú harcz nyomait. Volt bátorságuk, feláldozni kereskedelmöket függetlenségöknek; most már nem gondoltak többé másra, csak kereskedelmökre és ennek lassan-lassan feláldozák a függetlenséget. Vilmosnak angol trónra jutása öket szövetségeseivé, majd csatlósaivá, azután alárendeltjeivé tette az angol hatalomnak, mely a kereskedelem és a gyarmatok által versenytársuk maradt. A tizennyolczadik század üzérkedéseik- és kereskedelmökben nagyon virágzóknak, de egyúttal hatalmuk- és méltóságukban nagyon alásülyedteknek tünteti fel öket. Diderot, ki 1773-ban meglátogatá öket, még csodálta az országos rendek gyűlésének ünnepélyességét: »Kereskedöket és bankárokat látni itt, imponáló hanghordozással s a királyok fenséges magatartásával«; de kénytelen volt beismerni azt is, hogy

»a köztársaság dicsvágya a gazdagodásra és nem a terjeszkedésre van irányozva.«¹⁾ Favier, ki Hollandiát közelebbről tanulmányozá, nem engedé magát többé félrevezettetni e méltóságteljes külsőségek által. »Hollandia mindentől fél«, írta, »mindenről panaszkodik és nincs biztosítva semmi irányban.«²⁾

Gyarmatainak kereskedelme felől biztosnak híven magát, Európában csak pénzügyi politikát üzött, elhelyezvén tőkéit, kölcsönöket adva nagy kamatokra az adósságokkal terhelt kormányoknak és dicsvágyát arra szorítva, hogy a continens közadósságainak nagy tőzsdéjévé legyen. De a politika, melyből így kitagadta magát, előbb vagy utóbb ismét reá teszi a kezét s még abbéli erőlködésében is, hogy attól szabaduljon, akarata ellenére hozzáfűzi magát a politikához — azon tőkeelhelyezések által, melyeket Európában végbevitt: szerződések hiányában, hitelezései tették solidarissá az európai hatalmakkal. Ezek majdnem úgy bántak vele, mint a megszorult nagyurak bánnak bankárral, a kikkel szemben ép oly dölyfösek a kölcsön felvétele után, a mily megalázkodók azelőtt. Még keresték ugyan a hollandiak pénzét, de nem törődtek többé kormányokkal s a megvetéstől, melyben az állam részesül, annak jogai megsértéseig az átmenet nagyon gyors. »E köztársaság«, mondá Favier, »hajdan a háborúk tűzhelye, üzletek központja, ezentúl remegve várja sorsát Európától; biztossága, fennállása jövőre a nagyhatalmak összecsapásától függ, melyek közé megszűntek számítani e köztársaságot.« — »Batavok!« mondá Raynal, »minden kereskedő nemzet

¹⁾ *Voyage de Hollande. — Oeuvres*, Paris, 1875—7.

²⁾ *Conjectures raisonnées*, sect. II., art. IX de la Hollande.

sorsa, hogy gazdag, gyáva, romlott és leigázott legyen!« Így ítélte meg őket a francia forradalom és ebből kifolyólag bánt is velök.

II.

Azonban e forradalom, mely bukásukat, leigáztatásukat, majd teljes megsemmisítésüket idézte föl, nálok előbb lelkes tanítványokra, meggyőződésből való utánzókra és számtalan csodálóra talált. A régi köztársasági párt töredékei a tizenhét század második felében új pártot alakítottak, melyet »hazafias és francia« párt névvel tiszteltek meg, ellentétben az aristokratikus párttal, mely Angolországra támaszkodott és a stathoudert támogatta. Hanem a gazdag polgárok patriciatusa, mely e hazafias pártot alkotta, semmi sem volt kevésbé mint demokrata. »Ép oly republicanusok voltak a stathouderrel szemben, mint dőlyfősek a többi osztályok irányában.¹⁾ Mellettök, a polgárság alsóbb soraiban, azon emberek közül, kiket az oligarchák a kormányból kizártak, egy új csoport alakult, mely nem szorítkozott csupán arra, hogy visszakövetelje a régi szabadságokat, de mely nyíltan lépett fel azon szándékával, hogy a köztársaság intézményeit demokratikus szellemben megváltoztassa. E csoport, áthatva ama bölcséleti eszmék által, melyek Franciaországban uralkodtak, ép oly ellenségesnek mutatta magát a polgári oligarchia, mint a stathouderi despotismus irányában.

A francia miniszterium, mely XVI. Lajos trónra lépte óta a hagyományokat mindenütt fölújította, támogatta a patriciatust; nem bátorította föl, de nem is hagyta

---

¹⁾ Albert Réville. *La Hollande et le roi Louis. Revue des deux Mondes*, 1870.

cserben a demokratákat; e párt azonban, mely a stathouderatus és az angol szövetség elleni oppositíója által végre is a francia politikát szolgálta, Franciaországtól hathatós támogatást várt. A köztársaság megalapítása az Egyesült-Államokban, — megszilárdítá az ebbeli reményeket. Az összes hazafiakat, patriciusokat és demokratákat föllelkesíté e példa, s minthogy a stathouder mind nagyobb bitorlásra törekedett, a két ellenpárt, bár mennyire eltértek is a dolgok lényegére nézve egymástól, szövetséghez ellene. Az agitatio, mely 1784-ben kezdett mutatkozni, 1787-ben valóságos forradalomná fejlődött.

Franciaország, kormányzati nehézségek által megsibbasztva, nem volt abban a helyzetben, hogy a hazafiakat támogassa. Anglia fenyegeté őket; Poroszország, melynek új királya az oraniai herczeg sógora volt, ennek segítségére a braunschweigi herczeg vezérlete alatt hadsereget küldött. A hazafiak nem fejtettek ki komoly ellenállást. A polgári oligarchák nem valának harciasak és a demokraták legnagyobb gyöngesége azonnal mutatkozott is, mihelyt látták, hogy rendes csapatokkal állanak szemben. Egyébiránt a nemzeti függetlenség nem forgott kockán: Hollandiában mindenki tudta, hogy sem Porosz- sem Angolország nem fenyegetik meghódítással Hollandiát; alapjában véve nem is volt más viszály mint az előjogoknak egy kérdése a belkormányzatban. A demokraták forradalmi czélzatai megrémíték a félénk szellemeket s a kalmárok, kik a többséget képezék, azon nézetben voltak, hogy meg kell hódolni. A stathouder angol minta szerinti uralkodó-féle lett; Hollandia megindult a királyság felé vezető uton. Az Egyesült-Tartományok politikája jövöre Porosz- és Angolországéhoz volt fűzve.

Franciaországot a saját gyöngesége fosztá meg Hollandia szövetségétől; de az angolok dőlyfe s az Orániai herczegnek abbeli nagyon világos törekvései, hogy a köztársaságot megsemmisítse, bizonyos előnyt nyújtottak a francziáknak. Többé nem féltek tőlök s kezdettek hinni hatalmukban, midőn látták, hogy akkora lelkesedéssel fogtak hozzá az állam teljes reformjához.¹⁾ Az 1787-ki események folytán nagy számban száműzött hazafiak és demokraták menedékhelyet találtak Franciaországban. Egyesültek a forradalom pártjával. Az új francia elvek nagyon kosmopolita jellege feltüzeltelte reményeiket: óhajokat táplálván a francia forradalom sikere iránt, őszintén siettetni hitték hazájok felszabadulásának óráját.

Így talált a francia forradalom Hollandiában ellenséges kormányt és rokonszenves nemzetet; hatalmat, mely kész volt harcolni ellene és egy pártot, mely kész volt támogatni a francia forradalmat. E párt sikere biztosítá Franciaországnak a köztársaság barátságát. A francia monarchia és a hollandi oligarchia régi szövetsége megújulhatott volna a régi kormányzatuktól megszabadult s hasonló forradalom által két demokratiává átalakult két nemzet között. De a forradalmak, még a legmélyebbre hatoltak sem változtatják meg a népeknek sem jellemét, sem érdekeit a világon. Sőt azon mértékben, a mint az alkotmányok mind demokratikusabbakká lesznek, domborúl ki mindinkább a politika nemzeti jellege s lesz az érdekek uralma mind zsarnokibb. Midőn a Hágában és Párisban

¹⁾ L. Kampen, *Geschichte der Niederlande*, Hamburg, 1833., VII. k., III. f. — L. továbbá *Mémoire sur la révolution de Hollande*, par Caillard, publié par Ségur, *Décade historique*, III. k. — Réville, id. m.

megalapított két demokratiának egymással tárgyalásokba kellett bocsátkozniok, Franciaország és Hollandia ugyanazon viszonyok közt találták magokat, a melyekben XIV. Lajos idejében, az örökösödési (devolutio) háborút megelőzőleg voltak.

A hollandi demokraták nem nézhetők kevesebb bizalmatlansággal, mint a patriciusok Franciaországnak a Maas és a Rajnáig előretolt határát; a Scheldének francia republicanusok által elrendelt megnyitása kereskedelmökre nézve ép oly romlásthozónak tűnt fel előttök, mint ha francia király által rendeltetett volna el. Végre is mindezekelőtt hazafiak és országuk függetlenségére féltékenyek voltak: keveset nyomott előttök az idegen uralom embereinek neve — azon pillanattól kezdve, a melyben ezek Hollandiát szolgaságba ejteni törekedtek. Franciaország, mint hajdan, csak mérséklettel nyerhető meg, vagy fegyvereinek hatalmával győzhető le őket. A hollandiak minden érdeke oda irányúlt, hogy szövetségesei legyenek egy oly kormánynak, mely oltalmába venné őket ellenségeikkel szemben, a nélkül, hogy kereskedelmöket és függetlenségöket fenyegetse; a nélkül, hogy magokat tönkretegyék és úgyszólván öngyilkosokká legyenek, nem egyezhettek bele, hogy hűbéreseivé legyenek egy hódító despotismusnak, mely őket arra kárhoztatja, hogy uralmának kincstárnokai és tengernagyai legyenek. Bármily durva és súlyos volt is Anglia felsőbb-sége, nekik ez előnyösebbnek látszott: az angolok legalább békét és jóllétet biztosítottak nekik.

»Azt tartják«, mondá Saint-Évremond,¹⁾ »hogy a hollandiak szeretik a szabadságot és csak az elnyomatást

---

¹⁾ *Discours sur les historiens français.*

gyűlölik.« Pitt-től ép úgy kérték, hogy mentse meg őket Napoleontól, mint a hogy III. Vilmostól kérték, hogy szabadítsa meg őket XIV. Lajostól. Daczára a viszontagságok és események különbségének, daczára a hollandiak erőszakolt alávetésének és Franciaország hallatlan diadalának, a válság a hollandiakra nézve oly kifejlődést nyert, mint száz évvel azelőtt, sőt még több becsülettel s nagyobb előnyökkel járt. 1713-ban rájuk bízta Belgium őrizetét, megtartását; 1814-ben meg annak kormányzatát adják nekik. Nehezteléseik egyik és másik esetben oly erősek valának, és érdekeik oly szembetünőknek látszottak, hogy a szövetséges és győzelmes Európa nem tehetett helyesebb megoldást, mint hogy rájuk bízta legelőbbretolt állomásait és őket tette meg előőrseivé Franciaország ellen. Így egy évszázad múlva és nagyon különböző viszonyok között a dolgok ugyanazon ereje, mely hajdan társítá, majd szembeállítá Franciaországot Hollandiával, a következmények logikai láncolata folytán oda vezette a francziákat, hogy előbb felszabadítsák, majd meghódítsák, aztán földarabolják, tönkre tegyék s végül a nemzetek sorából kitöröljék a hollandiakat, kiket csak azért tettek ellenségeikké, mert nem tudtak szövetségeseikké tenni.

HARMADIK FEJEZET.

Spanyolország.

I.

Hollandia, érdekeinek játéka által, labdaként dobatott Francia- és Angolország között. Spanyolország a régi kormányzat vége felé elválhatatlanul látszott Franciaországhoz fűzve lenni. A két uralkodó család, a két kormány és a két nemzet a legszorosabb egység által voltak egybekötve, a minő csak valaha két állam között létrejött: a *családi pactum* volt ez, általános szövetségi, védelmi és kereskedelmi szerződés, aláírva 1761. augusztus 15-én, a hét éves háború legszerencsétlenebb válságában. Franciaország csakis Spanyolország beavatkozásának köszönhető, hogy akkor nem nyomorultabbul bukott el. A spanyoloknak kötelezettségeik teljesítésében tanusított hűségét nem ismerték félre a francziák. Míg az osztrák rendszer ellen igen élénk és általános gáncsok emelkedtek, a *családi pactum*, e lyben legalább, általános helyeslésre talált. Ez onnan van, mert a dolgok természete ép úgy egymáshoz közelebb vinni látszott a két államot, mint a hogy a két dynastiát a vérközösség egyesíté. A *családi pactum* ellen irányult kifogások csak a részletekre vonatkoztak és olyan, különben eléggé helyes eszmékből származtak, melyeket az emberek magoknak Spanyolországról és a spanyol nemzetről alkottak.

Daczára III. Károly és miniszterei abbeli törekvéseinek, hogy ez országot európai színvonalra emeljék és —

mint akkor mondták, — dermedtségéből fölrázzák, Spanyolország hanyatlásnak indult. ¹⁾ A hadseregnek ember és pénz hiányában csak látszólagos consistentiája volt. Minden a tengerészetnek volt feláldozva, mely 1778-ban 67 sorhajót és 32 háromárboczos hajót számlált. E hajóhad szükséges volt a spanyoloknak: mert minden jövedelmi forrásuk a gyarmatokban lévén, a háború tartama alatt ezek partjait az ellenség ellen védelmezniök, a béke tartama alatt pedig a kereskedelmet az angolok és hollandiak csempészete ellen oltalmazniok kellett. Azonkívül fedezni kellett a híres nagy hajókat, melyek az amerikai bányákból az aranyat Európába hozták. De ez a hadi tengerészet, mely ily módon biztosítá az állam jövedelmét, el is nyelte ennek nagyobb részét. Spanyolországnak, úgy szólva, nem volt többé kereskedelmi tengerészete. Nem állított elő, csak behozott aranyrudakat és mind kevesebb és kevesebb élelmiszert és gyártott cikket vitt ki. Ez tette roppant nagygyá a csempészetet. ²⁾ Még magán a Földközi tengeren is idegen lobogó alatt ment a parthajózás: a hajóbérlet, a bizomány, a felpénz fölemésztették minden jövedelmét. »Európa népei üzik«, mondja Montesquieu, »a spanyolok szeme látára ezek monarchiájának egész kereskedelmét.« ³⁾

---

¹⁾ L. Rosseeuw — Saint-Hilaire, *Histoire d'Espagne*, XIII. k. — Baumgarten, *Geschichte Spaniens*. — Lafuente, *Storia general de España*, XXI. k. Madrid, 1858.

²⁾ 1790-ben azt tartották, hogy »200 milliónyi értékű mindenemű élelmiszerből, melyet a spanyol gyarmatok anyaországuktól igényeltek, ez nem szolgáltatathatott azoknak többet, mint körülbelül csak 70 milliónyt.« Mirabeau beszéd-tervezete. *Mémoires de Mirabeau*, VII. k, 422. l.

³⁾ *Esprit des lois*, XIX. könyv, X. f.

Benn az országban, csatornák és utak hiányában, nem volt cserekereskedés; nem lehetett a gabnát ott szerezni be, a hol termett, úgy, hogy a mezőgazda tönkre ment s a tengerparton át voltak kénytelenek idegen gabnát behozni. Mi több, a különböző tartományok, függetlenségi szellemök és viszonylagos autonomiájok folytán, egymás közt benső vámsorompókat tartottak fenn. A spanyoloknak azt a szemrehányást tették, hogy nem művelik földjeiket: kevés szükségletök lévén s a munkát alárendeltnek tekintvén, sok természetes gazdagságot hanyagoltak el; mindazáltal ennek terjedelmét nem volt szabad túlozni. »Ez ország egyharmada művelés alatt van«, írta 1773-ban egy publicista; »egy másik harmad idővel, gond és nagy kiadások mellett, művelté lehet; a többi művelhetetlen s az is fog mindig maradni.«¹⁾ Az okok, melyek folytán pangásnak indult a mezőgazdaság, megakadályozzák fejlődésében az ipart is. Az ország, az erkölcsök hatása és az általános elpuhultság folytán, a majoratusok túlhajtása és a szerzetes rendek fejlődésének túlságai által néptelenedésnek indult. Favier a spanyolokat »regényes, kevéssé előrelátó« nemzetnek jellemezte, mely gyűlöli az idegent, szerzetesek által kormányoztatik, renyhe és dölyfös és »két évszázaddal van elmaradva a többi művelt nemzetek mögött.«

A »javíthatatlan« közigazgatás szaporítja az adókat, s ama mérvben, a mint a terhek növekedtek, szaporítja a hivatalnokokat s következőleg a sanyargatásokat is, — annál rosszabbul szedvén be az adókat, minél többet akart beszedni. A lakosság száma 1788-ban 11 millióra ment, az összes bevételek pedig 200 millió frankot tettek. »Spanyol-

---

¹⁾ Favier, *Conjectures raisonnées* XII. cz. : *De l'Espagne*.

ország királya«, mondá Montesquien, »nem más, mint egy nagyon gazdag magános egy nagyon szegény államban.«¹⁾ A fő jövedelmi forrást az amerikai aranyrudak képezték, melyek a háborúra való tekintetből felhalmozottak: bizonytalan forrás, mert nem volt productív s a tengeri háború, elzárva a gyarmatok útját, meggátolható annak felújulását.

Egyébiránt az amerikai jövedelmek ama mértékben csökkentek, a mint ama gyalázatos kizsákmányolási rendszernek hatásai, melynek a gyarmatok kitéve valának, és a mint az anyaország elgyöngülésének eredményei mind érezhetőbbekké lettek. A gyarmatok, szétmarczangolva adáz faji harcok által, megrontva a lázadási szellem által, mely az Egyesült-Államokból lengett át, elnyomva és kimerítve, minden kereskedelem nélkül magok és az idegenek között, részesek voltak Spanyolország hanyatlásának minden okaiban, a nélkül, hogy önmagokban bírták volna a passiv ellenállás amaz erejét, melyet Spanyolország múltjából és hagyományaiból merített. Angolország csattanós boszúállásra készült ama támogatásért, melyet Spanyolország az északamerikaiak felszabadulásának vakmerően nyújtott. Peruban 1789. előtt volt az első fölkelési kísérlet; a nagy forradalom, mely csak huszonöt évvel később tört ki, csendben kezdett készülődni. A legkülönbözőbb okok hatottak itt közre. Ez országokban kizárólag a jezsuiták gyakorolták az erkölcsi és vallási fegyelmet; egyedül ők tanították és prédikálták a meghódolást az anyaországnak; Spanyolország eltörölvén a jezsuitarendet, megsemmisíté uralmának fő eszközét és e rendnek feloszlata tett

---

¹⁾ Liv. XXI, ch. XXII.

annyit Délamerika függetlenítésére, mint az Egyesült-Államok példája, a francia forradalom propagandája és az Anglia részéről jött felbátorítások.¹⁾ Ily módon Spanyolország, mely gyarmatainak rovására élt, romlásba döntötte azokat és tönkretette önmagát is az által, hogy azokat kizsákmányolta.

Ama publicisták, kik a régi kormányzat vége felé tették tanulmányuk tárgyává a Francia- és Spanyolország közti viszonyokat, valószínűnek tartották a spanyol Amerika zendülését, de nem tarták lehetetlennek, annak kikerülését az anyaország által gyakorolt gyarmatrendszer módosításával.²⁾ Örömezt túlozták Spanyolország segélyforrásait és a könnyűséget, melylyel azok mellett egy ügyes kormány talpra állíthatná a kereskedelmet, földművelést, ipart és a pénzügyeket. Ők a szövetséget a francziákra hasznosnak, a spanyolokra nézve nélkülözhetetlennek tarták,³⁾ de úgy értelmezték, hogy Francia-

---

¹⁾ L. Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, V. t.: *Esquisse de l'intellect espagnol*. — Gervinus, *Histoire au dix-neuvième siècle*, traduction française, t. VI, ch. I. Paris, 1864. — Bancroft, *Histoire de l'action commune de la France et de l'Amérique*, traduction de M. de Circourt.

²⁾ L. Raynal, *Histoire philosophique*, VIII k, XXXV. t.: *La domination espagnole a-t-elle une base solide dans le nouveau monde?*

³⁾ »Ezek«, írta Favier 1773-ban, »természetes, szükséges és feloldhatatlan kötelekek, melyek a két hatalom közös és változhatatlan érdekeiben gyökereznek s melyektől kölcsönösen függ külső és tengeri, vagy kereskedelmi biztosságuk.« Peyssonel, Franciaország volt consula és Favier tanítványa kimondá 1789-ben, hogy a *családi pactum* mindig »a közboldogság szent eszközének« fog tekintetni. *Situation politique de la France: vues et développements des avantages que le Pacte de famille peut donner à la France*, 1789.

ország kormányozza a két királyság közös politikáját. »A divatnak«, mondá Favier, »melyet mindig tanulmányozni kell, ha meg akarjuk érteni a forradalom diplomatiáját, a divatnak, hogy Spanyolországot Franciaországra befolyjni engedjük, megszűntnek kell lennie; a szükség és a tényleges hatalmi alárendeltség törvénynyé teszik a fiatalabb ágra nézve, hogy az őt megillető helyre vonuljon vissza. A másik ágat illeti meg, hogy amazt vezesse, jó példát mutatva neki és hogy, úgyszólván, idősebbség jogait visszanyerje.«

Volt a két nemzet között egy rendkívül érzékeny és fájdalmas pont, Louisiana, melyet XV. Lajos 1763-ban kárpótlás fejében Spanyolországnak engedett át. »Új-Orleánt nemcsak annak átengedni, de erőszakkal kiszolgáltatni kellett«, írja egy egykorú. A hűséges francziák spanyol iga alá jutottak; bocsássuk le a függönyt e tragédiára: az új urak, szokásuk szerint, egy pusztasággal többet nyertek.«¹⁾

Franciaország Louisianát visszaszerezni óhajtott; Spanyolország még sokkal izzóbb szenvedélyvel óhajtotta visszanyerni Gibraltárt. Az 1655. óta elvesztett Jamaika visszafoglalásáról is álmodozott s titokban ama veszélyes dicsvágyat is táplálta, hogy rátegye kezét Portugalra. Ez volt a spanyol politika állandó törekvése és mintegy titka. »Erőmtől kitelhetőleg igyekeztem magamhoz fűzni Portugalt«, írja III. Károly 1787-ben. »Ézt a rendszert kell mindaddig követni, míg e koronát a magunkéval egyesíthetjük.«²⁾ Ez ambíciók csatolák Franciaországhoz

¹⁾ Favier. Boutaric, *Correspondance secrète de Louis XV.* II. k, 218. l.

²⁾ Baumgarten, I. k, I. f.

Spanyolországot, a francia diplomacia klasszikus műfogásai pedig belevitték az Angolország elleni vállalatokba. Így történt aztán, hogy III. Károly, daczára a példaadás ártalmas voltának és a szembetűnő veszélynek, mely abból gyarmataira nézve származott, belevitetni engedé magát abba, hogy az észak-amerikaiakat Angolország elleni fölkelésökben támogassa.

II.

III. Károly meghalt, mikor a francia forradalom kezdődött. ¹⁾ Ő a legjobb uralkodó volt, a kivel csak régóta dicsekedett Spanyolország; jó minisztereket hagyott hátra, mint a minők: Aranda, Campomanes, Florida Blanca, de nem adatott meg nekik, hogy művét folytathassák. Ez újjáalkotó kormányra a legnagyobb feloszlás kormányzata következett. Spanyolország, melyet értelmes fejedelem egy pillanatra fölemelt, pár év múlva egy tehetetlen uralkodó kormányzata alatt nemtelen cselszövénybe sülyedt. E csel már az új király trónralépte után való napon szövődött. IV. Károly negyven éves volt: testes ugyan, de szellemileg gyöngö; jószívű, de hirtelen haragú; képtelen arra, hogy elhigye a rosszat, mert képtelen volt, hogy felfogja azt; szerelmes, tisztaéletű, áhítatos és következőleg inkább feleségének, mint vérmérsékletének rabszolgája. ²⁾ Házasságának első évei egész életére elvakították. Lelkiismereti furdalások által visszatartva attól, hogy elváljon a királynétől, mikor tőle gyermeket többé már nem remélt, vadászat-

¹⁾ 1788. decz. 14.

²⁾ »*Uxorius*«, mint Sainte-Benve mondá. *L. Causeries du lundi*, t. V.: *la Princesse des Ursins*.

ban, kézi munkában, kegyetlen gyakorlatokban keresett menedéket, csak dús asztalt, zenét és bikaviadalokat kedvelve, végül kimerülve, ha félóráig királyi mesterségét kelle folytatnia. ¹⁾

Pármai Mária-Luiza kicsiny és szépség nélküli volt, arcszínje fekete, de bizonyos keccsel birt az előkelőségben, különösen a tartásban, babonás és szenvedélyes volt egyszersmind, tudatlan, izgatott, lelkületében igen frivol alappal, önfejű szilárdság nélkül, mesterkelt értelmesség nélkül, ármányos minden következetesség nélkül; több benne a kapzsiság, mint a becsvágy, szellemében nagy ür, de szívében még nagyobb. Férje brutálisnak és durvának tünt föl előtte: megveté. Utálta nagyobbik fiát és keveset törődött többi gyermekeivel. Harmincznégy éves volt, zavart képzelődéssel, nyugtalan érzékekkel — a vallás vagy az erény minden féke nélkül, midőn trónra lépett és Godoyt szerencséje az ő útjára vetette. Ez falusi nemes volt, ki jobb hiányában, tizenhét éves korában a testőrök soraiba vétette föl magát. Ekkor már huszonegy évet számlált. Nagyon szép volt; ama komoly szépséggel dicsekedett, mely a délvidéki férfiaknál gyakran fordul elő s mely a fiatalságnak a benső és parancsoló szenvedély kinézését, az érett kornak pedig ama kitanúlhatatlan és imposáns külszint kölcsönzi, mely annyira alkalmas a szellem közepszerűségének, a szív kiaszottságának, a zsarnok önzésnek s egy oly romlottság minden cselszövényének leplezésére, a mely annál behizelgőbb, mert önmagát ismerni sem látzik. A királyné szerelemre gyúlt iránta s teljesen átén-

---

¹⁾ L. a furcsa okmányt, közölve Jung által. *Mémoires de Lucien Bonaparte*, Paris, 1882, t. II, p. 10.

gedte magát neki; Godoy szemérem nélkül élt vissza vele. A királyné nem elégedett meg azzal, hogy szeretőjévé tette Godoyt, hanem nagy emberré, miniszterré, a hatalomban társává is akará tenni őt. Bevezette az udvarhoz s királyi háztartásának bizalmasává tevő, a hol IV. Károly engedelmesen vonzódott hozzá.

Mária-Luiza eleinte bizonyos óvatosságot tanusított ama kitüntetések fokozatában, melyeket reá pazarolt s a melyek mind megannyi botránnyal jelzék szenvedélyének növekedését, de nem sokára ennek teljesen hatalma alá került. Godoy akkora hatalmat vívott ki a királyné fölött, mint a minőt ez arrogált magának IV. Károly fölött. Minthogy a királyné féltékeny és indulatos volt, mivel Godoy önhitt és érzéketlen vala s mivel, hűtlenségeivel kérkedve, szerencsés katonatiszti homlokát dicsfényvel övezé, — ez csakhamar annyira ment, hogy bántalmazá a királynét s oly szégyent hozott reá, a minővel ez a királyt illeté. Így kezdte meg a francia forradalom előestéjén e sajátságosan szövetkezett három személyiség udvari jelmezben és II. Fülöp palotájának komor pompájában a felesége által megcsalt szelíd férj s a szerető által kizsákmányolt vén ágyas ama comédiáját, mely ép oly régi, mint a bűn és ostobaság. A darab, a *Gil Blas* egyik fejezetekép, 1787. táján veszi kezdetét s húsz év múlva shakespeare-i megoldással ér véget. E szerencsétlenek, kik előbb az udvarok nevetségének, azután megvetésének tárgyaivá lettek, alacsonyságokon keresztül a bayonnei szerencsétlen katasztrópháig jutottak.

IV. Károly kormányzatának elején lelkiismereti sugallatból, a királyné képmutatásból, Godoy politikából ájtatosságra adták magokat. A királyné Godoy számára

akarta a hatalmat és Godoy ezt haszonból kívánta. III. Károly régi tanácsosait el kellett távolítaniok. Ezek philosophok valának, a nemzet azonban katholikus maradt s Mária-Luiza és Godoy a régi spanyol fanatismusra támaszkodának. A miniszterek nemsokára minden befolyásukat elveszték és a királyné, miután egy ideig visszautasítólag bánt velök, kegyvesztettekké tevé őket. A francia forradalom erre jó ürügyet szolgáltatott neki.

Spanyolországban teljes reactio indúlt meg. Az egyház visszaragadta uralmát; az inquisitio visszaállított. Úgy látszik tehát, hogy a forradalomnak Spanyolországot szükségképen ellenségesnek kellett találnia: Bourbon király és hitbuzgó kormány azt csak gyűlölhette. De a király inkább volt férj, mint Bourbon, és Mária-Luiza csak azért lett hitbuzgó, hogy ez által cselszövényeit álcázza. Ugyanazon szenvedélyektől vezetettve, óhajtotta fölváltva a háborút, hogy kitüntesse kedvesét, majd a békét, hogy népszerűvé tegye őt. E gyöngye és romlott udvar már előre mintegy ki volt szolgáltatva a félelem minden sugallatának, a kapzsiság minden kísérletének. Azok, a kiknek ez udvarral tárgyalniok kellett, nem mulaszták el hasznukra fordítani gyöngeségét, hogy befolyásuk alá kerítsék azt. Az udvart egymásután látjuk csatlakozni Angliához, majd Franciaországhoz, dédelgetni a forradalmat, majd lanyhán azzal szembeszállni; keresni a directorium szövetségét és átengedni magát Napoleonnak, ki azt megsemmisíti.

Franciaország a maga czélzatai iránt túlságos hajlandóságot talált Madridban; az illusiók, melyeket ez benne keltett, gyászosabbakká lettek reá nézve, mint a spanyol kormányzók tapasztalatlansága és gyalázatossága

Spanyolországra nézve. A francziák a régi kormányzat szokásai- és hagyományainál fogva indíttatva érezték magokat úgy bánni a spanyolokkal, mint alárendelt nemzettel, mely segédszerepre van kárhozthatva. A párisi politikusok a spanyol udvart gyávának és megvásárolhatónak tartván, elmulasztották számolni a spanyol néppel. Tetszés szerint megoszthatónak és kormányozhatónak tarták. Nem mintha megvetették, sem mintha eltökélt szándékuk lett volna szolgaságba ejteni; de azt vélték, hogy az utolsó osztrák királyok kimerítették és elpuhulttá tévők, hogy e hanyatlásból csak a Bourbonok által emeltetett föl, s hogy viszont e dynasztia is elkorcsosodott; hogy csakis egy más idegen, értelmesebb, felvilágosultabb, határozottabb kormány ragadhatja kezébe és vezetheti jó véghez az újjáalkotás művét — szigorú bánásmód és jól alkalmazott helyi szerek által. A mire XIV. Lajos a despotismus egyedüli érdekében vállalkozott, azt a forradalom által újjászületett Franciaországnak jogában és hatalmában állott, Spanyolország és az emberiség legfőbb java érdekében, vinni végbe. E számítások, melyekből kihagyták a lényeges elemet, vagyis a spanyolok jellemét, megcsalták a Conventet, zavarba hozták a Directoriumot s azzal végződtek, hogy Napoleont vállalatainak egyik legvégzetesebbikébe ragadták. Valóban e mellékúton jutott oda, hogy újra fölvegye XIV. Lajos terveit és egyik fivérét helyezze V. Fülöp trónjára. Napoleon ez ügyben, mint sok másban is, csak mértéken túl fejleszté és minden arányon túl terjeszté ki ama politikai terveket, melyeket a forradalom a régi kormányzattól vett át.

»Úgy látszik«, mondá 1778-ban Florida Blanca Montmorin grófnak, XVI. Lajos követének, »hogy önök Spa-

nyolország királyát alkirály-félének vagy tartományi kormányzónak tekintik.« A míg voltak Spanyolországban fejedelmek, a kik e szerepbe belenyugodtak, könnyen ment a dolog, és addig is, míg IV. Károly ült a trónon, beváltak a párisi politikusok számításai: ők parancsoltak és Spanyolország többé-kevésbé engedelkenyen engedelmeskedett. De mikor Napoleon, épen e meghódolás által családásba ejtve, azt hívé, hogy hatalmába kerítheti a trónt, melyről a Bourbonok már csak az ő parancsai szerint uralkodtak, szemben találta magával a spanyol nemzetet s minden számítása dugába dőlt.

III.

A század levegője csak átsurrant Spanyolország fölött; a nép nem szívta azt magába. Ez országban, hol az inquisitió épen amaz időben lett állami intézménnyé, mikor Franciaországban megállapították a parlament,¹⁾ az egyházi hatalom akkor gyarapodott, mikor mindenütt máshol csökkent.²⁾ III. Károly egyszerre behozott reformjai a nemzet szemében mindig idegenek és mintegy ellenségesek maradtak. Nem a törvényekből vették származásukat; a közerkölcsök pedig idegenkedtek azoktól. III. Károly és felvilágosult miniszterei soha sem sorakoztattak magok körül többet, mint csak egy igen tiszteletreméltó, kétségkívül igen kitűnő kis csoportját az embereknek, de kik a cabineton és az államtanácson kívül nem bírtak semmi befolyással. Nem bírtak hatalommal a nép

¹⁾ V. ö. Guizot, *Civilisation en Europe*, leçon XI.

²⁾ L. Buckle id. m. — Gervinus, IV. k. I. f. — Malouet, *Mémoires*, I. f. — Baumgarten, id. m.

fölött. A nemzet, mihelyt a hatalom megszűnt azt visszartartani, kisiklott kezeikből. A jezsuitarend megszüntetése mélyrehatóan népszerűtlen volt, és a spanyolok, megfosztva e vezetőktől, kik — mindent összevéve — még mérséklék őket, a barátok karjaiba vetették magokat és csak még fanatikusabbakká lettek. Spanyolországban csak a reformokkal szemben volt komoly ellenzék. A visszahatás, mely IV. Károly trónraléptét követé, a közjóra irányult rendszabálykép fogadtatott. Midőn 1789-ben a cortes összeült, hogy üdvözölje a királyt és megváltoztassa az örökösödési törvényt, leborúlva állt meg IV. Károly előtt, ki csak azért jelent meg, hogy felozzlassa azt.

A dynastiához nagyon ragaszkodó, a politikai szabadságok iránt az állam közügyeiben közönyös, az újításokkal szemben lázadásra kész spanyolok csak vallásuk és tartományi szabadságaik iránt tudtak hevülni. A meglévő hatalom iránti külső engedelmességök a függetlenségnek megrögzött szellemét rejté magában. A valóságban »kevésbé a kormánynak, mint saját erkölcsüknek hódoltak.« Míg a hatalom ezeken semmit sem kívánt változtatni, a többi fölött rendelkezni engedték; de ha őket ebben érinteni megkísérlé, szíven találta őket és fellázadtak. »E nép tudatlan, szegény, rest, az igaz«, mondja egy egykorú,¹⁾ »de józan, komoly, büszke, loyális és szívós erkölcsű; erős, büszke és nemes ösztönei vannak, rendíthetetlen hűségű s úgy jelleme, mint félreeső, majdnem szigeti helyzete által elzárva, idegen és közönyös maradt az európai műveltség haladása iránt. Visszautasítva minden külső érintkezést is,

¹⁾ *Mémoires du général de Ségur*, III. k, 745. és köv. 1.

tetszelgett a maga elszigeteltségében, melyet absolut, babonás hite s a papság iránti hódolata még fokoztak.*

E spanyolok, kik Európában immár csak mint fejtegetési tárgy a bölcsezszer számára és mint a nemzetek hanyatlásának élő példája jöttek számba, az idegen hódítás alatt és szemben egy oly forradalommal, mely megdöntötte dynastiájokat, fenyegeté vallásukat, felforgatá szokásaikat és erőszakosan sérté erkölceiket, — tüstént fellázdattak, még pedig a fanatismusnak oly dühével és oly hazafias nekihivüléssel, melyek Európa összes politikusait zavarba hozták. Hősiességök azonban ugyanazon okokból származott, mint sülyedésök. Spanyolország az átalakult Európában mozdulatlan maradt. »Annyi bizonyos«, írá Richelieu, »hogy a spanyolok minket állhatatosságban és szilárd-ságban, buzgalomban és királyaik és hazájok iránti hűségben felülmúlnak.« Napoleon őket olyanoknak találta, minőknek a mórok kiűzése óta maradtak. Hogy a spanyol nemzet, ellenkezőleg a bölcsek vélekedésével, nem fáradt bele a rossz kormányoztatásba V. Károly óta, ¹⁾ onnan van, mert a kormányzatok, melyeken egyforma engédelmességgel keresztülment, fölváltva hízelegtek regényes hősiessége szenvedélyének és gyógyíthatatlan szellemi tunyaságának. Különösen arra volt gondjok, hogy szokásait tiszteletben tartásák.

A spanyolok ugyanazon indokokból lázdattak föl a francziák invasiója ellen, melyek őket arra birták, hogy alávessék magokat királyaik hatalmának. A fogyatkozások, melyek annyira meggyöngítették volt őket, képezék ekkor erejüket és erényekké változtak át. »Komolyaknak,

---

¹⁾ Katalin levelei Grimmhez, 575. l.

szigorúaknak, furcsáknak, barátságtalanoknak« találták ¹⁾ őket; az idegeneknek e megvetése vad gyűlöletté fajult. Szívök mélyén mindig megmaradt bizonyos harag a francziák ellen. »Atyám«, mondá egy spanyol paraszt a forradalom előtt, »kikelne sírjából, ha előrelátná, hogy háború lesz a francziákkal.« ²⁾ Szegénységök érzéketlenné tette őket a háborúval járó szenvedések iránt; vallási fanatizmusuk folytán lelkesülten néztek az üldöztetések elébe. Az a kalandori hajlam s az a függetlenségi szenvedély, melyek a falvakat csavargókkal, csempészekkel és rablókkal népesíték be, az első felhívásra ama *guerilla*-kat csődíték össze, melyek legyőzhetetlenekké lettek, mivel hozzáférhetetlenek voltak. Szenvedélyes és felekezeti szellemtől áthatott papjaik köztök éltek s harcra tüzelték, aztán vezérelték őket. E feltüzelt pórok török módra harcoltak, szétszóródva a lapályokon a rendes csapatok előtt s az ellenség támadásaival szemben lőrészekkel ellátott falaik, vagy hegyi sánczolataik mögül a leggyilkosabb és legmakacsabb ellenállást fejtve ki.

Vége az a keresztes-hadjárati ösztön, mely megvolt bennök ép úgy, mint a középkori vad erkölcsök; az a szilajság, mely finom becsületérzessel párosult; az a boszúállási nyersség, mely az önfeláldozás szellemével párosult, hős és a támadó ellen egyszersmind kegyetlen katonákká avatták őket. Mindaz, a mi a XVIII. században az újkori műveltségre nézve hozzáférhetetlenekké tette őket; mindaz, a mi őket álmokórságban tartotta és úgy szólva elzárta

---

¹⁾ Le général de Ségur, id. m.

²⁾ Ferguson, Janet által idézve, *Histoire de la science politique*, II. k, 549. l.

előlk az európai útakat: mind közrehatott arra nézve, hogy megvívhatatlanokká tegye őket hegysegeikben, — midőn ama büszkeség, mely őket a világtól elválasztá, sértve; midőn amaz előítéletek, melyek őket elszigetelék, megtámadva voltak s midőn nemzeti függetlenségök, ez egyedüli javuk, melyért hevültek, fenyegetve volt.

A forradalom, még legjótékonyabb s legbékésebb műve által is sűrlődást idézett elő nálok. Fegyveres invasió és idegen hódítás alakjában meg elkésérté őket. Volt egy dolog, melytől még inkább irtóztak, mint a hódítástól és idegen kormánytól s ez az *ember jogainak* alkalmazása. Innen van, hogy ha elfogadták is V. Fülöpöt, a francziát, de katolikust, — Józsefet, a forradalom általi királyt élűzték. Spanyolország lett e szerint ama korlát, mely előtt megállott a Convent propagandája, és, mert Napoleon azt erőszakolni akará, rajta törte össze fegyvereit. A napoleoni hódítás ugyanazon akadályba ütközött, melybe a forradalmi proselytismus: a nemzeti szenvedélyekbe. Nagyon hosszú idő kellett ahhoz, hogy a forradalom szelleme Spanyolországba hatoljon. Midőn pedig oda behatolt, követte az áramlatot, mely a lelkeket magával ragadta: maga is merőben nemzetivé lett s a szabadság szelleme csak még éleszté a francziák iránti gyűlöletet. E szellem csak Franciaország romlására érvényesült Spanyolországban. A francia forradalom sikerének feltétele ez országban az volt, hogy a francziák ott ne uralkodjanak többé.

NEGYEDIK FEJEZET.

Olaszország.

I.

Mindaz, a mi eltávolította a spanyolokat a francziáktól, ezekhez közelebb vinni látszott az olaszokat, legalább az északiakat és a közép-olaszországiakat. A forradalom lelkes rokonszenvre talált nálok s itt még a hódítás is könnyű volt.¹⁾ Ennek oka az, hogy az idegenek uralma Olaszországban régi dolog volt, s hogy itt a társadalmi viszonyok is sokban hasonlítottak a franciaországiakhoz. Az olaszok csak nyerhettek a francziák győzelme által. Ők egy nemzetet képeztek; voltak hagyományaik; tiszteletben tartották azok emlékét s felújítani igyekeztek. Olaszország rongyokban hevert, de ezek ugyanazon darabnak voltak a rongyai s még a repedések is, melyek a szálakat mutatták, a régi szövődéket bizonyíták.

A XVIII. század vége Olaszországban emlékeztet távolról a Renaissance-t megelőző időkre, mikor az olaszok a szépirodalomban, művészetekben, tudományokban, sőt még a politikában is új életre ébredtek; mikor arról álmodoztak, hogy újjá alkotják hazájokat; mikor Caesárra hívatkoztak és mikor országuk neve a világegyetemet kezdé

---

¹⁾ L. Franchetti, *Storia d'Italia dopo il 1789*. Milano, 1880. — Cantu, *Histoire des Italiens*. Paris, 1859. Traduction française. — Botta, *Histoire d'Italie*. Paris, 1824. — Bianchi, *Storia della monarchia Piemontese*.

betölteni.¹⁾ Bármily szolgaság nyomta is őket, becsületökre ki kell mondani, hogy jogaikat soha sem engedték elvévülni. Állami megbízottak hiányában mindig találtak költőket, kik azokat visszaköveteljék. A XVIII. században nincs ugyan nemzeti politika Olaszországban, de van nemzeti nyelv, vannak nemzeti történetírók és nemzeti költők. »Eljövend a nap«, mondja Alfieri, »mikor az olaszok merészen újjászületnek a csatamezőn.« Erre sarkalja őket a régi római hazafiságtól áthatott költeményei és tragédiái által. Muratori és Denina eredetökre emlékeztetik őket s bennök a történelem által nemzeti öntudatot ébreszteni igyekeznek. Az újjászületett Olaszországot szemlélte Vico is a nagy látkörön, melyet az emberiségnek föltárt.

Verri Péter az angol *Spectator*-t utánzó gyűjteményt tett közzé *Le Café* cím alatt.²⁾ Itt elbeszéli, hogy egy napon egy ember beállított Milanóban egy társaságba, a hol őt nem ismerék. — Idegen ön? kérdék tőle. — Nem, uram. — Milanói? — Nem, uram. — Midőn a kérdező csodálkozik és tovább faggatja, az ismeretlen így felel neki: — Én olasz vagyok s az olasz ép úgy nem idegen Olaszországban, mint a francia nem az Franciaországban, az angol Angliában, a hollandi Hollandiában. Majd folytatja és kifejti eszméjét; kimutatja, hogy Olaszország szétdaraboltsága megsemmisít minden szellemi életet. A társaság úgy találja, hogy jól beszél, mint művelt ember, mint jó érzésű ember, mint jó hazafi és mindnyájan az idők ama szerencsétlen-

¹⁾ L. Ferrari, *Histoire de la raison d'État*. — Rendu, *L'Italie et l'Empire d'Allemagne*. Paris, 1859. — Marc Monnier, *Histoire générale de la littérature moderne: La renaissance, de Dante à Luther*. Paris, 1884.

²⁾ 1765. és 1766-ban.

ségéről beszélnek, mely szerint egyik olasz nem lehet egy másik olasznak polgártársa és a pusztá véletlenről, hogy ha »az Apenninek által átfutott s a tenger és az Alpések által határolt országban« itt vagy amott születettél, ez már más emberré tesz. Ekkor az idegen újra megragadja a szót; bizonyítgatja, hogy az olaszoknak nem csak ugyanazon eredetők, de ugyanazon jellemök és ugyanazon polgári törvényeik vannak; birták ezeket, mikor Róma dicsőségében osztoztak; még Nagy Károly idejében is birták és a Renaissance idején megmutatták köztársaságaikban, hogy azok emlékét nem feledték el. Olaszországot a bolygó csillagok egy csoportjához hasonlítja, melyek mindenkének megvan a maga saját élete, de mindenik követi az általános vonzóerőt és hozzájárul a rendszer megalkotásához. »Rendezzük be« — így végzé — »e minta szerint nemzeti politikánkat. Ha különböző uralmak alatt szétszórva és különböző uralkodóknak alávetve vagyunk is, alkossunk a tudományok és művészetek fejlesztésére egyetlen egy rendszert. Legyen a hazaszeretet, vagyis nemzetünk közjavanak szeretete, a nap, mely nekünk világít! Legyünk mindnyájan olaszokká, ha nem akarunk megszűnni emberek lenni«!

Ők mondják; Európa tudja. Az az irodalom és az a művészet, melyek köztök egygyé összeforrvá tartják a szellemeket, daczára a föld szétdaraboltságának, mindenütt, a hol tudnivágyó szellemek s a szép iránt fogékony képzelő tehetségek vannak, fentartják a nagy múlt emlékét s a jövő iránti ösztönt. Minden, még a csodaszerű éghajlat és nap is közrehat abban, hogy e fénytéljes névvel: Olaszország, terjessze a világon a haza hagyományait.¹⁾ Nemességi

¹⁾ Belle encore, l'Italie attire l'univers.

André Chénier, *Élégies*, XXVII.

jogcímei magának az európai műveltségnek is jogcímei. Senki előtt ezek nem ismeretlenek. »Olaszország vár és remél«, írta a nagy Katalin 1780-ban. A *Corinne* szerzője a XVIII. század végén nagyon elterjedt eszmét fejez ki, midőn Olaszország »mysteriumá«-ról szólva ezeket mondja: »Az olaszok sokkal nevezetesebbek az által, a mik voltak és mik lehetnének, mint az által, a mik jelenleg.«¹⁾

Az olaszok, e tekintetben nyugtalankodva hazájok sorsa iránt, a sardiniai király alattvalóinak kivételével, teljes közönyt tanúsítanak ama kormányok iránt, melyek között felosztva vannak. Ezek, Piemonton kívül, vagy választott államfők, mint Rómában és a köztársaságokban; vagy nomád uralkodó családok, mint Parmában, Toscanában és Nápolyban. A fejedelmek valósággal az állam koronás haszonélvezőinél egyebeknek nem mutatták magokat; a népek ilyenekül is tekintették őket s nem becsülték többre, mint a mennyit kormányzatuk ért. Az olaszok emez érzülete különösen előkészíté őket ama forradalom befolyásának befogadására, a mely oly érzelmeket tüzelt föl, melyektől mindnyájan áthatva voltak s oly intézményeket és dynastiákat döntött porba, melyekhez senki sem ragaszkodott. A francia forradalom olyan polgári reformokat proclamált, melyek a nép nagy többsége forró óhajtásainak tárgyát képezék; elvül tüzte ki a nemzetek függetlenségét, azokat felszabadítani és csoportosítani, az embereket a törvények által egymáshoz közelebb hozni s a hazafiság által egyesíteni törekedett: az olaszok pedig, midőn a forradalom ilyen elvekkel állott elébök, azt csak zajosan helyeselhatték. Kormányaik, a piemontit kivéve, mert az egyedül volt nemzeti, nem bírtak a forradalom ellen egy védelmi eszközzel sem.

¹⁾ *Corinne*, liv. I. ch. VI.

II.

A Két-Sicilia 1738-ban a bécsi szerződés által a spanyol Bourbonok egy ifjabb ágának adatott át. ¹⁾ Don Carlos, az első király ez uralkodólázból, felvilágosult fejedelem volt. Megkísérlé orvosolni »ama kormányzat gondatlanságát, mely emlékezetet meghaladó időktől fogva soha sem tudta alattvalóit sem kormányozni, sem civilizálni.« ²⁾ De csak könnyű, felszínes módosításokat tehetett, a társadalmi helyzet nyomorúlt maradt: rablóbandák pusztítottak az ország belsejében, a partokon s Calabriában; barbár kalózok tevék néptelenné a falvakat. A nemzet közönyből aláveté magát oly reformoknak, melyeknek hasznát vevé, de melyek jelentőségét nem fogta fel. Ellenkezőleg, a heves forradalmat kedvelé. Ez aluszékony nép az első rázkódás hatása alatt rögtön örületessé válhatott. Ez országban valósággal minden csak az anarchiára, vagy a zsarnokságra volt megérve: a francia forradalom csak sietteté az átmeneteket az egyikről a másikra.

VI. Ferdinándnak, Don Carlos bátyjának, halála folytán 1759-ben Don Carlos került a spanyol trónra. A Két-Siciliát harmadik fiának, IV. Ferdinándnak engedte át, ki csak nyolcz éves volt. Károly miniszterei képezék a regenségi tanácsot, s a kormány az maradt, a mi volt, tudni-

---

¹⁾ Don Carlos, V. Fülöp és Farnese Erzsébet fia, ki 1716-ban született, a lengyel örökösödési háború idején elfoglalta Ausztriától a nápolyi királyságot. A Két-Sicilia királyául a bécsi szerződés által ismertetett el 1738-ban. IV. Károly név alatt 1759-ig uralkodott. Ekkor fivére, VI. Ferdinánd halála folytán a spanyol trónra lépett, melyen III. Károly név alatt 1788-ig ült.

²⁾ *Mémoires du général de Ségur*, II. k, 523. l.

illik: aránylag értelmes és jótékony. Ferdinánd 1767-ben nagykorúsítottván, a következő évben az osztrák Mária Karolinát, Mária Terézia leányát és a francia királyné nővérét vette el. A király tizenhét éves volt, a királyné tizenhat; néhány évre volt szükségök, hogy lerázzák magokról a korábbi regensség gyámkodását. Tanucci visszavonulása, ki annak lelke volt, azt mutatta 1776-ban, hogy a fiatal királyi pár képesnek hitte magát arra, hogy maga kormányozzon. Ez volt a legsiralmasabb kormányzat.

Ferdinánd tudatlan, durva és tunya volt. Soha sem írt. Nem lehetett volna nála, úgy mondák, tintatartót találni, még a tanácsteremben sem. Szerette az alantasabb szórakozásokat, aljas dobzódásokat, pórias sikereket. Alapjában véve közönséges zsarnok, ki haragból vagy félelemből képes vaddá lenni. Hanem bármily korlátolt s nagy gondolatokra bármily képtelen vala is, bizonyos királyi ösztönt s kötelmeinek homályos tudatát megőrizte mégis. Egy okos asszony csakhamar rendbe szedte volna ez elkényeztetett, nevetségig hiú és elpuhult nagy gyermeket: tanácsok hiányában tanácsosokat adhatott volna neki. De Mária Karolina szenvedélyes, gögös és bosszúvágyó osztrák nő volt.¹⁾ Arról ábrándozott, hogy Európát a maga személyével foglalkoztassa; Katalin császnő hírneve szüntelen kínozta és ösztökölte becsvágyát. Voltak ismeretei,

---

¹⁾ L. Mária Karolina ifjúsága és nevelése tekintetében: Arneht, *Maria-Theresia*, VII. k, XI. f.; politikai szereplésére nézve: Helfert, *Koenigin Karolina*, Bécs, 1877.; magánéletére nézve: Helfert, *Maria-Karolina, Anklagen und Vertheidigung*, Bécs, 1884. Helfert, ki Mária-Karolina lovagjává és védőjévé avatja magát, a legkisebb részletekig kifejti és megvitatja az e fejedelemmű ellen emelt összes vádakat.

volt szelleme, főleg értett a cselszövényhez és a csábításhoz. Férjén könnyen uralkodott. »Feleségem mindenhez ért«, mondá ez csodálattal és engedé, hogy erőszakkal magához ragadja az egész kormányzatot. Azonban Ferdinánd az ügyek elhanyagolása és folytonos élvhajhászata mellett féltékeny volt tekintélyére s meg akará óvni annak látszatát és illúzióját; ¹⁾ a királyné nem tudta máskép vezetni, mint hogy mindig elkábította és szórakoztatta. Így aztán oda jutott, hogy elaljasította férjét, de az által, hogy biztosította magának az állam vezetését, teljességgel nem emelte a korona tekintélyét. Mária Karolina nélkülözte a czélokat s az azokra irányzott következetes törekvést; pusztán csak hatalomvágy élt benne, a hatalmat pedig csak szeszélyei szerint gyakorolta és csak kegyenczekre bízta. Ehhez adjuk hozzá, hogy könnyelmű, meggondolatlan s a botránnyal nem-törődő volt. Nem szűnt meg a forradalom idején botránnyra okot szolgáltatni, főminiszterével, Actonnal való bizalmas viszonya által. ²⁾ Csak-

---

¹⁾ »A király önmaga akar uralkodni«, írta 1789. ápril. 9-én Cacaault, a francia ügyvivő. »Ő felsége csak akkor nyugodt, ha azzal hizeleghet magának, hogy államaiban minden a legjobban megy s hogy királyi kötelemait teljesen betölti; ha észrevenné, hogy a legkisebb dologban megcsalják, haragja rettenetes és borzasztó lenne. Az uralkodó hit fentartása czéljából tehát a királylyal szakadatlanul, következetesen és a végtelenségbe menő eszközök és fogások segítségével kell foglalkozni. A szakadatlan nagy munka tehát nem a közügyekkel való foglalkozásban áll.« . . . hanem abban, hogy a királyra felügyelni, őt foglalkoztatni és körülvenni kell. — Affaires étrangères.

²⁾ Cacaault 1788. aug. 23-án Montmorinnal a következő tényrt tudatta, melyről, mint mondá, »annyira biztos tudomása volt, hogy kötelesség-mulasztást vélné elkövetni, ha arról jelentést nem tenne : »A király és királyné közti jelenetek ingerültsége fokozódik hevesseg-

hamar még több botrányt keltett ama különös kegy által, melyben egy nagyon szép, nagyon bájos és nagyon gyanús angol kalandornőt részesített, kit a véletlen a nápolyi angol követ nejévé tett s ez lady Hamilton.

A mennyire parancsoló természetű volt Mária Karolina, nem tűrheté sokáig a spanyolok gyámságát. Egymásután bocsátá el III. Károly régi tanácsosait. A viszonyok Ferdinánd és atyja között, e fejedelem életének utolsó éveiben rendkívül feszültek valának. Nápoly, folytonos viszályban lévén Spanyolországgal, nagyon elhidegült Franciaország irányában is. ¹⁾ 1789. elején semmi remény nem maradt fenn az iránt, hogy azt a *családi pactumba* bevonni lehessen. Spanyolország, mondák Nápolyban, rászedette magát, pedig nem akkor van rá az alkalmas pillanat, hogy vezettségét magokat Franciaország által, mikor ez gyengülni látszik. A Bourbonok elvesztették a befolyást, de Ausztria, mely azt tőlök elragadta, nem tartá meg. E tekintetben a számítás, melyet Mária Terézia tett, midőn leányát Ferdinándhoz adá nőül, ki lőn játszva. Nápoly a régi kormányzat utolsó éveiben Angliához szíttott. Mária Karolinát a családi iga iránti türelmetlensége, a vágy, hogy független politikát űzhessen, különösen pedig a vak-ság, melyben őt kitüntetett minisztere tartá, az angol szövetségbe sodorták.

Acton, jöllehet származására irlandi, hajlamaiban

---

ben. A király Acton úrra gyanakszik. Ő felsége egy indulat-rohamban ezt mondá a királynénak : — Rajta leszek, hogy akkor lepjelek meg, mikor együtt leszek ; megüllek mindkettőtöket s a hullákat kidobatom az ablakon. — E királyné rémítő aggodalmakat áll ki. — Affaires étranges.

¹⁾ L. Masson, *Le cardinal de Bernis*, 402. és köv. l.

szenvedélyes angol volt: nem szerette Ausztriát és utálta Franciaországot. Habár középszerű, képzelődő, merev, szilárdság nélkül s inkább nyakas, mint erélyes politikus volt, mindazáltal bizonyos kormányzási képességgel bírt. E cselszövő a tengerészet és hadügy terén jó adminisztratornak bizonyult. Az ő gondoskodása folytán Nápoly huszonötezer embert állíthatott ki és negyven hajót bocsáthatott a tengerre; de ez csak látszólagos erő volt, s azok, a kik vezették, magok is csekélynek tartották és csak félve használták.

Egyébiránt Nápolynak csak a szent-székkal volt viszállya: hagyományos pör volt ez, melynek eredete visszament magának a nápolyi államnak alapításáig. Nápoly az egyháznak régi hűbére volt, és Róma, mely ahhoz az investitúrát adta, követelte a hűbéradót. Ez évi 8000 uncia aranyból, a mi körülbelül 40,000 frankot tett, és háromévenként egy fehér poroszka-ló küldéséből állott. Inkább csak symbolum volt ez, de Róma annál nagyobb fontosságot tulajdonított e szokásnak, minél inkább igyekezett Nápoly azon, hogy azt a szokásból kimenni engedje. Ez udvar tényleg souverain lévén, jogilag is azzá akart lenni. A beneventi herczegségre vágyott, mely keze ügyében állott és a melyet követelt is. Ferdinánd a III. Károly alatt bölcsészeti szellem által támasztott egyházi viszályt uralkodási szellem által tartotta fenn. 1789-ben az ellenségeskedés a két szomszéd között tetőpontra hágott, s látni fogjuk, mennyire tudták azt hasznukra fordítani a francia forradalomból kikerült kormányok.

Róma nagyot hanyatlott. A szellem kétségkívül nem változott: Róma még mindig az volt, melyről Saint-Simon beszél: »a hol mindenre vállalkoznak, a mire csak lehet és

a hol gúnyolódnak azok fölött, a kik türik«, ¹⁾ de az az idő, hogy a türelmesekből gúnyt lehessen üzni, Rómára nézve elmúlt. Nem támadott többé senkit; ellenkezőleg Rómát támadták mindenfelől. XIV. Kelemen kénytelen volt megalázni a pápaságot a katolikus monarchiák előtt. »A hit eme kerületében«, mondá Frigyes, »az egyedülben, mit az egyháznak meghagytak, VI. Pius ²⁾ állandóan kénytelen volt védelmezni határait.« Gyengén védelmezte. Gyengén azért, mert lassan-lassan és a viszonyok hatalma folytán a fejedelem fölébe kerekedett a főpapnak; az egyházkormány a Szent-Péter örökségének kormányával bonnyolódott össze. E roppant szellemi hatalom, úgyszólván, elmerült a világi állam elaggott testében; ráragadt annak minden betegsége s az egyházi állam benualtsága megtagadta az egyház kormányát is. »A római udvar«, írta II. József 1768-ban, ³⁾ »oda jutott, hogy majdnem megvetésre méltóvá tegye magát. Területén a nép a legnagyobb nyomorba sülyedt, pénzügyei teljesen hitelvesztettek és megrongáltak.« »A pápai állam belügyei a legnagyobb zavarban vannak«, jelenté 1783-ban Zulian, »a velencei követ; »folytonos hanyatlás ez; a kormány naponként veszít erőben és tekintélyben.«

VI. Pius tiszta erkölcsű, korlátolt szellemű és dicsvágyó lelkületű volt. ⁴⁾ Személyére nézve szép és fejedelmi megjelenésű, szerette az ünnepeket, szertartásokat, a szent pompák fényét, költséges épületeket s minden fel-

¹⁾ *Parallèle des trois premiers rois Bourbons.*

²⁾ XIV. Kelemen, 1769—1775.; VI. Pius 1775—1800.

³⁾ Arneth, *Maria-Theresia*, IX. k. jegyzetek (francoziádul).

⁴⁾ Masson, *Le cardinal de Bernis*, XI. és XIV. f. különösen 319. l.

tűnő dolgot. Autokrata és theokrata létére úgy kormányzott, hogy »kénye-kedvén kívül más törvényt, családjának gyarapításán kívül más gondot, hiúságán kívül más tanácsot nem ismert.« Roskatag, középszerű kormány benn; teljességgel semminő a külügyekben.

Jövedelmeinek legjavát a katolikus államoktól húzván, kénytelen volt azokat még vallási ügyekben is kimélni. Nápoly Benevent, Franciaország pedig Avignon által tartotta őt féken. A velencei köztársasággal folytonos pörpatvarban állt a legatiók ügye miatt. Ha e három állam egyetértésre jut vala az iránt, hogy illető követeléseiket támogassák, ez egyetértés elég lett volna arra, hogy nagy részben megsemmisítse a pápai uralmat. Láttuk fentebb, hogy a pápa magának az egyháznak ügyeiért is harczban állt majdnem valamennyi katolikus kormányval. Csakis Franciaország az, mely vele a régi kormányzat utolsó éveiben jó viszonyokat tart fenn. Ezért a legkeresztényebb király követének szerepe is jelentékeny maradt. »Én még mindig második személy vagyok Rómában«, írta Bernis 1789. aug. 5-én. A francia forradalom teljesen megváltoztató a dolgok ez állását: Franciaország ellenséges indulata a szent-szék felé irányozá Európa rokonszenvét; az egyház balsikerei feléje terelték a kormányok figyelmét. A forradalom az által, hogy ugyanakkor, midőn egyenesen a vallást támadta meg, az egyházi államot is romba dönté, azt az erőt és befolyást kölcsönözte a pápai kormánynak, melyeket ez elvesztett volt. Lesújtván az uralkodót, fölemelé a pápát.

Toscana, meglehet, Európában a legjobb kormányval dicsekedett.¹⁾ Nem volt külpolitikája; semlegességre

¹⁾ Toscana 1788-ban a lothringeni uralkodóháznak adatott át.

volt szüksége és azt meg is tudta óvni. Lipót, ki Florenczben uralkodott, sokkal inkább volt osztrák, hogysen Franciaországot szeresse; de az érdek, mely őt Livorno kereskedelmének az angolok vállalatai elleni védelmére ösztönzé, a két állam között oly köteléket hozott létre, melynek szilárdságát megmutatták a forradalom eseményei is. A kormányzók »felvilágosultak« voltak és rokonszenvvel viseltettek a francia eszmék iránt, a népet pedig ezek befogadására készítették elő. Az uralkodóháznak azonban nem volt ideje gyökeret verni az országban, s bármily jótékony volt is különben Lipót uralma, zaklatónak bizonyult. A nép közönnnyel nézte e fejedelem távozását s midőn a forradalom lesodorta a lothringeni dynastiát, Toscana nem kívánt egyebet új uraitól, mint hogy szelíden és értelmesen kormányozzanak.¹⁾ Bármik lettek legyen is, ily áron megnyerheték a toscanaiakat.

Génuat tartott Ausztriától, mely meg akarta támadni; tehát Franciaország pártfogását kereste. Egész politikája arra szorítkozott, hogy kivívja szomszédaitól, hogy hagyják élni. »A génuai tanácsnak«, írta egy egykorú,²⁾ »nem volna szabad jövőre soha valamely határozathozatalhoz fogni a nélkül, hogy minden ülés elején a doge fennen ezt mondja: Ne feledjék, tanácsnokok, hogy a köztársaság üdve annak semlegességétől függ.« A forradalom Génuát viszályba keverte Angliával és Franciaországgal: így két-

---

kormányoztatott Ferencz, Mária-Terézia férje által, ki német császárrá lőn. Őt követé 1765-ben második fia, Lipót.

¹⁾ Lipót 1790-ben hagyta el Florenczet. Őt követé fia, Ferdinánd. Toscana 1801-től 1807-ig spanyol uralkodók alatt az etruriai királyságot képezé. 1807-ben pedig Franciaországgal egyesítettett.

²⁾ Bielfeld, III. k. VII. f. : *de l'Italie*.

szeresen szorosra megkötve csak gyengén vergődött. Anglia szolgásgba ejteni törekedett, Franciaország meghódítja.

Velenczét hasonló sors érte. E köztársaság épen gazdagságának túlbősége által semmisíté meg önmagát. Hódításai kimerítvén kereskedelmének jövedelmeit, hogy fenntarthassa magát a mesterséges hatalomban, melyet magának alkotott, zsarnok kormányra és elnyomó törvényekre volt szüksége; de e kormány megtörte a nemzet erejét s az azzal való visszaélés által kiapasztá az állam segélyforrásait. A köztársaság jövedelmei ama mértékben csökkentek, a minőben területe gyarapodott. A XVIII. században minden hanyatlásnak indúlt. Remegtek ugyan folytonosan Velenczében, de sehol Európában többet nem mulattak, mint itt. A carneval által mérsékelt eme zsarnokság alatt az állami inquisitorok hatalma immár csak az esztelenek, utczagyerekek és botránycsinálókra nézve volt félelmes. Kifelé senkinek sem imponált. Egész szerepköre abból állt, hogy az államot befelé megbénítsa. Velence, mely előbb oly sokáig harczolt a törökök ellen, kénytelennek érzé magát, ezek támogatását keresni Ausztria ellenében. Ez volt Lengyelország sorsa is. Velenczét hasonló veszélyek fenyegették. »Amaz állam, mely rosszul kormányoztatik, az idegeneket indítja arra, hogy kormányozzák«, mondá 1780-ban Rénier doge, ki az osztozkodás idején bécsi követ volt. »Ha van állam, melynek szüksége van az egyetértésre, mi vagyunk az, a kiknek nincsenek sem hadseregünk, sem tengerészetünk, sem szövetségeink; kik a véletlen hatása folytán, az esetleg- s a velencei kormány eszélyességének jó hírnevéből élünk. Ebben áll minden erőnk.« Ez az eszély többé már nem volt más, mint gyengeség s ebből származott a bizonytalanság, mely az eszélytelenségeknek legrosszabbika.

A velenceiek reszkettek ¹⁾ Ausztria előtt, mely rájuk sóvárgott. Ellene csak egy komoly támaszszal bírtak: s ez Franciaország volt. A két állam versenygése lehetővé tette Velenczének a létezését; a háború azonban, melyet viseltek, a köztársaságot szint vallani kényszeríté. De már csak határozatlanságokra vala képes; ürügyeket szolgáltatott a két ellenfélnek, melyek az ő határán harczoltak, s midőn ezek belefáradtak az egymással való küzdelembé, a köztársaság rovására békülének ki.

Nem beszélek Luccáról, sem Parmáról, sem Modenáról: ezek csak területek, de nem államok valának. Így tekintette azokat a forradalom is; úgy bánt el velök, mint a régi kormányzat tette; részekre darabolta föl azokat és tetszése szerint rendelkezett fölöttök.

Olaszországban csak egy államot venni észre, melynek politikája van és hagyományokkal dicsekszik: s ez Sardinia. Politikája a területi nagyobbodásra van irányozva, hagyománya pedig az, hogy szövetségével Fran-

---

¹⁾ 1786-ban Goethe meglátogatta Veronát. Az az eszméje támadt, hogy lerajzolja a régi kastélyt; a nép azonnal összesereglik; Goethét körülveszik, följelentik, bekísérik s a podesta elébe viszik; ő németül beszél: tehát osztrák kém. Kijelenti, hogy a romokat jött megnézni. »Ha ez csak rom, mi nevezetést nyújthat?« vizonzá a tanácsnok. Goethe igyekszik megmagyarázni. A tanácsnok nem érti. »A tollvivő azt jegyzi meg, hogy mind ez szép és jó, de József császár nyugtalan fejedelem; hogy kétségkívül valami gonosz tervet forral a köztársaság ellen, s hogy én bizonynyal az ő alattvalója és kém vagyok, oly megbízással, hogy kikémleljem a határokat. — Távol attól, hogy a császár alattvalója legyek, mondám én, ép oly büszkén mondhatom, mint önök, hogy egy köztársaság polgára vagyok. Én M. Frankfúrtból való vagyok.« Erre szabadon bocsátották. — *Utazás Olaszországban.*

cziaország és Ausztria között ingadozzon, szolgálván az el-
sőt azért, hogy szerezzon, a másodikat pedig azért, hogy
a mit szerzett, megtarthassa. Úgy látszott, hogy ezek tömb-
jei, egymáshoz közeledve, össze fogják tiporni Piemontot,
de ez utóbbi ellenkezőleg, mint egy ék közéjük férközött
és az által, hogy azokat egymástól eltávolítá, maga nyert
terjedelemben. »Az alkalmak és nagyobb hasznosságaik
szerint hol egyikkel, hol a másikkal szövetkezve«, így hang-
zanak a sardiniai ügynöknek 1794-ben adott útásítások,
»adtak a savoyai ház fejedelmei államaik határainak na-
gyobb kiterjedést Olaszország felől, mely terjeszkedési vá-
gyaik tárgyává lett.« Sárdinia körülményei e szerint maga-
tartásának szabályává tették a változékonyságot. Beszélük,
hogy egy kis fővárosban háború idején a diplomaták azt
szokták kérdezni a sard követtől, hogy »melyik részen áll
ma az ön uralkodója? A savoyai ház dicsvágya főkép Mi-
lanóra volt irányozva: »Ez árticsóka, melyet levelenként kell
megenni«, mondá Károly Emánuel. ¹⁾ Milanó után Génúára
vágycokzott Piemont a legsovárabban. 1777-ben azt az
ajánlatot tevő Ausztriának, hogy osztozzanak meg a köz-
társaságon. ²⁾ De Ausztria nem akart beleegyezni. Sárdinia
felsült incselkedéseivel és Bécsben elutasítva, Berlinben
igyekezett behízelegni magát.

Ide már régóta titkos rokonérzet yonzotta. A két
államnak azonos sorsa volt. Egyenlően növekedtek és, mint
az elpártolásokban való közös ügyességök jutalmát, majd-
nem ugyanazon időben nyerték a királyi koronát is. E két
monarchia közti párhuzam az irodalmi fejtegetéseknek

¹⁾ Bielfeld, III., 181. l. — Frigyes, *Mémoires*, I. 52. l.

²⁾ Bianchi, I. k. 558. l.

klasszikus tárgya vala. ¹⁾ »A sárdinai király az osztrák uralkodóházra nézve ugyanaz Olaszországban, a mi a porosz király Németországban, — csak Ausztria rovására terjeszkedhetik« — mondá Argenson az osztrák örökösödési háború idején. »Milanó fele Károly Emánuelnek maradt, mint Szilézia a porosz királynak«, írta Favier e háború után, »ezt nem lehet megbocsátani.« Ausztria valóban nem is bocsátotta meg s ez vitte közel egymáshoz két ellenségét. »A porosz szövetség a savoyai házra nézve a jövő szövetsége«, írta 1777-ben Perrone gróf akkori külügyminiszter. ²⁾

Sárdinia viszonyai Franciaországhoz kitűnőek valának 1789. táján. XVI. Lajos fivéreinek kettős házassága Victor Amadé leányaival szorosra fűzte a családi köteleket, Vergennes bölcs politikája pedig a két állam szövetségét fűzte szorosabbra. Midőn Oroszország és Ausztria az ottoman birodalmat fenyegeték, a sardok, oly politikai szimatolással, mely őket ritkán vezeté téves útra, kiérezték, hogy, ha szerepet akarnak játszani a világban, részt kell venniök e keleti válságban, s hogy érdekek a két császári udvar dicsvágyának megfélemezésére a Francia- és Angolországgal való szövetséget parancsolja nekik. ³⁾

A forradalom e szerint teljes egyességben találta őket Franciaországgal. A szükségességek, melyek emez egyetértést megpecsételték, a két állam kormányformájától függetleneknek látszottak. A forradalom diplomatái azt hívték, hogy elég lesz érdeket ébreszteni Sardiniában a köz-

¹⁾ L. Voltaire, *Siècle de Louis XV.*, IV. és XXX. f.

²⁾ D'Argenson, *Mémoires*, IV. 278. l. — Favier, éd. Boutaric. *Corr. secrète*, II. 329. l. — Bianchi, I. k, 564—570. l.

³⁾ Bianchi, 588—593. l.

társaság hódításai iránt, hogy aztán annak engedelmességét biztosítsák magoknak. Nagyon sokat számítottak a turini udvar kapzsiságára, de nem eleget annak ítéletére. A forradalom, mely a turini udvar államainak nagyobbítását tervezé, kormányzati elvének lerombolásával kezdé. Ez az, a mit Piemont nem írhatott alá a nélkül, hogy lemondjon. Sokkal inkább szomszédos volt Franciaországgal, sokkal közvetlenebbül állt ennek hatása alatt, sokkal inkább ki volt téve eszméi ragályának, hogysem, mint Poroszország tevé, megkísérthette volna, csatlakozni a forradalom vállalataihoz, de aztán védekezve annak propagandája ellen. A forradalom tehát megváltoztató mindazon viszonyokat, melyek Franciaország és Sárdenia között fennállottak. Midőn arra törekedett e pontban, hogy az annyira ellentétes viszonyok közt a királyi hagyományt kövesse, megsemmisíté azt.

A savoyai ház nagy terve abban áll, hogy maga köré csoportosítsa az olasz államokat. 1780-ban Napione gróf azt javasolá Victor Amadénak, hogy alkosson egy *olasz confoederatiót*, »mely fölélesztené Olaszországban a hazafias szellemet és újra egyesitené a közös eredetű országokat.«¹⁾ Ez a francia politikának szintén egyik régi terve volt.²⁾ Ezt Argenson *Mémoires*-jaiban kifejtván, meg is állapítja annak szükséges feltételét. »E terv czélja«,³⁾ úgy mond, »önmagokban összpontosítani az olasz hatalmakat, kiűzni onnan az idegeneket s példát mutatni rá, hogy mi ennél többre nem törekszünk.« A valóságban megtörténhe-

¹⁾ Bianchi, I. k, VIII. f., 4. §.

²⁾ L. fennebb.

³⁾ *Mémoires*, IV. 269. l.

tett volna ez olasz confoederatióval is, mint a germánnal: Franciaország befolyásának eszközét találhatta volna meg benne, de nem használhatta volna fel eszközül hódításokra a nélkül, hogy kárpótolja a nagyokat a kisebbek rovására; nem használhatta volna fel uralmi eszközül a nélkül, hogy provokálja az ellenállás ligáit, vagyis a nélkül, hogy már elvében tönkre tegye az egész tervezetet.

E tervelések ismereteseek valának a forradalom publicistái és politikusai előtt. ¹⁾ Természetesen propagandájokhoz fűzték azokat és annyira mentek, hogy javasolák Olaszország népeinek, hogy magok hajtsák végre azt, a mi a monarchia idejében az olasz kormányoknak javasolva volt. De az új viszonyok közt szükségesebbé lett, mint valaha, megfontolni Argenson bölcs szavait. Franciaország felszabadítván Olaszországot, ennél többre nem törekedhetett, nem volt szabad törekednie. Ez közvetlen eredménye volt a forradalomnak, melyet Franciaország itt terjesztett, és ebből a francia politikára váratlan nehézségek merültek föl.

---

¹⁾ Az *Encyclopédie méthodique: Économie politique et diplomatique*, par M. Démeunier, 1784., *Italie* cz. cikkben ezeket olvasuk: »Ha a különleges tekintetek meghajolnának a közérdek előtt, semmi sem volna könnyebb, mint Olaszországban szilárd alapokra fektetni a békét. A fejedelmeknek, kik itt az uralomban osztoznak, csak bensőleg egyesülni — és egy védszövetséget kellene alkotniok, melynek élére a pápa állana, fentartva minden fejedelemnek a maga souverainitását és visszaútasítva minden idegen szövetséget; de ez az oly egyszerű terv nem fog soha megvalósulni.«

III.

Észak- és Közép-Olaszországban a hűbérrendszer iránti gyűlölet majdnem ép oly határozott jellegű volt, mint Franciaországban. Utálták a papságot.¹⁾ A felvilágosult osztályokban a bölcsészeti szellem uralkodott. »De« — mondja egy olasz történetíró²⁾ — »ha e többségnél nyilvánvaló volt is a reform utáni vágy, a forradalom eszméje senkiben sem támadt; személyes dicsvágyak nem voltak, mindenki az időtől s a fejedelmek bölcsességétől várta a szükséges és óhajtott változásokat.« Franciaország meghozta nekik teljes készen s egyszerre rájuk erőszakolta a forradalmat, melyet nem vártak, s a reformokat, melyeket óhajtottak. A reformokat örömmel fogadják: ezekre el voltak készülve. Mi a forradalmat illeti, legnagyobb részök szenvedélylyel üdvözlé azt, de a mit benne üdvözöltek, az nem Franciaország uralma, hanem Olaszország fölszabadítása volt.

Ők nem fogták föl máskép a forradalmat s így értelmezték az *ember jogainak deklaratióját* s a köztársaság uralomra jutását is. A bölcsészeti tanok, melyek a forradalom bevezetését képezték, csak azért találtak Olaszországban oly kedvező fogadtatásra, mert fölébreszték a nemzeti függetlenség eszméit és mert ez eszméknek itt alakot kölcsönöztek. Az olaszok óhajokat táplálván az emberiség fölszabadítása iránt, mindenekfölött Olaszország emancipatiójára gondoltak. Irodalmok, francia módra, merőben klasszikai volt; de a görög és római szabadság

---

¹⁾ L. fennebb.

²⁾ Botta, I. könyv.

eszméi csak az olasz szabadság iránti forró vágyat éleszték a kedélyekben. A tragédia tárgya és díszletei ugyanazoknak látszottak, mint Franciaországban: de a közönség nagyon különböző volt és amaz irodalomban, mely oly kellemesen csiklandozta a francziák büszkeségét, mert abban hazájok nagyságának szentesítését látták, az olaszok csak letünt dicsőségekre vonatkozásokat és reményeiket illető felbátorításokat kerestek. Az egyetemes eszmék, melyek Párisban arra látszottak alkotva lenni, hogy megalapítsák a világon a francia gondolat uralmát, az olaszok előtt meg azzal a rendeltetéssel látszottak birni, hogy Olaszországban legalább fölidézzék az olasz eszme újjászületését. Alfieri lánglelkű s nagyon kizárólagos hazafi volt. »Mi rabszolgák vagyunk«, úgymond, »de olyan rabszolgák, a kik mindig forronganak.« Mint mondá, »a láznak és a fanaticus szabadságszeretnek rohama alatt« írt. Mindig Olaszország és az olaszok lebegtek szemei előtt. »Ha van értelme a »nemzet« és »haza« szavaknak«, mondá 1791-ben egy piemonti, Napione gróf; ¹⁾ »ha fontos dolog az, hogy minden polgári társadalom saját jelleggel birjon, melytől minden egyén át van hatva, — a tüzet éleszteni, vagyis a nyelvet művelni, szeretni kell; ez a közjónak első tényezője, a politikai testületnek legjobb, legszilárdabb összetartó köteléke.« Nem volt tehát nálok semmi világpolgári s a francia forradalom csak azért hatolt be oly könnyen hozzájuk, mert ott a nemzeti forradalom jellegét ölté magára. Midőn az olaszoknak hazáról és köztársaság-

---

¹⁾ *Dell' uso e dei pregi della lingua italiana.* Turin, 1791. — Bianchi, I., 452. l.

ról beszéltek, ők úgy értették, hogy Olaszországról beszélnek s csakis ezt érthették.

Ekkor kezdődtek a félreértések. Kikerülhetetlenek valának. Franciaország azt hívé, magához fűzi az olaszokat az által, ha arra vezérli, hogy tegyék szabadokká magokat: pedig elidegeníté őket magától. A forradalom politikusai azt képzélek, hogy az elvek közössége s a kormányformák azonossága megszilárdítják a nemzetek között ama kötelékeket, melyek a királyok közt képződtek; hogy Franciaország, mely az olaszországi kormányokon az által uralkodott, hogy protegálta őket, még könnyebben fog uralkodni az olasz népeken, miután fölszabadította azokat. A tévedés nagy volt, s a jövőnek ki kellett hogy mutassa annak veszélyét. Az az érzelem, mely az olaszokat arra ösztönzé, hogy oly invasióknak adják oda magokat, mely őket fölszabadítá, nagyon gyorsan arra vezeté őket, hogy megutálják szabadítóikat. Függetlenségre híván fel őket, bármit tettek vagy mondtak légyen is, — bizalmatlanságra és gyűlöltre ösztönzék minden idegen iránt, a ki őket kormányozni akarná.

Franciaország visszaállítá az olaszoknak jogaikat, hazát adott nekik, polgárokká tevé őket. Ezek pedig polgárokká lévén, kizárólagosokká lettek; jogaik érzete fölbreszté bennök érdekeik érzetét; ők csak azért szerezték vissza a hazát, hogy azt szabadnak, hatalmasnak és dicsőnek lássák. Minden szenvedély, mely bennök felgyuladt, olasz volt, és az egyik legmegrögzöttebb, mely a többiekkel egyidejűleg gyuladt föl, a francziák iránti gyűlölet volt, melyet — mint Napoleon ír 1797-ben -- »előítéletek, százados szokás és jellemök folytán« őriztek meg.¹⁾ Így

¹⁾ Bonaparte, Talleyrandhoz, 1797. szept. 26.

készülődött az eszméknek az a sajátságos fordulata, mely azt eredményezé, hogy Franciaország, feltámasztván az olasz nemzetet, távol attól, hogy egyszerűsítse politikáját, összebonyolítá azt. Olaszországban azelőtt csak viszálykodó államokkal, gyakran gyöngye uralkodókkal, majdnem mindig rövid életű, bizonytalan kormányokkal kellett számolnia: ezentúl itt már oly népre talál, mely nem szűnik meg többé függetlenségre vágyani s mely büszkeségét abba helyezi, hogy ne tűrjön meg többé idegen urakat.

Látni fogjuk, minő részök volt a Francia- és Olaszország közti viszonyok emez átalakulásában a forradalomból kikerült különböző hatalmaknak. Itt a fődolog volt, megállapítani az események kiindulási pontját s a válság első okaihoz fűzni ama conclusiót, melyet azokból 1814-ben Massimo d'Azeglioval együtt minden olasz hazafi levont. »Nehezemre esik kimondani«, így szól *Emlékiratai*-ban,¹⁾ »mert senki jobban nem érzi, mint én, a hálát, melylyel a Napoleonoknak tartozunk; senki többre nem becsüli, mint én, minden csepjét ama nemes francia vérnek, mely az olasz földet áztatta és azt megváltá; de legyen szabad megmondanom, mert ez az igazság: látni a francziák távozását, rendkívül nagy, kimondhatatlan boldogság volt.« Ugyanezen okok Németországban még sokkal rendkívülibb és sokkal gyászosabb következményeket szültek Franciaországra nézve.

---

¹⁾ *I miei Ricordi*, I. k. IX. f. Florenz, 1866.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Németország.

I.

Németország¹⁾ szolgáltatta az ürügyet ama küzdelemre, melynek folytán 1792-ben Franciaország és Európa hajba kaptak; Németország lett a háború és a béke főszínterévé; területei fölváltva csaták és osztozkodások teréül szolgáltak; miután a francia hatalom leghatályosabb eszközének mutatta magát, ugyanezen hatalom romlása- és bukásának legtevékenyebb ügynökévé lett; szóval, Valmytól Waterlooig, az Elsassban birtokos fejedelmek viszályától az 1815. novemberi párisi szerződésig Németország mindig előtérben áll: Németország adja meg az első és utolsó lökést. Az európai viszonyok eme nagy felforgatásában egy ország sem lön mélyrehatóbban felforgatva, mint ez. De e rendkívüli viszontagságok közepett is Németország csak saját történelmét fejleszté, követé hagyományait és a westphali szerződések által megkezdett művet folytatá a bécsi szerződések által.

Az 1648-ki szerződések még 1789-ben is alapját képezék Németország közjogának.²⁾ E szerződések a szent

---

¹⁾ L. Hausser, *Deutsche Geschichte*; Perthes, *Politische Zustände in Deutschland*; Treitschke, *Deutsche Geschichte im XIX. Jahrhundert*; Sybel, *Geschichte der Revolutionszeit*; Ranke, *Die Deutschen Mächte und der Fürstenbund*.

²⁾ L. Himly, *Formation territoriale des États de l'Europe centrale*, II. könyv, IV. és V. f. Bielfeld, *Institutions*, III. k., VIII. f.

birodalom felállításával megteremték minden kútforrását is a feloszlásnak, mely azt fenyegeté. A míg Francia- és Angolországban eltűnik a hűbérrendszer, hogy helyet adjon a monarchiának, mely Angolországban vegyes, Franciaországban korlátlan, de mindkét országban egységes államot kormányoz: — Németországban, nemzeti és politikai hagyományok hiányában, az elemek elkülönzött államok alakítására törekednek. Franciaországban a királyság meghódoltatta és fölemésztette a hűbérséget; Németországban a nagy hűbérurak megrohanták és kiszajátíták a birodalmat. Ugyanazon korszak, XIV. Lajos uralma, Franciaországban a királyság, Németországban pedig a fejedelmi házak fejének követeléseit látta érvényesülni. Amaz elv, hogy az államban államot nem lehet megtűrni, érvényesült Franciaországban; — Németországban viszont ünnepélyesen proclamálták a birodalom államainak quasi-souverainitását. Az idegenekkel való szövetekezések, melyek Franciaországban felségárulásnak vétettek, a birodalom fejedelmeire nézve az előjogok leglényegesebbjeivé lettek.

A törekvés, mely Németország fejedelmeit arra ösztönözte, hogy a birodalomtól függetlenekké tegyék magokat, rávitte őket arra is, hogy hatalmokat gyarapítsák és területeiket kiterjesszék. Ugyanakkor, midőn a politikai kötelékek meglazultak, — egyszerűsítettett a térkép is. A fejedelmek, kik magokat a császári vagy birodalmi felsőbbség alól fölszabadítani törekedtek, igyekeztek egyúttal összpontosítani saját souverainitásukat. Államuk önkormányzatát fejleszteni s egyszersmind az azokkal szomszédos, vagy azokba bekelődő kisebb területeket bekeblezni iparkodtak. Az egyházi területeknek Észak-Németország-

ban történt elkobzása, vagy hogy a hivatalos szép hangzatos használjuk: secularisatiója — a szent birodalom politikai szokásaiba a kikerekítésnek új és igen gyakran használt módját hozta be.

A westphali szerződések szentesíték és jogokká emelék e tények¹⁾. »E szerződések«, így szól egy francia utasítás a XVIII. század végéről, »megszilárdíták az államok szabadságát és bizonyos erőt kölcsönöztek a germán birodalom közkormányzatának az által, hogy a fő hatáskörét a tagok által megszorítják és dicsvágyának határozott korlátokat szabnak. Ez Németország¹⁾ szomszédjaira nézve védmű, de magára Németországra nézve, az igazat megvallva, romboló munka volt. Gyakran idézték Voltaire mondását: »A germán törzs »római szent-birodalomnak« nevezé magát, holott a valóságban sem római, sem szent, sem birodalom nem volt.« Mint szentnek soha sem volt más tulajdona, mint a pretensio, hogy annak tekintessék; rómaivá csak azért lett, hogy elnyomja Rómát; birodalomnak birodalom volt időközönként a középkorban, de a francia forradalom korában már nem volt többé az. Ha keressük e birodalmat, sehol sem találjuk. Németország az államnak sem intézményeit, de sőt még kereteit sem volt képes felmutatni.

Németország elméletileg 660,000 négyszög-kilométerre terjed és 28—30 milliónyi lakost számlál. Térképe,

¹⁾ »Európának e része Franciaországra nézve védbástya, s a királynak ép úgy érdekében áll, azt mai állapotában fentartani, a mint érdekében áll megtartani saját birtokait. Ez okból tekintetett mindig a westphali szerződés biztosítéka a korona egyik legszebb ékeségének.« — *Résumé de l'état actuel, février 1787.*, par Gérard De Rayneval. Affaires étrangères.

főleg a centrum felé, Svábországban, a Felső-Rajrán és Westphaliában valóságos mozaik: köröskörül többé-kevésbé tömör, összefüggő testek rajzolódnak le. Itt-ott ezek olybá tűnnek föl, mint vastagabb foltok a kelme tarkaságai közt. A határok fölötté szeszélyes füzér-alakokba szakadoznak. Minden oly furesának és önkényesnek tünik föl az államok eme zagyvalékában. A hűbéri rangfokozat teljes mértékben szerepel itt. Kezdve a lovagtól föl a császárig, képviselve van itt minden typusa a hűbéruraságnak; találunk itt még apátságokat is a köztársaságok mellett. Hanem daczára e rendkívüli szétdaraboltságnak, Németország lassanként összpontosul némely hatalmasabb államok köré, melyek a többieket erőszakkal magokhoz ragadni törekednek. Azok a birodalom területének körülbelöl öt-hetedrészét foglalják el; a városok és egyházi fejedelemségek pedig közel egy hetedrészét képviselik a területnek; a többi a kis darabkákra esik: Az első helyet és messze magasan a többiek fölött az osztrák uralkodóház foglalja el, melynek tíz és fél milliónyi alattvalója van a birodalomban, de ezenkívül még közel tizennégy milliónyi magyart, lengyelt és olaszt számlál. Következik Poroszország harmadfél millió német alattvalóval és ugyanannyi sziléziaival, lengyellel és poroszsal, de kik a birodalmon kívül vannak. Ezután jönnek a bajor és szász, a braunschweigi, württembergi, hesseni, mecklenburgi, nassaui és badeni uralkodóházak, mely utóbbiak alattvalóinak száma kétszáz ezerre száll alá. Határosak ezek az egyházi területekkel, melyek közül a legnagyobbik: Mainz 350,000 alattvalót számlál; Trier, Köln, Würzburg, Bamberg lakosai 200,000 és 325,000 közt váltakoznak. ¹⁾

¹⁾ A birodalomban 360 államot számláltak, ide értve a biro-

Az államok ily fokon nem bírnak többé sem tekintélyvel, sem erővel: már csak ráadásul szolgálhatnak a politikai tervelésekben és osztozkodásokban.

Németország: alattvalók, intézmények és uralkodó nélküli birodalom. Az intézmények már többé nem egyebek üres formáknál. A császárnak fentartott pörök, az u. n. »császári esetek« eldöntésére megvan a wetzlári császári kamara és a bécsi udvari bíróság. Még üléseznek ugyan, de ritkán határoznak. Midőn Goethe 1772-ben a wetzlári kancelláriához került, 20,000 pör volt hátralékban.¹⁾ A szétdarabolt területek keretbe foglalása céljából van tíz kerület, oly gyűlésekkel, melyek feladata, a közös védelemről és a birodalmi törvények végrehajtásáról gondoskodni. E gyűlések, Franciaország szomszédságát kivéve, hol a félelem ébren tartja őket, jelentéktelenek, a kerületek pedig már csak a geographusokra nézve bírnak létjogosultsággal. Olyan ügyek szabályozására, melyek Németország valamennyi államával közösek, birodalmi gyűlés létezik. Az, mely 1789-ben van együtt, Regensburgba híva-

---

dalmi közvetlenséget élvező nemességet is, mely legfőlebb 200 négyszög mértföldnyi területet bír 450,000 lakossal. Az 51 szabad város csak 700,000 s az egyházi területek 3.100,000 lakost képviselnek. Az államok a lakosság száma szerint e sorban következnek: Ausztria 10.500,000 (a birodalomban); Poroszország 2.500,000 (a birodalomban); a bajor Pfalz 2.100,000; Szászország 2.100,000; a braunschweigi ház 1.100,000; Würtemberg 650,000; Hessen-Cassel 460,000; Hessen-Darmstadt 300,000; a dán király 400,000; a mecklenburgi ház 350,000; Nassau 200,000; Baden 200,000; a mainzi érsek 350,000; a trieri és kölni választók egyenként 230,000; a würzburgi püspök 325,000 és a bambergi 200,000 lakossal. — Himly, I. k. 286—297. l.

¹⁾ L. Bossert, *Goethe, ses précurseurs et ses contemporains*, 288. l. 2-ik kiad., Paris, 1882.

tott össze s itt 1663. óta örökösen elnapolta magát. A birodalmi gyűlés nem működik, csak határoz; nem vitatkozik, csak felolvasásokat hallgat meg. Diplomáciai jegyzők vagy ügyvédek congressusa ez, kik előtt a perrendtartás mindig előbbre való a pörnél. A császár egy kérdést terjeszt a gyűlés elébe; minden küldött jelentést tesz erről kormányának, a mely felel, mikor neki tetszik, egy jegyzék által, melyet a küldött a gyűléssel közöl. A birodalmi gyűlés három egyenjogú és külön szavazó collegiumból áll.¹⁾ A gyűlés határozatának, vagy *conclusumának* meghozatalára két collegium többsége szükséges. A szavazatok alkudozás tárgyai. A gyűlés valósággal nem tesz egyebet, mint hogy csak lajstromozza a benne képviselt államok által külön hozott határozatokat. Vegyük hozzá, hogy még három idegen fejedelem is tart megbízottakat e gyűlésben: az angol király Hannover, a svéd király Pomeránia s a dán király az elbei herczegségek részére. »Az a követ, kit uralkodója e gyűlésre küld, egyenértékű a baromfi-udvarban tartott házi kutyával, mely a holdat ugatja«, mondá Nagy Frigyes.²⁾ De nem is jönnek el a tagok a gyűlésre. Így 1788-ban a fejedelmi collegium száz beírt szavazója közül csak tizennégy volt Regensburgban. Az ötvenegy város közül csak nyolcz volt képviselve s az egész birodalmi gyűlésen csak huszonkilenc megbízott volt jelen.³⁾

¹⁾ 1-ör a választó-collegium, mely a császárt választja, nyolcz választóból áll, melyek közül három egyházi: Mainz, Trier, Köln és öt világi: Csehország, Bajor-Pfalz, Szászország, Brandenburg, Hannover; 2-or a fejedelmek collegiuma, melynek egy egyházi és egy világi »pad«-ja van; 3-or a szabad városok collegiuma. — L. Himly, I. k, 275. l.

²⁾ *Mémoires*. Bevezetés, I. f.

³⁾ Rambaud, *Les Français sur le Rhin*, 53. l.

A császár nem egyéb, mint pompás árnyképe az uralkodónak. Vezényel oly hadsereget, mely csak akkor sereglik össze, ha a birodalmi gyűlés ezt elrendeli s csak akkor indul meg, ha a kerületi gyűlések ebbe beleegyeznek. Pénze csak akkor van, ha a birodalom rendkívüli hitelekkel nyújt neki. Normalis költségvetése mindent összevéve 13,884 forintra megy. Kormányára egy alkanczellár és néhány írnokra szorúl össze. Működési köre abból áll, hogy a birodalmi gyűlés elébe viszi az ügyeket, megerősíti és kihirdeti annak határozatait. Ő tényleg quasi souverain államok szövetségének elnöke. Hasonlíthatatlanul kisebb tekintélye volna Németországban, mint a köztársasági elnöknek az Egyesült-Államokban, ha nem párosítaná a császári méltósággal Cseh- és Magyarország királyának minőségét, a mi által ő hatalmasabb uralkodóvá lesz a többi németeknél együttvéve s a mi lehetővé teszi neki, hogy azok fölött, nem ugyan törvények által, de erőhatalommal uralkodjék.

A mit tehát Németországban szemügyre kell vennünk, az nem a birodalom, mely elaggott, sem az intézmények, melyek roskatagok; hanem az államok, melyekből a birodalom össze van rakva s a politikai csoportok, melyeket ez államok alkotnak. Németország semmi, ha ezek megszólva maradnak, de rettenetessé lesz, ha egyesülnek. De csak közös veszély folytán tömörülnek s csak vaskéz által tarthatók össze. A németek emez egyesülése képezi szomszédjaik állandó gondját s a westphali szerződéseknek főcélja, azt lehetetlenné tenni.¹⁾ A valóságban a birodalom

¹⁾ »A westphali szerződések megkötésekor azok, kiknek abban főrészek volt, az európai egyensúlyra nézve lényeges pontnak tekinték ama kiváltságokat és jogokat, melyek a birodalom fejedelmének és államainak adattak s melyek meghatározván a bécsi udvar jogait,

törvényévé teszik azt az antagonizmust, mely oly régi, mint maga a birodalom.

Bár mennyire menjünk is vissza a múltba, az Észak és a Dél mindig meg vannak oszolva és ellenségesek egymáshoz. Fölmertül ez ellentét minden alkalommal. A XVI. században az Észak protestánssá lesz; a Dél katolikus marad; 1648. óta pedig Németországban egy *katholikus törzset*¹⁾ meg egy *evangelicus törzset*²⁾ látunk, melyek egymás közt hivatalosan felosztják a birodalmat. Az osztrák ház az uralmi egység felé törekedett a vallásegység által: ellenében a protestánsok 1530-ban a smalkaldi szövetséget alkotják. Ausztria erre a térre szorítatva, magát Németországban összpontosítva, igyekszik ezt kormányozni: 1785-ben ugyanazon államok, hogy Ausztriát féken tartásák, megalkotják a *fejedelmek szövetségét*,³⁾ ezt az új kísérletet az *észak-német szövetség* létrehozására, mely a porosz politikusok uralkodó eszméjévé s Poroszország főeszközévé lesz abbeli nagy tervében, melyet már is forral, hogy hatalmába kerítse Németországot. Ez időtájban Poroszor-

---

örökre megakadályoznák, hogy a germán törzs és ez udvar, a melyek csak közös elvek és érdekek alapján fejthetnék ki működésüket, egy és azonos testté alakuljanak, a mi valóban rettenetessé válna az összes európai hatalmasságokra nézve.« Richelieu herczeg útasítása, 1725. *Recueil*, I. k. *Autriche*, 208. l.

¹⁾ Az osztrák ház örökös tartományai és Csehország, Bajorország, Svájbország és Frankonia egy része, az egyházi választó fejedelemségek.

²⁾ Brandenburg, Poroszország, Szászország, Hannover, Braunschweig, Hessen és Württemberg.

³⁾ Az 1785. júl. 23-ki berlini szerződés Poroszország, Szászország és Braunschweig között. L. Ranke, *Die Deutschen Mächte und der Fürstenbund*.

szág még nem gondolhatván arra, hogy Németországot elnyelje, védi ennek szabadságait Ausztria ellen: lévén ez a legbiztosabb eszköz az osztrák uralkodóház meggyöngyítésére és arra, hogy Poroszország magát ennek helyére becsempéssze.

A másod rangú államok nem szeretik sem Poroszországot, sem katonai kormányzatát, sem támadó politikáját, sem arrogáns szellemét, sem követeléseinek durvaságát; de szükségök van rá Ausztria ellen, felhasználják tehát és támogatják, mikor meghasonlást idéz föl a birodalomban. Semmitől sem tartanak inkább, mint attól, hogy e két versenytársat: Poroszországot és Ausztriát dicsvágyukat kiegyeztetni s Németországot magok közt felosztani lássák. A kis államok azért ragaszkodnak oly erősen a birodalmi alkotmányhoz, mert ez biztosítja fennállásukat és önkormányzatukat; de midőn azt védelmezni hiszik, a nélkül, hogy észre vennék, épp úgy dolgoznak annak megsemmisítésén, mint Ausztria és Poroszország.

A német fejedelmeken két szenvedély uralkodik: az önkormányzati szellem és a kapzsiság.¹⁾ Ez is, az is az önzésre vezethető vissza, mely egész magoktartását kormányozza. Ez képezi a nagy árulást Németországnak önmaga s a németeknek szövetségeseik irányában. Mindenki csak magára gondolván, Németországot mindenki szem elől téveszti. Szem elől téveszti különösen a két nagy hatalom: Ausztria és Poroszország. A szlávok elleni vállalataikban is csak azt a czélt tűzik magok elébe, hogy újabb erőket

¹⁾ Ebbeli hírnevök el volt ismerve. Froissartnál ezeket olvasuk: »A németek pénzsovások és semmit sem tesznek, míg előbb pénzt nem kapnak, mert nagyon birvágyó emberek.« — *Chroniques de Froissart*, éd. Siméon Luce, Paris, 1869., I. k. 395. l.

gyűjtve, hatalmuk alá kerítsék Németországot; és még a Németország feletti uralomban is, melyet így hátulról kerülve ragadnak meg, csak az Európa feletti uralmat tűzik czélul magok elé. A kis államok pedig erejükhöz képest másolják őket. A guelf angol, a szász pedig lengyel királyvá lett. Mindenik a királyi koronára vágyik és a birodalmon kívül keresi az eszközöket arra, hogy kormányozza a birodalmat, főkép pedig hogy szétdarabolja azt. Nekik valóban úgy tűnt fel, hogy Ausztria és Poroszország mérseklésére legjobb eszköz: utánozni őket, vagyis magokat erősebbekké tenni és nagyobbodni.

E szerint arra törekednek, hogy a területeket némely közepszerű államokban összpontosítva, egymást egyensúlyban s közös tömegeik által a két nagy hatalmat féken tartásák. Nem veszik észre, hogy egyszerűsítván Németországot, megkönnyítik annak meghódítását. Az egyesítés munkája, melynek a westphali szerződések csak egy közbeeső korszakát képezik, tovább folyt tehát, s már egyedül elvének hatása által lerombolá a híres szerződések rendszerét. E bir- és dicsvágyak egyébiránt egyetemesek valának s a veszély, melynek kitevék magokat, nem tartá vissza még az egyháziakat sem. »A kölni választó«, mondja Frigyes, »fejére a legnagyobb püspöksüveget tette, a mit csak magának szerezhetett.« A világiak csak secularisatiókról beszéltek. 1788-ban a rajnai tartományokban híre járt, hogy Poroszország megengedi Ausztriának, hogy elfoglalja Bajorországot s hogy viszont Ausztria annak kiszolgáltattja a münsteri, hildesheimi és paderborni püspökségeket. ¹⁾ A

---

¹⁾ *Résumé des mouvemens politiques pendant l'année 1778.*
— Affaires étrangères.

porosz király Szászországra vágyott, a braunschweigi herceg pedig Hannoverre. Mirabeau ezt írta 1786-ban: »Az egyedüli kívánság, melyet előttem világosan fejezett ki a herceg, az a hannoveri választófejedelemség elválasztása az angol monarchiától s némely államok secularisatiója, melyek egy napon kárpótlásul szolgálhatnának Szászorszá-
gért.«¹⁾ E hírlélek ismétlődtek időközönként a forradal-
mat megelőző években.²⁾ Frigyes egy mondatban fejezte ki
Németország eme helyzetét: »A gyöngék rabszolgák, az
erősek szabadok valának.« Németország ilyen birvágyak-
ban emészté föl magát.

A francia forradalom megzavarása és fölélesztése eme
fejedelmek szenvedélyeit, de jellegöket meg nem változtatta.
Fenyegeté létéket, de azért ők nem láttak egyebet benne,
mint arra szolgáló alkalmat, hogy fölszabadulási és nagyob-
bodási terveiket megvalósítsák. A válság elején Ausztria
és Poroszország meg akarák védelmezni Németországot a
közös ellenség ellen és ezt olyan jól csinálták, hogy Német-
ország sokkal inkább félt tőlök, mint az ellenségtől. Más-
különbén egymásra féltékenykedtek, meghasonlottak s
mindegyik csak a saját érdekét tartván szem előtt, azzal
végezték, hogy Németországot önmagára hagyták, vagyis
kitették a hódításnak és osztzkodásoknak. Poroszország
adta meg az első példát az elpártolásra. Miután felbontá
a coalitiót, szétrombolá azt is, a mi a szent birodalomból
még megmaradt, szétválasztván az északi államokat a dé-
liektől egy semlegességi vonal által, mely csak egy új kör-
rajza volt az *északi szövetségnek*; szentesíté Németország

¹⁾ *Correspondance secrète*, braunschweigi levél 1786. okt. 22.

²⁾ Hausser, I. könyv, V. f.

földarabolásának elvét az által, hogy aláírta a Rajna bal-partjának átengedését ama feltétel alatt, hogy ennek fejében a jobb-parti egyházi területek secularisatiója révén kárpótlást nyerjen.¹⁾ Ausztria ellenállása hosszabb ideig tartott, de ez is azzal végzé, hogy ugyanazon feltételek alatt szintén engedett.²⁾

Mi a kis államokat illeti, ezek nem várták be Ausztria helybenhagyását arra nézve, hogy Poroszország példáját kövessék.³⁾ Egymásután bocsátkoztak alkudozásokba a köztársasággal. Elméletileg egyedül a birodalmi gyűlés volt illetékes s a német fejedelmek aláírván fegyverszüneti, vagy békeegyezségeiket, fentarták a birodalom beleegyezését. De midőn a birodalom legfőbb tagjai külön-külön kötelezettségekbe mentek bele, a birodalmi gyűlés helybenhagyása immár csak alaki kérdéssé vált s mindazon fentartások, melyek a birodalom jogai tekintetében tétettek, a birodalomra nézve csak egy ünnepélyes birtokból-kivevéssé törpültek össze. A német fejedelmek épp úgy intézték a békealkudozásokat, mint a hogy vezették a hadműveleteket. Kölcsönös bizalmatlanságok az önvédelemben meggátolta, kapzsiságuk pedig egymás kifosztására vezérlé őket. A háború a birodalom vereségét idézte föl, a béke annak felbomlását segíté elő.

---

¹⁾ Az 1795. ápril. 5-ki baseli és az 1796. aug. 5-ki berlini szerződések.

²⁾ Az 1797. okt. 17-ki campo-formioi szerződés.

³⁾ Szerződések és egyezmények 1795. aug. 28. Hessen-Cassellel; 1795. szept. 25. Würtemberggel; 1796. júl. 25. Badennel; 1796. júl. 27. a svábországi kerülettel; 1796. aug. 7. a frankonai kerülettel és Würtemberggel; 1796. aug. 22. Badennel; 1796. szept. 7. Bajorországgal (fegyverszünet).

Mint hogy mindenki előre kiválasztotta magának a darabot, a francziáknak csak szét kellett osztaniok a részeket. Németország, a köztársaság és főkép Bonaparte erős hatása folytán oly válságon megy keresztül, a melyben az összes ellenzéki elemek, melyeket magában hordott, bizonyos forrongásba jöttek. A birodalom alapostól felforgattatott, de sem a köztársaság, sem Bonaparte nem támaszták a forradalom emez okait, ők azokat Németországban találták s csak bámulatosan mozgásba hozták. Ez az oka annak, hogy ez oly rendkívüli munka alapján véve oly könnyű munka volt: csupán béralkudozási és statisztikai műveletekké törpült. Franciaországnak, hogy uralma alá kerítse a német fejedelmeket, csak egymás birvágyainak kellett őket kiszolgáltatnia. A Rajna balpartjának a köztársaság részére történt átengedése a württembergi hercegnek választói méltóságot és egy járást, apátságokban és szabad városokban kétszeresét hozta be annak, a mit elvesztett.¹⁾ E fejedelem 1805-ben hírt vevén a francziák érkezésének, méltatlankodással tiltakozott államainak invasiója ellen. »Visszautasítom e rablást«! mondá a katonatisztnek, kit Napoleon sürgősen hozzá küldött, hogy vele egyezkedjék. A tiszt arra kérte őt, hogy csillapítsa a haragját; a herceg annyira le is csillapodott, hogy a beszélgetés végén oda sугá a francia fülébe, hogy »eme és eme birtokok feszélyezik az övéit; s hogy azokkal és választófejedelemségének királyságra emelésével mindent rendbe lehetne hozni.«²⁾ Valóban minden rendbe is hozatott. E herceg. kit a francia forra-

¹⁾ L. Himly, II. k, 208. l.

²⁾ *Mémoires du général de Ségur*, II. k, 355. l.

dalom 650,000 alattvalóval talált, Napoleon uralma alatt 1.350,000 alattvaló királyává lett. Igaz, hogy időközben a szent-birodalom eltűnt. Midőn Napoleon 1806-ban elhatározá annak feloszlátását, ennek kijelentésére elég volt egy szó: már rég megszűnt létezni.

II.

Az így szervezett birodalomban az államok minden voltak, a német nemzet semmi. Nem volt itt haza, nem voltak itt pártok, csak versengő dynastiák voltak. A XVII. századbéli háborúk alatt a ki nem osztrák vagy spanyol, az svéd, francia vagy épen angol. De e meghasonlások közepett is megvan az együvé tartozásnak homályos érzete. A kevésbé ismert multra való visszaemlékezések, a kevésbé körvonalozott jövő felé irányult aspiratiók ezek; nemzeti ösztön ez, mely csöndesen rejtőzik s kibontakozni igyekszik. Németország szomszédai érezték e lappangó erőt és tartottak tőle. »Ki ne tudná«, — írta Richelieunek egy kortársa, ¹⁾ — »hogy, ha Németország, melyet a spanyolok megosztottak, egyesülni akar, és ha a németek felhagynak azzal, hogy hazájok szolgátságba ejtésére véreket ontsák és segédkezet nyújtanak ellenségeknek: mindazon diadaljelvények, melyeket nálok az ellenség emelt, rögtön darabokra hullának szét és tíz évi jóllét semmivé lesz«? Tapasztalta ezt Franciaország rovására XIV. Lajos is — és a XVIII. század ama borzasztó háborúk benyomása alatt vette kezdetét, mikor Fléchier ²⁾ kifejezése szerint »Németország, emez oly különböző népek- és nemzetekből

¹⁾ Balsac, *Le Prince*, XXXI. f.

²⁾ *Oraison funèbre de Turenne*.

alakult terjedelmes nagy test kibontja minden lobogóját és határainkra nyomúl, hogy minket, miután nagy tömegevel megrémített, erőhatalommal tiporjon össze.«

A németek még annyi versengő állam közt szétszórva is megőrzék és fejleszték természetes jellegöket. »E nagy terjedelmű állam« — mondá Voltaire — »nem volt erős kifelé, de az volt befelé, mert a nemzet mindig munkás és harczias vala.«¹⁾ Dícsérték fegyelmöket, mely őket a katonai szolgálatra oly alkalmasokká tette. »A német nemzet uralkodó jellemvonása«, írta egy német, »a háború iránti erős szenvedély, melynek mindent, még szabadságát is feláldozza.«²⁾ Sokan lettek zsoldosokká; voltak, kiket uralkodóik egész ezredenként eladtak. Harczoltak minden lobogó alatt és minden csatatéren; de voltak köztök, kik emlékökbe felidéztek, hogy a németek hajdan Németországtól onták véröket, dicsőséget arattak, nagy hódításokat vittek végbe, gazdag zsákmányt hoztak magokkal, megrémítették szomszédaikat s betölték a világot hatalmuk hírével. A birodalomnak még megmaradt kevés tekintélye s a tiszteletnek maradványa, mely a német névhez fűződött, csak e letűnt idők dicsőségének visszénye vala. A birodalmi gyűlés elmosódó jelképe volt e múltnak. Frankfurtban a régi Németországnak bizonyos történeti múzeuma volt meg, melyet koronként kitértak a nemzet előtt, a császárok koronázása alkalmával. E szertartások tartották fenn a hagyományt.

A hagyomány újra föléled a XVIII. században. A »haza« és »hazafi« szók megjelennek a diplomaták levele-

¹⁾ *Essai sur les moeurs*, CLXXVIII. f.

²⁾ Bielfeld, III. k, VIII. f.

zéseiben és a kiáltványokban. Az érzelem megvan, miután a politikusok hivatkoznak reá. Még azok is, a kik azon dolgoznak, hogy feloszszák magok közt Németországot, úgy tesznek, mintha védelmeznék azt s függetlenségének protectoraiúl adják ki magokat. Az osztrák örökösödés megnyíltá alkalmával 1740-ben ez képezi Mária Terézia ellenségeinek egyik érvét. ¹⁾ »Zajongó hangok moraját hallani«, írja egy velencei követ, »melyek azt mondják, hogy nem illik a nemzethez, hogy nő által kormányoztassék s hogy a közérdek egy német fejedelem választását követeli.« Frigyes a bajor császárnak, VII. Károlynak írván, azzal kérkedik, hogy ő »jó és hű német hazafi.« ²⁾

E hazafiság főkép a francziák iránti féltékenység-, bizalmatlanság-, és gyűlöletben nyilatkozik. »Vigyázzanak«, mondá Frigyes XV. Lajos küldöttének, Valorinak, »az egyedüli dolog, mely önök barátjának, a bajor választónak, Németország összes fejedelmei szemében árt, az, hogy önökkel összeköttetéseket tart fenn.« Midőn Sziléziát megtámadja és merényletét társainak, Németország fejedelmeinek megmagyarázni akarja, emez érzelmre hivatkozik. »Hannoverben, Mainzban és Regensburgban«, írja miniszterének, »hazafias hangon kell beszélni, hogy a birodalmat fenn kell és hogy én is fenn akarom tartani.« ³⁾ Mária Terézia hasonló fegyverrel vág vissza s midőn 1742-ben a németeket a Csehországban elfoglalt francziák ellen fel-

¹⁾ L. *Frédéric II. et Marie-Thérèse*, par le duc de Broglie. — Arneth, *Geschichte Maria-Theresia's*. — II. Frigyes, *Politische Correspondenz*.

²⁾ 1743. okt. 8. *Pol. Corr.* II. k, 440. l. (francziáiúl).

³⁾ Podewilsnek adott útasítás. *Pol. Corr.* I. k, 99. l. (francziáiúl).

izgatni törekszik, így szól: »Meddig fogják még engedni, hogy idegen tiporja a drága német haza földjét? Nincs-e itt az alkalom, felszabadítani a hazát a százados elnyomás alól?« A felhívás viszhangra talált: azon mértékben, a mint Mária Terézia mind több erélyt és szenvedélyt tanúsít Franciaország ellen, tér vissza hozzá a németek rokonszenve. Frigyes azt praetendálta, hogy a birodalom jogait védi, midőn Szilézia meghódítására Franciaországgal szövetezik; hogy hódítását a németek által helyben hagyassa, rögtön cserben hagyja a francziákat s elpártolását ugyanazon ürüggyel: Németország érdekével fedezi.

Ez Franciaország szövetségeseinek klasszikus játéka Németországban. »Kimerítik alattvalóimat oly zsarolásokkal, melyeket tőlem követelni nincs semmi joguk«, írta 1745-ben a württembergi herceg. »Argenson marquis megmondta önöknek, hogy Sváborgszág annyira gyűlöli a francziákat, hogy, ha rajta fordulna meg, valamennyit biztosan legyilkolná.« Frigyes ugyanazon időben így szólt Valori marquishoz: »Önök, kedves barátim, félnek betolakodni Németországba; . . . legyenek biztosak felőle, hogy az után való napon, mikor csapataik a Rajnán átkelni fogtak, Németország legnagyobb részét fogják magokkal szemben találni.«¹⁾

A század haladásával ez irányzatok határozottabb alakot öltenek; a fejedelmek kizsákmányolják és senki több sikert ebben nem arat, mint Frigyes. Még 1769-ben is ama hétéves háború után, melyben Franciaország oly örült módra áldozá fel dicsőségét és érdekeit ama rögeszmének, hogy Sziléziát Mária Teréziának juttassa, a »né-

¹⁾ Edgard Zévcrt, *Le Marquis d'Argenson*.

met hazafias rendszer« alapján látjuk kibékülni és egységre lépni az osztrákot és poroszt Franciaország rovására, melyet, miután kijátsztak, megalázni vágytak. Versengenek egymással és mesterkednek a »hazafisággal.«¹⁾ Igen, mert e szó hat és mert biztosak felőle, hogy azt alkalmas pillanatban hangoztatva, egész Németország meghallja.

Különös a rendeltetése ennek a porosz uralkodóháznak! Németország legkevésbé német államának a feje; a fejedelem a maga hajlamai, jelleme-, és neveléséül fogva legidegenebb a német műveltségtől és germán hagyományoktól, s mégis ő az, kinek legnagyobb része van a németeknél a nemzeti büszkeség és a függetlenségi érzet fölébresztésében. Poroszországnak sok ellensége volt: Rosbach mindenütt pártlíveket szerzett neki. Feledék, hogy e nagy szétszóratásban a futamodók legnagyobb része német volt; elég, hogy más németek verték szét, hogy ezért aztán e nappal, mint a történelem egyik legfőbb eseményével kérkedjenek. Vegyük hozzá a király-bölcsész európai tekintélyét, a farkcsoválásokat, melyekkel őt a század legkiválóbb szellemei körülvették s az általános hódolatot, melylyel a politikusok kormányának felsőbbbsége iránt viseltettek. Frigyes fölemelé Németországot Európa és ön-maga előtt. Goethe beszéli, hogy »az egyetlen ember ellen, ki nyilván fölötte állott összes kortársainak«, fiatalágában irányzott gáncsok, azt a benyomást gyakorolták reá, hogy a közvélemény igazságtalan. »Én« — úgymond — »Poroszország, vagy szabatosabban szólva, Frigyes mellett

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, IV. t.: *L'Entrevue de Neisse*.

voltam. Mit érdekelt minket Poroszország? A király személye volt az, mely mozgásba hozott minden szívet. Én atyámmal örültem győzelmeink fölött.« Pár évvel a hétéves háború után visszatér a gondolatra, és büszkén mutat rá Frigyesre, mint ki »hatalmára támaszkodik és még mindig Európa s a világ bírójának tűnik fel«¹⁾ E népszerűség elhatott még a tengeren túl is: az Amerikában szolgáló németekre vonatkozólag azt írja 1766-ban egy francia ügynök, hogy »bálványozzák a porosz királyt.«²⁾ Ez a porosz nagyság valódi alapja: daczára annak, hogy a németeket annyi és oly mélyre ható nézeteltérés választá is el a birodalom belügyeiben Poroszországtól, mégis kérkedtek ennek győzelmeivel az idegenek előtt és hozzászoktak nagyságának eszméjét újjászületett nemzeti büszkeségek érzetével azonosítani.

»Hazafias rendszer« és porosz párt hasonértelműekké kezdenek lenni a kancelláriák nyelvezetében.³⁾ A *fejedelmek szövetsége* alakot kölcsönzött ez aspiratióknak. Szövetségi reform-javaslatokat kezdenek megvitatni s az alkotmány módosításában keresék az eszközöket, hogy visszaadják a birodalomnak azt a rugót, melyet elvesztett. A régi Németország németjei, mint — hogy csak a legjelesebbeket említsük — Hardenberg és Stein, Porosz-

¹⁾ *Mémoires*, trad. Porchat, 39, 254, 604. l.

²⁾ C. De Witt, *Jefferson*, 410. l.

³⁾ A német birodalmi gyűlésre küldött francia megbízottnak 1772-ben adott útastításban ezek mondatnak: »Meg fogja tudni különböztetni azokat, kiket Ausztria bizalmas minisztereinek neveznek, azoktól, kik a hazafias rendszerhez szítnak. Csakhamar meg fogja ismerni az osztrák ház, valamint a berlini udvar kegyenceit.« Affaires étrangères.

országához csatlakoztak és szenvedélyvel szentelék magokat jövőbeli terveinek.¹⁾ II. Frigyes Vilmos²⁾ e politikában keresé támaszát ama rendkívül nehéz szerepnek, mely neki osztályrészlül jutott. »A király«, írta Mirabeau, »azt az eszmét és reményt táplálja, hogy németté, tisztán németté lévén, nagy emberré lesz és így felülmúlja a francia felsőbbiséget.« Magasztalói dicsérek is őt ezért. »A meny nyire megvetés tárgya volt Németország«, írta egyik közülök 1789-ben, »midőn nem volt egyesítve; midőn a szomszédai politikája által szított meghasonlások benne zavartokat és rendetlenséget támasztottak: ép annyira lett félelmissé a porosz védelem alatt s ép annyira lett szövetsége keresetté, kívánatossá.«³⁾

Poroszország ellenségei vagy barátai, mindnyájan egyaránt hazafiaknak vallják magokat, veszélynek mondják Németország szétdaraboltságát és reformokat követelnek. Ez képezi 1789. táján a politikai röpiratok thémáját, melyek a Rajnának úgy ezen, mint másik oldalán sűrűn kezdenek szaporodni.⁴⁾ Nincs senki, még II. Józsefet sem

¹⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*; — *Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten v. Hardenberg*. Leipzig 1877. — Pertz, *Leben des Ministers Freiherrn v. Stein*. — Treitschke, id. m.

²⁾ II. Frigyes 1786. aug. 17-én halt meg. Őt unokaöccsese követé a trónon, II. Frigyes Vilmos név alatt.

³⁾ Trenck, *Examen de l'histoire secrète de la cour de Berlin*.

⁴⁾ *Un peu de patriotisme dans l'empire d'Allemagne, par un Allemand*, 1788. A szerző ellensége Poroszországnak és a fejedelmek szövetségének. — *Considérations sur la Dîte*, 1789. — *Considérations sur la liberté et la prospérité de l'empire d'Allemagne, et les moyens de le relever, par un patriote*, 1789. — *Libres Observations sur la législation de l'Allemagne*, 1790. V. ö. Hausser, II. k, II. f.

véve ki, a ki melegen ne ápolná a nagy birodalom helyreállításának ábrándját. Ausztriának és Poroszországnak együtt kell ezen munkálkodniok. Nem »ugyanazon nemzethez tartoznak-e? Nem beszélnek-e közös nyelvet?« II. József ama következtetésre jut, hogy meg kell osztaniok magok közt Németország s a világ kormányzatát.¹⁾

E vélemény-áramlatoknak megvan az ő visszahatásuk a Német- és Franciaország közti viszonyokban. Az *Institutions politiques* szerzője, Bielfeld, ki francia álláspontra helyezkedve, oda nyilatkozik, hogy a rajnai határ elfoglalására vonatkozó terv »az okosság által sugaltnak« látszik, Németország érdekeit véve tekintetbe, azt tartja, hogy e terv megvalósításának ellenszegülni, kell hogy képezze »a birodalom politikájának legfontosabb célját.« »Ha igaz«, úgymond, »hogy Franciaország a Rajna partjáiig akarja kiterjeszteni uralmát, a germán törzsnek össze kell szedni minden erejét, hogy meggátolja Franciaország további térfoglalását ez oldalon s hogy kivigye, hogy a dolgok *legalább* azon állapotban maradjanak, a melyben most vannak.« — »Azonban«, teszi hozzá, »Franciaország a német szabadságok biztosítója; nélküle e szabadságok már régóta nem volnának egyebek »eszmei lénynél.« Ebből aztán azt következteti, hogy a németeknek »minden lehető kimérettel« kell Franciaország iránt viseltetniök; óvakodniok kell attól, hogy ügyeibe avatkozzanak, de másfelől »nem szabad türniök, hogy a versaillesi udvar Németország belügyeibe avatkozzék, azt pedig még kevésbbé, hogy területéből a legkisebb részt is elfoglalja.« Ez az, a mit a braunschweigi herczeg nagyon világosan mondott

¹⁾ *Réflexions*, 1786. decz. 6.

meg Mirabeaunak 1786-ban: »Gyakran ismételte előttem, hogy az egész protestáns Németország s a másilknak is egy jó része kétségtelenül Franciaországhoz csatlakoznék ama pillanatban, melyben ez teljesen megnyugtatná szándékai felől a germán törzset.«

Azonban a germán törzs nem szorítkozik csak arra, hogy biztosítékot és biztosságot kérjen, hanem követeléseket támaszt. Ezek tulajdonképen nem újak, de újjászületnek a germán hazafisággal s Németország hajdani hatalmának emlékeivel egyidejüleg lesznek népszerűekké. A birodalom tudósai és legistái ugyanazon munkát végezték, mint a francia királyéi; levéltáraik jogokban, jogcímekben, érdekek- és követelésekben ép oly gazdagok, mint a párisiak. Ez más alakban Nagy Károly örökségének százados pöre, az austrasiai királyság örökös visszakövetelése. »A német publicisták, írta Favier,¹⁾ »nem veszik többre a lemondásokat, mint a francia jogtudósok. Azt lehet mondani, hogy Németországban a követelések örök-kétartók és elévülhetetlenek.« Soha sem szüntek meg visszszakövetelni azt, a mi tőlök elvétellett, sőt még azt is, a mit magoktól, önszántokból engedtek át — a tett szolgálatok jutalmazása fejében.

Ugyanazon fejedelmek, kik oly buzgóknak mutatták magokat a három püspökség és Elsass átengedésében

---

¹⁾ *Doutes et questions sur le traité de 1756.* »Kivéve a bécsieket« — teszi hozzá. Oly kivétel ez, mely gúnynak is beválik. Az osztrák ház legistái a régi jogok tekintetében ép oly szakértők, tanúttak, elmések és találékonyak voltak, mint idegen vetélytársaik. Lengyelország felosztásának és a bajor örökösödésnek ügye busásan megmutatta ezt. — L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 53. és 141. l.; — Lengyel- és Bajorországra nézve Himly, II. k, 168. l.

Franciaországnak, hogy aztán függetlenségök biztosítékát nyerjék az osztrák ház ellenében, nem kevésbé serényeknek tanúsították magokat emez uralkodóház abbeli törekvéseinek támogatásában is, hogy ez megszorítsa s, ha lehet, megsemmisítse a francia királynak eme területekre vonatkozó jogait. Midőn 1709-ben XIV. Lajos, az európai coalitio által legyőzve, már ott állott, hogy capituláljon, a megtámadott Franciaország pedig haldoklani látszott, a legmohóbb faláncsággal jelentkeztek a zsákmányra, melyről azt hitték, már közel van ahhoz, hogy szétszedhessék. ¹⁾ »Némely tudósok, kiket inkább tudományuk, mint itéletök és éles elméjük ajánl«, írta Bielfeld, »úgy állították oda Törökországot és a francia koronát, mint a *germán név örökös ellenségeit*. Emez eszmét belecsepegtették az ifjúságba s minthogy az iskolai előítéletek nehezen irthatók ki, e célzatos vágás közmondássá lett, s Ausztria hasznot húzott belőle, hogy ez előítéletet istápolá.« ²⁾

---

¹⁾ A német birodalmi gyűlés követelte Lothringiát, Elsaszt, a három püspökséget, a Franche-Comté, s azon kívül még sorompót Franciaország körül. »Körülbelül e barbár szavakkal nyilatkozott«, — jelenté Torcy — »több durva nép gyűlése, melyek fölfuvalkodának a váratlan jólétől, melyet nekik, a nélkül, hogy ebben a birodalomnak nagy része lett volna, szövetségeseik szereztek.« *Journal inédit de Torcy*, publié par F. Masson, 73. l. — Ez az 1815-ki zsákmány előíze. L. a *Traité du 20. novembre*, 1815. Paris, 1872. című tanulmányt.

²⁾ *Institutions politiques*, III. k, VIII. f. — »A XIV. Lajos uralma alatt elfogadott hódítási rendszer elérítette a német fejedelmeket és annyira megingatott minden bizalmat kezesök iránt, hogy Franciaországot *Németország örökös ellenségei* közé sorozták.« — A birodalmi gyűlésre küldött francia követ útasítása, 1772. Affaires-étrangères.

Franciaország ismeré e hajlamokat és nem hagyá figyelmen kívül politikájában. Számolni kellett Németország fejedelmeinek ama »hazafiságával«, még pedig annál komolyabban, mert ez, távol attól, hogy mérsékelje hagyományos kapzsiságukat, ellenkezőleg még fokozta azt és ahhoz új ürügyöket szolgáltatott. Valóban azt kellett várni, hogy, ha jövőre alkudozásba lépünk velök, nem ugyan csökönöseknek, de hasonlíthatatlanul követelőbbeknek fogják tanusítani magokat a kárpótlások ügyében, mint a multban tevék. Ahhoz, hogy meg lehessen nyerni hozzájárulásukat új terület-átengedéshez Franciaország részére, nemcsak az anyagi kárért, melyet szenvednének, hanem az erkölcsiért is kárpótolni kellene őket; nemcsak azt a területet kellene megfizetni, melyet átengednének, hanem a hitelvesztettséget is, melyet nekik az »örökös ellenséggel« való egyezményök a birodalomban okozna. A kárpótlásnak annál magasabbnak kellene lenni, minél nagyobbnak látszanék az áldozat. Követelései hazafiságukkal növekednének, s hogy tőlök Németország határain néhány darabot lehessen kapni, engedni kellene őket, hogy mind terjedelmesebb határokat messenek ki magoknak a birodalom szívében. Mindezeknek a megfontolása nagy jelentőségű volt az élesen látó diplomatákra nézve. XVI. Lajos tanácsosai át voltak ezektől hatva s ezekben találták leghatalmasabb érveik egynémelyikét arra nézve, hogy megmaradjanak a mérséklet rendszere mellett, a melyet elfogadtak volt.

E rendszer 1789. táján meghozta volt minden gyümölcsét; azt lehet mondani, hogy Francia- és Németország viszonyai soha oly jól rendezve, az általános békére és Franciaország érekeire nézve soha oly előnyösek nem voltak, mint ez időben. A Rajnai tartományok, melyek

egyedül fenyegetheték Franciaország vállalatait, keresék pártfogását, hódolának befolyásának és általában megfogadták tanácsait. ¹⁾ E tájakon ellenséges indulatú senki más nem volt, mint a kölni választó; ez pedig egy főherceg vala, a francia királyné fivére. ²⁾ A király nemcsak szövetségeseket és kegyenczeket talált e tájakon, de még ezredeket is szedett onnan. ³⁾ A jobb házak fiatalabb sarjadékai, sőt gyakran még leendő trónörökösök is megtiszteltetésnek vették Franciaországban szolgálni. Mindazáltal érzelmeikre nem sokat lehetett építeni; e tekintetben legnagyobb részök nagy függetlenségi hajlamokat táplált. A »német hazafiság«, mely nekik megengedé, hogy mindent elfogadjanak, azt parancsolá, hogy mindent el is feledjenek. Így gondolkozott például az a Lajos bajor herceg is, ki Strassburgban született, hol atyja ⁴⁾ egy fran-

¹⁾ »A mainzi választó nagyon jól viseli magát Franciaország irányában. A trieri választó francia szeretne lenni. A kölni választó gyűlöli Franciaországot és a francziákat. A zweibrückeni választó érdelem-, érdek- és elismerésnél fogva Franciaország híve. A hessen-casseli landgraf utálja Franciaországot. A lüttichi herceg-püspök ragaszkodik Franciaországhoz.« *Résumé de l'état actuel*, sat. par Gérard De Rayneval, 1787. (Affaires étrangères.)

²⁾ Miksa, szül. 1756., — 1783-ban coadjutor, 1784-ben kölni választó.

³⁾ Royal-Allemand, Royal-Deux-Ponts, Royal-Saarbrück, Royal-Bavière és Birkenfels.

⁴⁾ Miksa-József, szül. 1756., Károly-Ágost zweibrückeni herceg öccse, a Royal-Deux-Ponts ezrednek 1789. előtt ezredese. XVI. Lajos, mint mondják, 1788-ban fizette ki az ő adósságait, melyek 945,000 livret tettek. A forradalomkor kivándorolt; fivére halála után Zweibrücken hercege, unokatestvérének Károly-Tivadarnak halála után 1799-ben bajor választó, 1806-ban pedig király lett. Fia, a Strassburgban 1786-ban született Lajos, 1825-ben követé őt a trónon.

czia ezredet vezényelt. XVI. Lajos neki keresztapja volt; Franciaország a tescheni congressuson 1779-ben megmenté örökségét, melyet később Napoleon kegye királysággá változtatott át. 1806-ban Josephine császárnét üdvözölni s neki a legnagyobb hódolattal udvarolni jött Elsassba; nővére Beauharnais Jenő herceghez ment nőül. De ha az udvaronc hajlongott is nyilvánosan, a »hazafi« tiltakozott titokban, s a német fejedelem francia pártfogóinál tett két látogatása közben ezt írta naplójába: »Reám nézve a legbecsesebb győzelmi ünnep volna, ha e város, melyben születtem, egy napon németté lehetne!«¹⁾

Franciaország a *fejedelmek szövetségét* a maga politikájára nézve kedvező combinációnak tekinté; ez így is lett volna, míg Franciaország hű marad a westphali szerződések biztosítójakép játszott szerepéhez. De ha Franciaország hódításokat akarna tenni Németországban, akkor eme, majdnem annak auspiciumai alatt alakult confederatió, a francziák elleni félelmes szövetséggé változnék át.

Ez egyik leglényegesebb pontja volt ama szövetségi terveléseknek, melyek 1787. és 1788-ban Németországban vajudtak. E tárgyról írván II. Frigyes Vilmos porosz királynak a sachsen-weimari herceg, remélni engedti hozzájárulását sváb-kerületi ligájokhoz s így folytatja: ²⁾ »E külön egyesülés, mely nem megvetendő haderőt gyűjtene össze (Svábország több mint 30,000 harczost állítván ki), azt a felső- és alsó-rajnaival egyesíthetné s mindez együttvéve, megerősítve még az angol, hannoveri és hesseni lovasság és tüzérség által, hatalmas hadtestet képezne, mely alkal-

¹⁾ Heigel, *Ludwig I, König von Baiern*. Leipzig, 1872.

²⁾ 1788. febr. 17. Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k, 336. 1.

mas a rajnai tartományok védelmére Franciaország ellenében. A bádeni örgróf, ki nagyon kapott e terven, teljeséggel nem engedi megfélemlíttetni magát hatalmas szomszédja által; ellenkezőleg a most említett elvekre alapított védelmi terven dolgozik.«

Ilyeneket forgattak fejökben a német fejedelmek olyan időben, mikor Franciaország őket a legkevésbbé nyugtalanítá és mikor legbuzgóbban keresték annak szövetségét. Nem ismerve e fejedelmeket, nem lehetne megmagyarázni sem politikájok sajátosságos fordulatait, sem a csalódásokat, melyeknek a francia politika kitevé magát, midőn előbb kapzsiságokra számítva, később hálájokra számított. »A mi politikánk«, írta kegyetlen gúnynyal 1791-ben Forster, »abban áll, hogy megcsalunk mindenkit, alkudozunk mindenkivel és nem tartjuk meg egy szavunkat sem. Ez így fog tartani, a míg csak némi fontosságot tulajdonítanak nekünk.«¹⁾ Így szolgáltatta Poroszország a XVIII. században a tizenkilencedikbeli hirhedt elpártolásoknak praecedenseit. Így fordíták a fejedelmek Franciaország ellen, miután előbb meggörnyedtek előtte, hogy általa a nagy üzlethez bocsáttassanak, melyet az Németország területeivel nyitott, mihelyt ingadozónak találták, — amaz erőket, melyekkel Franciaország őket oktalanul gyarapította. Szövetségesei voltak Franciaországnak, hogy hódítsanak, és ellenségeivé lettek, hogy megtartsák a hódítmányokat. A hazafiságtól pedig azt követelték, hogy szentesítse az áruulás művét.

De a hazafiság, melyre ők 1813. táján hivatkoznak, nem volt többé ama kétértelmű és eladó hazafiság, melylyel a mi-

¹⁾ Forster, idézve Perthes által, I. k, 67. l.

nap kérkedtek s a melyet csak azért látszottak oly nagyra becsülni, hogy annál előnyösebben kizsákmányolhassák; sokkal egyszerűbb és sokkal erősebb érzelem volt ez: oly hazafiság, mely igazi, őszinte, heves, mint minden eredeti szenvedély. E nagy szó, mely a régi kormányzat alatt Németországban a kancelláriák kétes szótárában csak elcsavart és meghamisított értelemben használtatott, forrásában megtisztulva, ezentúl elterjedt a nép nyelvén s visszanyervén értelmét, egy nagy nemzet öntudatának természetes kifejezése lett. Ez a síkra lépő német nemzet vala; hatalmas elem, a melyet alig sejtett a régi kormányzat s melynek föllépése megváltoztatá a francia politika minden viszonyát Európában. De viszont Franciaország volt az, mely forradalmának sajtáságos következménye folytán azt az elemet bizonyos mértékben önmaga ellen gerjeszté föl.

III.

Csak a külső jelenségeket tekintve, Németország 1789. táján Franciaorszáéhoz eléggé hasonló látványt nyújt. Ugyanazon homályos nyugtalanság és ugyanazon lelkesült optimizmus; ugyanazon megundorodás a jelentől, ugyanazon bizalom a jövőben; ugyanazon hajlam az egyetemes eszmék iránt, ugyanazon fölbuzdulások az emberiségért, ugyanazon vágyakozások a társadalom gyökeres és észszerű reformja után; ugyanazon hiánya a törvényes szabadságnak és ugyanazon tényleges szabadság a discussiókban, könyvekben és röpiratokban; ¹⁾ végül a fennálló

¹⁾ »Schol sine törvényes gondolatszabadság«, írja Mirabeau (*Monarchie prussienne*, VIII. könyv); »de majdnem mindenütt, legáltalább elméletileg, meg lehet vitatni minden theológiai, bölcsészeti, gaz-

kormányokkal szemben ugyanazon ellenzék ölt ugyanazon declamatorius alakot.¹⁾

De ha az eszméket vizsgáljuk s a hajlamokat vesszük bonczkés alá, ezeket nagyon eltérőknek találjuk azoktól, melyek Franciaországban uralkodnak: ugyanazon szavaknak nincs ugyanazon értelmök s ugyanazon eszmék nagyon ellentétes benyomásokat gyakorolnak a szellemekre.

Ez onnan van, hogy a nemzet jellemének és társadalmi életviszonyainak nincs semmi összeköttetése azokkal, melyek Franciaországban vannak. Franciaországban, hol a nemzet nagyon egyöntetű és a kormány nagyon összpontosított, a népies eszmének csak a formulája elvont; de alapjában véve egészen concret: a francia nyolcz évszázados nemzeti élet és monarchicus nevelés által benne felhalmozott ismeretekkel gondolkozik és ösztönökkel érez. Mikor azt mondják neki: »A nép souverain«, első gondolata, ebből ezt következtetni: »a nép: én vagyok!« és XIV. Lajos trónján látja magát. A német a maga országában csak a végtelenségig egymásba fonódó korlátok közé szorított egyéneket vesz észre; számlálja a királyokat, hercegeket, grófokat, bárókat, lovagokat, apátokat, polgárokat, alatt-

---

dasági, politikai kérdést. Nagy szégyent hoz önmagára, a ki a gondolatszabadságot erőszakkal elnyomni vagy büntetni akarja. A fejedelmek és irodalmi emberek egymást mérséklék.«

¹⁾ »Mire való e harczias vitézkedés?« írta Goethe a hazafiás lelkesedésre vonatkozólag, mely a kedélyekben elhatalmasodni kezdte. Nem voltak külellenségeink, a kik ellen harczolni kelljen: feltalálták tehát a zsarnokokat s a fejedelmeknek és híveiknek kellett ilyenekül szolgálni, előbb általában, azután lassanként külön-külön... Nevezetes dolog, látni ez időben költeményeket, melyek irányzata: lerombolni minden felsőbbséget, monarchiait úgy, mint aristokratiait.« *Mémoires*, 2. r. IX. könyv és különösen 2. r. XII. k.

valókat és szolgálakat, de nem fedezi föl sem a népet, sem a souveraint; nem képes őket sem személyesíteni, sem rólok magának teljes képet alkotni: homályosan fogja fel, nem tudja magának elképzelni s nem érzi, hogy ő benne élnek. E fogalmak az ő lelkében nem mennek túl az abstrakción.

A francziák eszméi »merőben nemzetiek és szenvedélyesek«¹⁾ a németeknek még a szenvedélyeik is speculatívek maradnak s a nemzeti érzület is náluk még merőben elméleti és irodalmi. Nincs közszellem, mely jellemeket alkosson, nincsenek politikai erkölcsök és hagyományok, hogy azoknak istápot nyújtsanak, kiváló szellemekben a gondolat erős és emancipált; az egyén az összeségben alantas, alárendelt, majdnem szolgálai marad.

»Németországban« — mondá Staël asszony — »van sok új, de nem elég közös eszme.«²⁾ Épen e közös eszmék körül találkoznak, értenek egyet és tömörülnek az emberek. Ezek képezik a nagy nemzeti csoportokat. Németországban csak bölcsészeti és irodalmi iskolák vannak s ezek is a di-csőséget eredetiségökbe, azaz elszigeteltségökbe helyezik. A területek szétdaraboltsága viszi rá őket erre. Nincs központ, melybe a benyomások összefutnának s a melyből a közakarát kisugárzanék. Minden szét van szórva. Az eszmék egyetemesek, az érdekek különállók maradnak. A szenvedélyek összezsugorítják a gondolatokat. Csak a nemzeti egység ellen irányuló hagyományok vannak. Őriási conceptiókkal találkozunk, de csak kicsinyes cselekvényeket látunk létesülni.

A német ragaszkodik szokásaihoz s azok tiszteletben

---

¹⁾ L. I. könyv. III. f.

²⁾ *De l'Allemagne*, 3. rész, XI. f.

tartásával büszkélkedik. »Az ember a szokás által képezetik; a szokás az ő dajkája,« mondja pár évvel a forradalom után Németország költői közt a leglelkesebb, a kire Rousseau a legmélyebb benyomást gyakorolta, a ki a nemes újítások és illusiók iránt a leghevülenekebb, — Schiller. »Jaj annak, ki bolygatja az ember kegyeletét a régi dolgok, az ősök drága hagyatéka iránt! Az idő bizonyos megszentelést gyakorol, úgy, hogy a mi az öregek előtt tiszteletre méltó volt, a gyermekek szemében isteni jelleget ölt! 1) Szükséges, hogy az újítások megegyezzenek a szokással, máskülönben a nép nem fogadja el azokat. Ez épen az ellenkezője a forradalmi szellemnek. Innen van, hogy a németek megállanak az úton, szétszóródnak a szomszédságban és csendesen megtelepednek az oldalt fekvő mezőkön, míg az ugyanazon lökés hatása alatt megindult s eleinte ugyanazon úton haladó francziák a szélsőségekig és egész az örvényekig hatolnak.

A németek vallásos hagyományokat őriztek meg. 2) A kik nem hisznek, legalább tiszteletben tartják a vallást, mely előttök a tudománynak tárgya, a költészetnek anyaga s az erkölcsi épülésnek mindig kútforrása. A Voltaire-féle scepticismus a társadalomnak csak felszínére hat, de nem járta át, s a németek legnagyobb részének lelkében elhomályosítja Frigyes dicsőségét. Franciaországban a vallástalanság megelőzi a forradalmat, előkészíti azt s rányomja a keresztényellenes jelleget; Németországban a racionalismus áhitatossá lesz. A németek igyekeznek összhangba

1) *Wallenstein*, I. felv., IV. jelenet, 1799.

2) L. Gervinus, III. könyv, I. f. — Madame de Staël, *De l'Allemagne*, 4. rész: *La Religion et l'enthousiasme*. V. ö. fennebb.

hozni új eszméiket régi hitelveikkel. A protestantismus különös hajlékonysággal adja rá magát erre; az északi németek e nagy iskolában tanulták el az üdvös egyezkedések titkát. A *Savoyai vicarius hitvallása*, mely Franciaországban csak a *Constitution civile* egyházi paradoxonát sugalmazza, Németországban egy nemét idézi fel a vallási újításnak. Hasonlítsuk össze Robespierre »Legfőbb lény«-ét Schleiermacher ¹⁾ istenével; az egyiknek retorikáját a másiknak lelkesültségével; a Prairial cultusának szerencsétlen és nevetséges idétlen szülöttét a német protestantismus széles alapú kibontakozásával: és meg fogjuk mérni a távolságot, mely a két nemzetet egymástól a XVIII. század végén elválasztá; meg fogjuk mérni mindig nagyobb eltérését a szögnek, mely ama mérvben nyílik meg köztök, a mint a közös kiindulási ponttól mindinkább eltávolodnak.

E szellemi irányzat oly természetes a németeknél, hogy még a katolikusoknál is találkozunk vele; ²⁾ II. József az egyház kebelében kíván megmaradni; tiltakozik az atheismusnak, még a bölcsészetinek is, minden gyanúja ellen. Róma elleni harca nem emeli népszerűségét. Németországban sehol sem találni az állami vallástalanság elemeire.

Ép oly kevésbé lehet itt a demokratia elemeire találni. A francziákat egész történetök a demokratiára készíteli elő és vezérli; a demokratia épp úgy benne van erkölcsiükben, mint a nemzeti egység jellemökben. 1789-ben

¹⁾ Schleiermacher (szül. 1768.) 1799-ben teszi közzé a valásról tartott értekezéseit, ajánlva a művelt embereknek, kik azt megvetik.

²⁾ L. Madame de Staël, *De l'Allemagne*, 4. rész, IV. f., *Du catholicisme*.

elég arra egy határozat, hogy emez elvek a törvényekbe menjenek át, mert e törvények meghozatala által egyszerűen csak nagyon régi dolgok mondatnak ki, melyeket véglegesen szentesítenek. Németországban a társadalom ki van ficzamítva, ép úgy, mint a nemzet és az állam; az erkölcsök mélyén ép úgy nincs többé aristokratia, mint demokratia: csak hierarchiák vannak.

A közszellem merőben tartományi, sőt helyi. Midőn a német Németországot képzeli magának, ezalatt csak kis hazája nagy kiterjedését érti. A particularismus előtte még az alkotmánynak is alapjául tűnik fel. Franciaországban, hol a nemzet egységes, vannak politikai pártok, melyek az egész nemzet soraiban híveket toborzanak magoknak; Németországban, hol a nemzet el van morzsolódva, nincsenek politikai csoportok, melyek az egész országba elágaznának. Itt csak államokat találunk, melyeknek különböző érdekek és eltérő politikájok vann. A németre nézve a politikai párt: az állam, melynek ő alattvalója; a politikai szabadság: ez államnak a függetlensége. Következőleg mindarra büszke, a mi gyarapítja ama dynastiát, mely őt kormányozza. Közülök kétségkívül sokan óhajtják, hogy jobban legyenek kormányozva; de nagyon kevésnek jut eszébe az önkormányzat. Jól tudják, hogy nem volnának rá képesek. Nagyon is szét vannak szórva és az eszközöktől megfosztva arra, hogy az államot körülkerítsék, ostrom alá fogják és bevegyék. Az állam tőlök nagyon mély árkok és nagyon magas falak által van elválasztva: nem képesek hatalmukba ejteni.

Egyébiránt a mi nem állt módjokban, nem volt meg hajlamaikban sem. Minden felvilágosodás, minden reform, minden haladás a fejedelmektől származott rájuk. Vannak

szükségleteik, az állam kötelessége azokat kielégíteni; táplálnak óhajokat, — a fejedelmeken fordul meg, azokat megvalósítani. Minden reménységöket a felvilágosult despotismusba helyezik és ha az önkény nélkülözi a felvilágosultságot, minthogy nem érzik képeseknek magokat arra, hogy annak helyét pótolják, elég okosak arra, hogy türelmesek legyenek. Ha nem szeretik is, de tisztelik a fejedelmeket. Ha elfordúlnak uroktól, ez csak azért történik, hogy bizalmokkal utódja felé forduljanak s még elégtelenségök is csak hódolat a felség iránt.

A bölcsészek is, kik az új tanokat hirdetik, nem értelmezik azokat máskép. Nagyon tisztelettudóknak mutatják magokat a meglevő hatalom iránt, még pedig nemcsak eszélyből és ildomos magatartásnál fogva, hanem hajlamból és meggyőződésből is. Ők a hatalom megszilárdítását akarják reform útján elérni, de semmikép sem akarják a hatalmat megingatni. Az egyenlősítés (nivellement) visszatetszik nekik, az anarchia borzadályt kelt bennök. Nem nyugszanak, míg ki nem egyeztetik a jogszokást a természetjoggal. ¹⁾ Vegyük szemügyre a legforradalimbibb német gondolkozót, Kantot: ²⁾ ő csak azért vezérli tanftványait a

¹⁾ L. Treitschke, I. k, 116. l.

²⁾ »Rettegetesebb magánál Robespierrenél«, mondja Heine Henrik, »mert megöle a deisták istenét.« »Túlságos-nagyon tisztelik meg« — teszi hozzá — »Robespierre Miksát, midőn Kant Emmánuel-lel hasonlítják össze. Robespierre Miksának, a saint-honoré-utczai nagy léhűtőnek kétségkívül megvoltak a maga rombolási rohamai, midőn a királyságról volt szó és eléggé borzasztó módon vergődött királygyilkos nehézkörjében; de ha a legfőbb lényről volt szó, akkor letörle a tajtékot, mely száján fehérlett, megmosá bevézezett kezzeit, kivéve a szekrényből vasárnap kék ruháját tükr-fényes szép gonf-

szédületes magaslatokra, a hol kritikája uralkodik, hogy annál inkább megbámultassa az oszlopos kartámaszok, mellvédek és korlátok tudományos építő-állványait, melyeket köztök és a mélységek közt gondosan emelt. A tiszta ész mindenben kételkedni parancsolja; a gyakorlati ész mindent tiszteletben tartani rendeli. E fenséges dialecticus, a ki megméri a végtelenség terjedelmét, elvitatja istentől a létjogosultságot s kétségbevonja a világegyetem lételét, a valódi életben a legbékésebb embernek, a legengedelmesebb és legalázatosabb alattvalónak, a legmérsékeltebb és legalkalmazkodóbb politikusnak mutatja magát. Végső következtetése: általános kiegyezés s az egyetemes megbékülés. Legsarkalatosabb javaslatai közönséges értelmű tételekké olvadnak fel. Összeegyezteti a törvényt és szabadságot, az erkölcsöt és politikát.¹⁾ Nem téveszti össze a jogot sem az erénnyel, melyet mindenki magának tulajdonít; sem az erőszakkal, melyet mindenki gyakorolhat. Ő a hatalmak elválasztásának híve, s távolról csodálja a képviseleti kormányzatot. Bármilyen legyen is az eszmény, melyet követ, — csak kiszámított és kimért lépésekkel, úgyszólván ugrások és szökellések nélkül halad feléje. Nem ismeri el a népnek fölkelési jogát. Engedelmeskedni a hatóságnak, reá nézve *categoricus imperativus*. Még azt sem tartja helyesnek, hogy a kormányzat bölcsészekre bizassék: »A hatalom gyakorlata«, úgymond, »megrontja az ész szabad ítéletét.« Egyébiránt hagyhatjuk őket békében szemlélődni;

jaival és virágosokrot tűzött bő mellényére. — *Németországról* 3. r. *Kanttól Hegelig*.

¹⁾ »A jog az általános és viszonyos kényszernek mindenki szabadságával való kiegyeztetése lehetőségében áll.« L. Janet, *Science politique*, IV. könyv, II. f. — Gierke, *Althusius*.

nem veszélyesek: »Ez osztály már természeténél fogva sem képes csoportosulásokat és clubokat alkotni, következésképp nem éri a propaganda-csinálás gyanúja.«

Ilyen a szelleme Németországnak amaz időben. »Ne öntsétek ki«, írja Lessing, »a zavaros vizet, mielőtt azt tiszta vízzel helyettesíthetnétek; ne romboljátok le a templomot, hanem építsetek melléje egy másikat.« Goethe azt tanítja, hogy kiki művelje a saját földjét; a mi pedig a reformokat illeti, inkább a szükségletektől, mint a vágyaktól kell tanácsot kérni, lévén a szükségletek korlátoltak, a vágyak pedig határtalanok. Semmi forradalom; hanem a természetes csirák békés kifejlődése: a kormányzásnak minden művészete azok fejlesztésében áll.¹⁾ Így érti ezt az a Moeser Justus is, a kit Goethe »hasonlíthatatlan embernek« mond s a ki a forradalom kezdete óta annak egyik leghatározottabb ellenségeként lép fel. A családra alapított társadalom, a községre alapított állam, a hagyománynak és reformnak egymást kiegészítő és enyhítő szelleme: ezek képezik Németország nagy politikusainak, a Steinok-, Hardenbergék- és Humboldtoknak elveit; a XVIII. század s a forradalom eszméi emez alakban hatolnak be a német talajba s lesznek ott termékenyekké. Franciaországban, hol a talaj nivellálva van, a záporpatak kiárad az országra és elözönlí azt; Németországban a gátak feltartóztatják: tavakat képez, a honnan lecsendesülve lép ki.

A nemzeti jellem és erkölcsök így hozzák ezt magokkal. Mikor arról van szó, hogy tettekre kelljen változtatni

¹⁾ L. Bossert, *Goethe, ses précurseurs et ses contemporains*, 92. l. — *Goethe et Schiller*, 232., 237., 252. és 266. l.

a politikai tanokat, a jellem és erkölcsök képezik egész értékét ez átváltoztatásnak. A németek nincsenek sem a forradalmárok, sem a polgári hősök agyagjából gyúrva. Mint néhány évvel később Staëlné asszony¹⁾ mondani fogja, »ők, mint magánemberek, mint családapák, mint ügykezelők erényesek, megvesztegethetetlenek; de készséges és szolgálalkú buzgalmok a hatalomért kínos benyomást tesz, főleg ha szeretjük s az emberi méltóság legfelvilágosultabb védelmezőinek tartjuk őket . . . Mint erélyes hízlegők és hősiiesen aláztosak, . . . keményen hangsúlyozzák a szavakat, hogy elrejtsek az érzelmek hajlíthatóságát és bölcsészeti okoskodásokhoz folyamodnak, hogy kimagyarázzák azt, a mi a világon a legkevésbé bölcsészeti: a tiszteletet az erőszak iránt és a félelem meghatottságát, mely e tiszteletet csudálattá változtatja át.«

Azonban ők a század szelleme által izgatottaknak látszanak és pedig nagyon mélyen. »Jól látom«, írja Mirabeau, Mauvillon²⁾ barátjának, »hogy forrnak a fejek az ön Németországában, és jól tudom, hogy ha a szikra belekap a gyulékony anyagokba, ez kőszéntűz lesz, nem pedig szalmatűz, mint nálunk . . . A robbanás jóval később fog végbemenni, mint az olyan nemzetnél, a melynél minden drámai és pillanatnyi, és a melynél ugyanazon negyedóra a szabadság heroismusát s a szolgaság bálványozását mutathatja fel.« De emez izgalom, melynek erejét előre érzi Mirabeau, a nélkül, hogy jellegét fölismerné, inkább arra irányul, hogy eltávolítsa a németeket a francziáktól, mint

¹⁾ *De l'Allemagne*, 3-ik rész, XI. f. : *De l'influence de la nouvelle philosophie sur le caractère allemand.*

²⁾ 1789. decz. 3. *Lettres à un ami d'Allemagne*, 489. 1.

hogy egymáshoz közelebb hozza. A XVIII. század nagy lökése az embert arra hajtja, hogy felszabadítsa magát. A történetökben immár nagyon előrehaladt és társadalmi életökben úgyszólván érett korhoz jutott francziák nagyon egységes nemzetet képeznek; egy nyelvök s egy irodalmok van; birják az államnak minden keretét. Rájok nézve a felszabadulás: a gondolat szabadsága, a lelkiismeret szabadsága, a személyes szabadság, a javak szabadsága, végül a politikai szabadság, azaz forradalom a nemzet polgári törvényeiben és az állam alkotmányában. Németországban a nemzeti fejlődés félbeszakított; a népek szétszórtak, egymástól elszigeteltek — a homályos emlékeken kívül minden más kötelék nélkül; rájok nézve a felszabadulás: a nemzeti öntudat ébredése. Mielőtt azt kérdeznők magunktól, hogy szabadok leszünk-e és minő biztosítékokkal fogjuk körülvenni a szabadságokat, léteznünk kell; éreznünk kell, hogy élünk; tömörülnünk, beszélünk, egyet-értenünk kell.

Az első kellék: hogy magunktól gondolkozzunk s a magunk nyelvét beszéljük, szóval, hogy megértsük egymást s a nemzeti élet elemi szerveit kibonyolítsuk és szabadokká tegyük. Az első iga, melyet le kell rázni, az nem a törvények, még nem is a polgári törvények, hanem a paedagógok igája. Ebből következik, hogy a francia eszmék terjedésének Németországban leghatározottabb hatása az, hogy rábirja a németeket, hogy magokat a francia befolyás alól az irodalomban, bölcsészetben és művészetekben fölszabadítsák. A német társadalom egész története a XVIII. század végén a következő tételben foglalható össze, mely csak látszólag ellenmondásos: amu mérvben, a mint Németország mindinkább a francia

eszme hatása alatt áll, válik el mind inkább Franciaországtól.

A forradalom a németekre nézve abban állván, hogy nemzetté legyenek, vagyis hogy magoktól éljenek: mindazon szenvedélyeket, melyeket a francziák a régi társadalmi épület lerombolására használnak, a németek először is a klasszikai műveltség, azaz a francia kultúra ellen fordítják. Ez nekik idegen invasió, melyet mindenekelőtt vissza kell utasítani. A németek szenvedélyesen rohanják meg a positiókat, melyeket a francziák oly régóta elfoglaltak. Kezdenek németül beszélni és írni. A francia az aristokratia nyelve marad; még pár év, s már csak a salonok, a reakció s a régi kormányzat nyelve lesz. Mindaz, ki magát fiatalnak, tüzesnek, lelkesültnek érzi; mindaz, ki tart a hazafiságra; mindaz, ki az emberiség, szabadság, erény nagy eszméiért lángol; szóval mindaz, a mi megfélel a francia forradalmi pártnak; mindaz, ki ugyanazon forrásból enyhíti szomját s kit ugyanazon levegő éltet: ezentúl németül beszél s következőleg kisiklik Franciaország hatalma alól.

Azonban Franciaország az, mely elöttök a kapukat kinyitja, nekik az utat megmutatja, — ösztönzi a régi formák széttörésére, a szerződések lábbal tiprására és arra, hogy ihletet merítsenek a természetből, minden szépség, minden erény, minden igazság kútforrásából. De a németre nézve a természet: az az ország, melyben született; a nyelv, melyen dadogott; a faj, melyből származott; önmaga az mind azzal, a mi benyomásaiban, érzelmeiben, szenvedélyeiben a legönkéntesebb. Kezdi csodálni hazájának egét; alig pallérozott nyelvének még durvasága is elbájolja fülét; szelleme kiszáradt a klasszikus utánzás terméketlen lapos-

ságaiban, tehát fölfrissíti azt a költészet örök forrásaiban: a személyes ihlettségben és a népdalban. E befolyások a németeknél oly jellem fejlődésére hatnak közre, mely határozottan különbözik az akkori francia jellemétől. Ők ezt tudják és dicsőségül tudják be magoknak. Mindnyájan erre dolgoznak: a leghatározottabb francia-ellenesek, mint Herder; a francia szabadságtól legföllelkesültebbek, mint Schiller; a legszabadabb szelleműek s azok, kik az előítéletektől leginkább mentek valának, mint Goethe. Egy Lessing, a ki azzal kérkedik, hogy kosmopolita s a hazafiságot lelki korlátoltságnak tekinti, ama buzgalma által, melylyel az idegen uralom ellen az irodalomban és művészetben harczolt, többet tett, mint bárki más, hogy polgártársaiban fölébressze a haza fogalmát.

»A mi a német költészetnek hiányzik«, mondá Goethe. »az az alap, és pedig a nemzeti alap volt.«¹⁾ A mi pedig a német nemzetnek hiányzott, az az eszmei és költészeti közös alap volt. Az irodalom és nemzet egyszerre ébredtek. Németország, bármily alárendelt és kétes volt is politikai helyzete, mégis alkalmazhatá magára 1789. táján a híres cartesiusi mondást és oda kiálthatá az eme föllépés által eléggé zavarba jött Európának: »Beszélek, tehát vagyok!« A német szellem e zaklatott időkben adja legnagyobb szerű szárnyalásának tanújeleit.²⁾ A ki nem ismeri ennek hatalmas kihatását s még mindig Voltaire és a tra-

¹⁾ *Mémoires*, 2. r. VII. k.

²⁾ Goethe, 1773-ban adja ki *Götz-öt*, 1774-ben *Werther* és *Clavigot*, 1786—1788-ban *Tassot*, *Egmontot* és *Iphigeniát*; Schillertől 1785-ben *Fiesco*, ugyanakkor *Ármány és szerelem*, 1787-ben *Don Carlos* látnak napvilágot; Lessing, 1767—68-ban teszi közzé *Dramaturgiáját* s 1772-ben *Galotti Emiliát*, 1779-ben *Náthánt* adja ki.

gédia hatása alatt áll, az a bekövetkezendőkből semmit sem fog megérteni s nem fogja magának megmagyarázhatni azt a fogadtatást, melyben a németek a francia forradalmat részesítik.

A forrongás emez állapotában a forradalom első kitörése nálok mélyre ható visszhangra kellett hogy találjon. Mihelyt megértették azt a nemes felhívást, melyet Franciaország az összes nemzetekhez intézett, lelkesedéssel állottak talpra. A nagy példa, melyet Franciaország az embereknek ugyanakkor adott, midőn jogaikat proclamálta; amaz elragadtatása a népnek, melyet souverainnek nyilvánított és a hazafiságnak, melyet az erények legfőbbikeül magasztalt, sokkal inkább megfelelték vágyaiknak, hogysesem azok által szenvedélyesen meg ne indítottak volna. De a szenvedély, mely őket mozgató, merőben német volt s újra edzett és megújított nemzeti nyelvökre fordíták le ama nagy ígétet, melyeket a francziák Európában a szélrózsa minden irányában szétszórtak. Nekik úgy tetszett, hogy rájok nézve az ember jogainak legelseje: németnek lenni, s hogy a hazafiság kiválóan abból áll, hogy saját hazájokat szeressék. Keresték is e hazát, keresték jogaikat és jogcímeiket; minthogy pedig az utóbbi századok összezávarták e jogcímeiket, nem ismerték vagy elhomályosították e jogokat, visszamentek a múltba s a sötétben tapogatózva a középkorig nyomozák Németország árnyképét. Így történt ez az ember jogaival s a hazafisággal, mint szintén a gondolat felszabadításával s a természethez való visszatéréssel. A francia eszmék elterjedése visszaadta a németeknek a nyelvök iránti érzetet, költészetök iránti hajlamot, országuk iránti szeretetet, történetök cultusát, az önmagok iránti tiszteletet, azaz minden tekintetben visszavezeté

őket hagyományaikhoz. A forradalom, mely Franciaországban szakított a múlttal és ennek elvben való megvetését állítá fel, a németekre nézve a századok óta megszakított kötelekek megújítását s az ősök iránti cultus helyreállítását jelenté.

A francziák lerombolák váraikat, fölégeték chartáikat; a németek újra fölépiték kastélyaikat és összeszedték levéltáraikat. A Franciaországban merőben klasszikus forradalom első pillanatra is romanticussá lesz Németországban. Ennek oka az, hogy a francziák új alakban tovább folytatták történeti hagyományaik legragyogóbbikát: a világ értelmi meghódítását. Nemzeti jellemöket soha nagyobb mérvben nem fejték ki, mint midőn e meglepő keresztshadjáratra vállalkoztak s megkezdék e csodálatos hősköteményt. A németek ellenben már századok óta bizonyos mértékig megországtalanítva és hazájoknak mintegy gyarmatosaivá téve, kénytelenek valának visszatérni a múlthoz, hogy önmagokat újra feltalálják. Midőn nemzeti forradalom véghezvitelére felszólítottak, nem a középkor maradványainak megsemmisítésére, hanem mindenek előtt és mindenek fölött arra hivattak föl, hogy örökre szakítsanak a XVII. és XVIII. francia századdal.

A forradalom elvei, távol attól, hogy Németországban kosmopolita és a francia felsőbbségnek meghódolni kész társadalmat alapítsanak, támasztottak Németországban egy, előbb gyanakvó, majd ellenséges, végül pedig föllázadó nemzetet, — mihelyt ez eléggé emancipálnak érzé magát és bízhatott magában. Így a szép francia abstractiók, midőn megvalósulnak, összezsugorodnak és kivetkőznek eredeti alakjokból. ¹⁾ Azonban Németországban csak úgy

¹⁾ »A francia hazafisága abban áll, hogy szíve fölbuzdúl, ki-

terjedhettek el, ha itt megelevenülnek és németekké lesznek. Bizonyos tekintetben alkalmazkodtak a viszonyokhoz s idegen talajba vetve, csiráik rendkívül termékenyekké váltak. De midőn néhány év múlva a francziák a vetést learatni s a gyümölcsöket leszedni jelentkeztek: tüskékre, tövisekre, felborzolt galyzatok áthatatlan sűrű bokraira találtak. A mező, melyet ők munkáltak meg, tilos volt nekik s nem ismerének többé rá a fákra, melyeket ők ültettek.

IV.

A forradalom eme sajtásúgos következményei Németországban a vidékek szerint különböző alakban tűnnek föl. A német birodalom származásai- és hagyományaiknál fogva igen különböző népségeket foglalt magában, melyek még különfélebbekké lettek kormányaik által. Szem előtt tartva az általános viszonyokat, még mélyebbre kell hatolni ez országban, hogy megértsük, hogyan származhattak ugyanazon okból a helyi viszonyok szerint nagyon ellentétes eredmények.

Először is a birodalom többi részétől elszigetelten egy vidéket találunk, mely a forradalom folyamában külön irányzatokat követett: e vidék a Rajna-balparti tartományokból áll. Itt a területek nagyon különféle fejedelemségek közt vannak felosztva. Nem szólva a kisebb hűbérsegekről, itt találjuk a bajor uralkodó ház pfalti ágának s

---

terjed, kitágul, hogy szeretetébe fogadja nemcsak a hozzátartozókat, de egész Franciaországot, az egész civilisatiót; ellenben a német hazafisága abban áll, hogy szíve összeszorúl, mint a bőr a fagytól, hogy megszűnik világpolgár és európai lenni, hogy csak korlátozt német legyen.« Heine, *De l'Allemagne*, 4. v.

a zweibrückeni háznak birtokait, valamint Poroszországei közül azokat, melyeket a jülich-i és cleve-i örökségekből kapott; továbbá a speyeri, wormsi, mainzi, trieri, kölni és lüttichi egyházi államokat, az ide beszőgellő birodalmi városokkal, minők: Köln, Aachen, Worms és Speyer. Az e fejedelemségek közt feloszlott népségek magok közt eléggé kidomborodó ellentéteket mutatnak.

Az alsó-rajnai tartományban Bonn ¹⁾, Köln, Jülich és Cleve táján a talaj lapályos; a paraszt, földműveléssel foglalkozván munkás, takarékos, alázatos és a politika iránt közönyös. A felső Rajna felé megváltozik a kép. Az ország itt festői, a szőlőművelés dívik; a lakos víg, nyugtalan, élénk és gondatlan; ezek itt hajlékonyabb, mozgékonyabb s a politikai szenvedélyek által hozzáférhetőbb szellemek. Az előbbieket elfogadják, az utóbbiak zajos tetszéssel fogadják a forradalmat. E tartományok rég idő óta nyitva állnak a francia befolyás előtt. Kormányaik Franciaországban pártfogást, a nemesek pályát, a gondolkozók szellemi vezetését keresnek. Főleg Mainzban a szabadságvágyó s az új eszméktől áthatott emberekből egy csoport alakult, melyhez Forster s a rajnai köztársaság leendő összes corypheusai tartoznak. A tanárok, törvénytudók, hírlapírók, könyvtárosok soraiból toborzzák magokat. Szóval, ez egy csirája a harmadik rendnek francia minta szerint s ennél fogva magja egy francia pártnak.

E népek kevés összeköttetést tartanak fenn a birodalom többi részével; a forradalom pedig, melyet lelkesülten tesznek magokévé, elkülöníté attól őket. Eszményök:

---

¹⁾ A kölni választó-püspök székhelye Bonn volt.

a svájci cantonok mintájára autonom kis köztársaságokat alakítani, de ha választani kell, elsőbbséget adnak Franciaország uralmának, mely eszméket érvényesíti, egy német fejedelem uralma fölött, mely azokat elnyomná. A falusi népségek, ha nem állnak is még az elvek magaslatán, arra nagyon jól elő vannak készítve, hogy megértsék az eredményeket. E területeken a paraszt sorsa nagyon hasonlít a francia póréhoz. A paraszt: birtokos és elég polgári szabadságot élvez arra, hogy még többet kívánjon szerezni. A hűbéruralom arra eléggé enyhítve van, hogy az az alól való felszabadulás eszméjét felfogni lehessen. Itt a francia forradalmat ép úgy meg fogják érteni és ép úgy fogadni, mint magában Franciaországban. Az eszmék és érdekek Franciaországhoz vonzzák e népeket, s annál könnyebben engedik magokat ahhoz csatoltatni, minél lazábbak és ingadozóbbak a kötelékek, melyek őket Németországhoz fűzik.

Legnagyobb részök valóban nem bir sem történeti hagyományokkal, sőt még dynastiával sem, mely nekik a hazát helyettesítené. Az egyedüli, régebben alapított uralkodó család: a pfaltzi uralkodó ház; de épen ez államban a leghatározottabb Franciaország hatása és a vonzóerő, melyet gyakorol, ezekben érezhető legélénkebben. Egyébiránt magában Pfaltzban a kormányzat rosszabb a középszerűnél. A zweibrückeni utálatos és utált. A cleve-i tartomány lakosai alig tudják porosz fejedelmök nevét; oly gyakran cseréltek urat, hogy nekik teljesen mindegy, ha még tovább cserélnek is. Ezek az alapérzelmek a balparti lakosok legnagyobb számánál, kiket az egyházi fejedelmek kormányoznak.

E fejedelmek választhatók és a politikai combina-

tiók előhozzák őket Németország minden részéből. Ennél fogva nincs semmi kötelék köztök és alattvalók közt, a kik kapni fognak más államföket, a mint ezeket kapják. Püspököket, biztosokat, administratorokat vagy praefecteket — egyre megy; mindig csak idegenek ezek; az alattvalók megszokták látni őket, a mint jönnek, mennek s elutaznak; idomítva vannak engedelmességre és ezt folytatni fogják. Egyébiránt várják, hogy — mint mondani szokás — saecularisáltassanak, vagyis, hogy valamely világi államba bekebeleztesse. Nem ismerik az úr nevét, a kinek számára őket tartogatják; meglehet, a porosz király lesz az, kit nem ismernek, vagy a császár, a kit soha sem láttak, avagy az angol király, kinek létezését, meglehet, nem is sejtik. A francia úr nem lesz rájuk nézve sem ismeretesebb, sem idegenebb, mint akár a porosz, a szász, az osztrák vagy a guelf. A kormányt tetteiből fogják megítélni: az a hatalom fogja rokonszenvöket birni, mely sorsukat javítani és velök a legjobban fog bánni.

Épen nincsenek megrontva. A püspökök közepesen zsákmányolják ki földjeiket, de nem kormányoznak. A tényleges semlegesség, melyet a politikában élveznek, fölmenti őket a legsürgösebb fejedelmi gondok alól, minők az állam védelme s következőleg a pénzügy és segélyforrásainak jó kezelése. Nem gondolnak másra, mint arra, hogy csendesen és derülten éljenek e királyi és gazdag javadalmakban. »Fölmentve minden kötelesség, majdnem azt lehetne mondani, a királyi férfiaság minden kellékei alól, hosszú gyermek-korban sínlődtek.«¹⁾ Azok, kik az utóbbi idők-

¹⁾ Broglie hg, *Marie-Thérèse*, I. k, III. f. Ebben igen élénk és igen szabatos képe foglaltatik az egyházi államoknak 1740. körül, melyek ugyanilyeneknek fognak találtatni 1789. táján is.

ben, mint Erthal Frigyes Károly József Mainzban, reformokat czéloznak, reformátorokra hivatkoznak s a felvilágosult kormányzatot kísérlik meg: csak a változás iránti vágyat bátorítják föl a szellemeben s csak a forradalom útjait egyengetik.

Mi a birodalmi városokat illeti, ezekben minden elvűlt és korhadt; a hatóság semmi, az oligarchia hitelvesztett, a köznép zavargó, a polgárság, meghasonlásai folytán, tehetetlen. Sem a független lét, sem a hódítással szemben való ellenállás elemei nem észlelhetők. Minden megvan itt érve az annexióra, s a mi szétszórta demokratia található, csak a francziák uralmát fogja megkönnyíthetni. Franciaország tehát könnyű szerrel veti meg lábát a Rajna balpartján: nem itt ébrednek föl a nemzeti szenvedélyek s nem itt támadnak a francia forradalom hatásaira ama sajtóságoz visszahatások. Hogy megtaláljuk eme meglepő átalakulások színterét, a német Németországba s a Rajna jobb partjára kell átkelnünk.

A balparti államok közül több, főkép a bajor Pfaltz, Trier és Mainz kiterjednek a jobb partra is; találunk itt kissé szétszórva más egyházi államokat is, valamint Westphaliában, Franconiában és Svábországban a grófok, bárók és lovagok egész sokadalmát. Első pillanatra úgy tetszik, hogy a politikai viszonyok itt is ugyanazok, mint a folyó másik oldalán. A területi feldarabolások itt még nagyobbak. De ha azonos is az egyházi kormányok jellege, a népségek nagyon különbözök. Itt nincs sem izgatási központ, mint a minő a mainzi tanárok körül képződött, sem forradalmi elemek nincsenek, mint a minők a felső rajnai nyugtalan népek. Nem is az alsó rajnai lakosok apathiája, hanem valami mélyebb sülyedés ez: azon

»mély álom«, azon »brutalis nyugalom« ez itt, melyről Heine Henrik beszél.¹⁾

A lakosok itt tősgyökeresebb németek s távolabb esnek Franciaországtól, befolyására nézve hozzáférhetetlenebbek és a műveltségben hasonlíthatatlanul kevésbé előhaladottak egyszersmind. A jobbágyság, mely a balparton eltűnni kezd, fennáll a jobb parton. A hűbérrendszer itt még mindig nyomasztó: a paraszt még annak lehetőségét sem fogja fel, hogy az alól szabadúljon. E németek csak féligmeddig ragaszkodva uralaikhoz, vagy egészen közönyösek lévén irántuk, ép oly könnyen fogják azokat cserélni, mint balparti honfitársaik; de ha így hozzászórtak is a hódításhoz, annál inkább ellene fognak szegülni az assimilációnak: a francia, még ha felszabadítja is őket, rájuk nézve idegen és ellenség fog maradni. Franciaország, mely idővel, a béke és jó kormányzat segélyével, francia polgárokká változtathatja a balparti lakosokat, a jobbparton csak oly németeket formálhat, kik ama mértékben ellenségesebbek, a mint magokat föl szabadítottaknak érzik. A lehetséges reform eszméjét csak azért adja meg nekik, hogy fölkeltse bennök a vágyat, hogy az a reform Németország által és Németországért hajtassék végre.

Itt, nassau területen született a híres német reformátor, Stein Frigyes Károly báró, hazájának legnagyobb államférfia és egyike a legnemesebb és legélesebb látású lángelméknek, melyek valaha az emberek vezetésére szentelték magokat.²⁾ Ama ritka birodalmi bárói családok egyi-

¹⁾ *De l'Allemagne*, 3. r.

²⁾ Szül. 1757. okt. 26. L. Pertz, *Leben des Ministers Freiherrn von Stein*, és Seeley, *Life and times of Stein*, Leipzig, 1879.

kéhez tartozott, melyek megőrizték a hűbéri erkölcsök első létjogosultságát és — mint középkori őseik tevék — a tett szolgálatok által igazolták hűbéri voltukat, fokozatosan fölszabadítván és emberi méltóságra emelvén alattvalóikat, kiket őseik hajdan nyomor, csapások és rablás ellen védelmeztek. ¹⁾ Stein épen családjának hagyományaiból meríté Németország hagyományai iránti érzékét, mely lehetővé tette neki, hogy hazáját ez elhatározó válság alatt vezesse. Fügynöke lett a nagy átalakulásnak, melynek folytán egy cosmopolita forradalomból s a legsajátságosabb földarabolásokból, melyeket valaha birodalom szenvedett, egységeért szenvedélyesen hevülő nemzet kelt ki. Majd legfélelmeőbb ellenfelévé lett a continensen Franciaországnak, ez ellen fordítva a fegyvereket, melyeket maga kíváncsolt és megrontván azt, úgyszólván, épen jótéteményeinek következményei által. Ő sugalmazta Németország fejedelmeinek azt a mélyreható s általuk uralkodóházaik javára oly könnyen valószínű tervet, melyet a forradalom az ő rovásukra és Franciaország hasznára valószínűt meg: a hűbérrendszer eltörlését; ő sugalmazta a német fejedelmeknek, hogy foszszák meg a forradalmat minden indokaitól,

¹⁾ Portalis 1798-ban színikivetése alatt Holsteinban több ily felvilágosított nemessel találkozott. »Az ország erkölcei szelídek«, úgymond; »a térsadalom felsőbb osztályaiban sok képzettség van s még oly vallási elveket is találni náluk, melyeket nem gyanított volna az ember. Minden földesúr böles mérséklettel adja meg a szabadságot jobbágyainak; birtokosokká teszi őket; jót tesz velök meg rizkódtatás nélkül és igyekszik fölébresztetni bennök nem a változások, hanem a munka és iparkodás iránti szeretetet. Elég érdekes dolog, valóssággal látni, mint születik újra és kel ki az emberi természet a hűbéri szolgaság zűrzavarából.« Sainte-Beuve, *Causevics du lundí*, V. k, *Portalis* cz.

az által, hogy azt az ország erkölcsiéhez jobban alkalmazott reformok által megelőzik; végül, hogy tüzeljék föl alattvalóik szenvedélyeit, olybá tüntetvén föl magokat azok előtt, mint lelkes corypheusait ama hazafiságnak, melyet Franciaország csak azért ébresztett föl propagandája által, hogy csakhamar összezúzza hódításai által.

Olyan területeken, hol — mint Franciaországban is — a középkori hagyományok megsemmisültek, a forradalom radicalissá lett: ez az eset történt a Rajna bal partján. Olyan országokban ellenben, hol a régi hagyományok még fennállottak s a hol az új szellemhez alkalmazkodhat-
tak, ott reform következett be, de nem forradalom.

A reformok felé különben a kormányok legnagyobb részének hajlama és szelleme is hajolt.¹⁾ Megértették mind-
azt, a mit az állam nyerhetne az által, ha magáévá teszi, a mi a francia elvekben valóban gyakorlati és politikai volt. A népségek, melyek fejedelmeiktől előbb azt kívánták, hogy védelmezzék meg őket a hódítás ellen, később azt kívánták tőlök, hogy juttassák nekik ama jótéteményeket, melyek a hódítással együtt jártak; majd meg végül azt óhajtották, hogy a fejedelmek szabadítsák meg őket magától a hódítástól és üzzék el az idegeneket. Németország hozzá volt szokva, hogy mindent fejedelmeitől várjon és kapjon; még a felszabadítást is tőlök várta és ennél fogva a forradalom ama furcsa eredménynyel végződött, hogy megszüárdítá a népek ragaszkodását uralkodó-házaikhoz. Ez történt Bajorországban, Würtembergben, a szász, braunschweigi és hessen-darmstadti államokban. A Rajna jobb partjának többi országaiban, hol a hódítás közvetlenül mű-

¹⁾ L. fentebb, I. könyv, II. f.

ködött és a hol Franciaország részint megyéket, részint egész hűbérfejedelemségeket szakított ki magának, mint Westphaliában, a népek magának a francia kormánynak működése folytán oda vitettek, hogy a francia uralom alól való felszabadulásukat óhajtsák. A nép ennek előnyeit csak azért ismeré meg, hogy azokat nemzeti fejedelmek alatt bírhasssa tovább.

A fejedelmek kapzsisága ép annyira működött közre e forradalomban, mint a népek hazafisága; a francia politikusok számítása nem hozta azt kevésbé működésbe, mint a forradalmárok propagandája. Franciaország egyszerűsítván Németország térképét, mint ezt 1795-től 1803-ig tévé, elhárítá az anyagi akadályokat, melyek a német népek újra-egyesülését gátolták. A saecularisatiók és mediatisatiók által Franciaország kiragadta az egyházi kormányok és a közvetlen nemesség kezéből ama népségeket, melyeket azok egymástól elszigeteltek és úgyszólván kölcsönös számkivetésben tartottak s melyek, világi államokhoz csatolva, ezekbe közvetlenül beolvadtak. Csoportosítá és összpontosítá a népeket, így nyitván meg az utakat a nemzeti szellemnek, melyet propagandája által élesztett. 1806-ban a szent birodalom meg volt semmisítve, de Németország újjászületett. A kötelék, melyet akkor az államok közt széttéptek, már régóta elkopott volt, de a népek közt e helyett szétszakíthatatlan kötelékeket létesítettek. Feloszlattván a birodalmat, mely csak árnyéka volt az államnak, egybe tömöríték a németeket, kik egyik leghatalmasabb nemzetté lettek.

HATODIK FEJEZET.

Ausztria.¹⁾

I.

Ha e szavak: »az osztrák uralkodóház« 1789. táján az elmékben ama birodalom eszméjét ébresztik föl, melyben a nap soha sem nyugszik le, ez már többé nem egyéb, mint csak játéka az emlékezetnek, mint történeti fantasmagoria. Az osztrák ház kétségkívül birja a császári méltóságot, de ez csakis méltóság, s a tekintély, melynek örvend, egyedül hatalmából származik. Az osztrák állam a térképen sajátságosan szétszaggatott nagy testnek, ha úgy tetszik, colossusnak, de megcsönkített, összetört colossusnak tűnik fel, melynek tagjai Európa felszínén szét vannak szórva. Furcsa töredékei ezek egy oly lénynek, melynek sem csontváza, sem agya, sem belei nincsenek. Még neve sincs. A közönségben s lassanként a kancelláriákban is szokássá vált, e birtok-összletet az uralkodóház neve után »Ausztria« névvel jelölni meg. A közjogban s a tiszta elméletben az állam megnevezetlenül marad, azt mondják: ezek az osztrák ház örökös-államai. Az uralkodó *Csehország és Magyarország királyának* czímezi magát; ha a választó

---

¹⁾ A fordítás hűsége kedvéért nem változtattam meg szerzőnek e fejezetben használt oly kifejezéseit (mint: »az osztrák ház örökös-államai«, »tartományok«, »osztrák államok«, »osztrák monarchia« sat.), melyek alatt hazánkat is érti, melyek azonban Magyarországnak sem régibb, sem újabbkori közjogi helyzetének nem felelnek meg.

Fordító.

collegium megválasztja, *császárrá* lesz; de e cím vele hal meg s utóda, hogy azt viselhesse, új választásra szorúl.

Az osztrák ház örökös-államai tényleg csak összehalmozott területek. Dél-keletre Magyarország, függelékeivel: Horvátországgal, Szlavoniával, Erdélyyel s a Bánáttal; északra a Lengyelországból legújában kiszakított Galiczia és Csehország Sziléziának osztrák kézben maradt töredékével; majd a magyar csoportot a cseh csoporttal egybekötő Morvaország, Ausztria főhercegség és dél felé Stájerország, Krajna, Karinthia és Tyrol. Milano e területektől egyfelől a Valtelin, másfelől a velencei területek által van elválasztva. Vegyük hozzá ezekhez még a Svábországban szétszórt városokat és hűbérsegeket, végre a többitől elszigetelt s a francia határ hosszában mintegy oda vetett Németalföldet vagy Belgiumot s a luxemburgi hercegséget, melyeket még a lüttichi püspökség is tovább darabol fel. Mindössze 140,000 négysz. kilométer, mintegy 24 millió lakossal. ¹⁾ Franciaország arányai is körülbelől ekkorák, de Franciaországban a nemzet teljesen egyöntetű, az állam teljesen tömör, összefüggő; Ausztriában minden szétszórvá és összefüggés nélkül felhalmozva.

Mindenütt vannak végek, központot nem találni sehol. A határok e roppant terjedelmének védelmére, a különböző népek e tömegeinek fegyelemben tartására szükség van tekintélyes hadseregre, mely a bevételek legjavát emészti föl békeidőn s a melyet nem lehet összpontosítani háborús időben.

Ha Németország felé vezénylik a hadsereget, a törökök azonnal fenyegetik Magyarország határait, s a határ-

---

¹⁾ L. Himly, I. k. III. k. *La Monarchie autrichienne.*

vidéki félbarbár népségek, érezvén a gyepelő meglazulását, a fegyelmetlenség és zavargás velök született szellemének engedik át magokat. 1778-ban a Frigyessel való háború kitörőfélben — Bajorországért, melyet az osztrákok magokhoz akarnak ragadni. Egyedül csak Poroszország ellen kell harcolniok s mégis kifejtik ellene a monarchia összes erejét, de ez erőfeszítés magát a monarchiát dönti veszélybe.¹⁾ »Minden készletünket, a német-alföldi ezredek kivételével, összegyűjtjük és úgyszólván, egy lapra tesszük«, írja II. József. Még így is alig állítanak össze egy 170,000 főnyi hadsereget s ennek is csak a felét viszik a csatatérre. »Ön végletekig menő háborúról beszél«, mondá Mária Terézia; »én ennek nem látom a lehetőségét; úgy kell lenni, hogy haderőben 30—40,000 emberrel gyöngébbek vagyunk.« Mi történnék, ha egy coalitíóval kellene szembe-

¹⁾ Mária Terézia ezt írja (franciáúl) 1778. jún. 5-én II. Józsefnek: »Nagyon tartok a zavarok kitörésétől az országokban; Stájerországban már sem fizetni, sem dolgozni nem akarnak. Hogyan kényszerítsük rá? Nem akad egy arra való ember sem. Magyarországon hasonló a helyzet, s ez az oka, hogy a sorozás Erdélyben nem megy. Még a fele sincs meg az újonczoknak s a fiatal emberek az erdőkben vannak; nem lesz termés és az emberek szörnyű kihágásokat követnek el. Lengyelországban elég szerencsések valának néhány ezer újonczot összehozni, de midőn útnak indították őket, elég szerencsétlenek voltak, elveszteni közülök néhány százat, kik, miután megcsónkíták magokat s a tiszt kénytelen volt rájuk lövetni, megszöktek . . . A Bánátban a rablók mind nagyobb erővel és merészséggel lépnek föl. Egész családokat öltek ki. A bányákban, melyek jó reményekkel kezdtek kecsegtetni, nem akar megmaradni egy administrator, egy ember sem, hogy azokat biztosítsa. Ez szomorú . . . Veszélyben látom a nyáját« . . . Arneth, *Correspondenz von Maria Theresia und Joseph II.* Bécs, 1867.

szállni s ha csak a török is belélegyednék az ügybe? »Ak-
kor vigyázzunk határainkra«! ¹⁾)

Mi több, nincs pénz. Az európai nagy válságokban Ausztria szolgáltatja az embereket, a szövetségesek szolgáltatják a tőkéket. A hét éves háború alatt Ausztria több mint 75 millió livret húzott Franciaországtól. ²⁾) A forradalom háborúi alatt Anglia fizet. Ebből következik, hogy Ausztria, ha csak nem talál egy XV. Lajosra, a ki elég elvakult arra, hogy alárendelje magát, nem viselhet háborút, a mint akarja. Ha egyedül a maga segélyforrásaival vállalkozik reá, nem folytathatja sokáig. Ugyanazért összpontosítani az állam erőit és fölmenteni a szövetségek szükségére alól, képezi ama feladatot, mely az osztrákok elméit szakadatlanul foglalkoztatja. ³⁾) II. József e feladatban emészté föl életét s majdnem elveszté birodalmát.

Ez onnan van, hogy a lényeges elem, az életszerv hiányzik. Az épület hibája az alapban van, mert mozgó

¹⁾) Arneth, *id.* 1778. ápril—júl. Galicziában csak 200 ló és hét zászlóalj invalidus marad.

²⁾) Boutaric, *Correspondance secrète*, II. k, 107. l. — Bernis, *Mémoires*. — Arneth *id.* m. »A Franciaország által nyújtott pénz-segélyek, melyek egyedül tették lehetővé, hogy az utóbbi háborút folytassuk.« Mária Terézia II. Józsefhez, 1778. május 22.

³⁾) »Adná az ég, hogy a monarchia helyzete egy napon olyan legyen, hogy erejében összpontosítva, a nélkül, hogy távol fekvő és széttagolt tartományokat kelljen őriznie, magát saját erejéből fenntarthassa, megtámadhatatlanná, rettegetté és tiszteltté tehesse, a nélkül, hogy tekintettel legyen *szövetségesekké átváltozott természetes ellenségeire*, kik annak több rosszat okoznak, mint ha nyílt ellenségei volnának.« Lipót Józsefhez, 1787. decz. Arneth, *Joseph II. und Leopold von Toscana*, Bécs, 1872. Az aláhúzott szavak czélfázst képeznek Franciaországra.

talajon nyugszik, mely nem állja meg a mély építkezéseket. Nincs osztrák nemzet és nincs mód sem, ilyenet alkotni. A Habsburgok nem utánozhatják sem a Capetingek franciaországi, sem a Hohenzollernek poroszországi művét. Kell, hogy a nemzet és állam együttesen képződjenek, mint Franciaországban, vagy hogy a nemzetet az állam alkossa meg, mint Poroszországban. Ausztria nem követheti sem az egyik, sem a másik módszert. A Habsburg-ház a maga örökségeiben egész nemzetekkel, minők a magyarok, csehek és belgák, kik saját hagyományaikkal és külön érdekekkel birnak, egy nemzettől elszakított töredékeket is csoportosított össze, minők a galicziai lengyelek, kik abba helyezik büszkeségöket, hogy eredetükhöz hívek maradjanak. Hasonlóképen lehetetlen, e különböző népeket egyöntetű egészszé gyúrni és közösen kormányozni. Ha megkísérlik azokat francia módra ugyanazon törvények alá vetni és összpontosítani, fölindúlnak és föllázadnak. Ha ellenben megkísérlik, nekik bizonyos önkormányzatot adni és foederatióban őket csoportosítani, még sokkal közelebb vannak függetlenségükhöz, hogysem ne kívánnák azt visszaszerezni, s a szabadság, melyben részesíttetnek, csak arra szolgál, hogy elszakítsa őket a koronától. Bármit tegyenek s bármily kevéssé érintsék is e furcsa építmény részeit, mindig attól lehet tartani, hogy — Montesquieu erőteljes kifejezése szerint — a monarchia minden alkatrésze darabonként hull szét.¹⁾

E szövevényes kormányzathoz vegyük hozzá a német birodalmat, szerkezetének kifejthetetlen bonyolultságával s tisztában leszünk ama, bizonyos mértékig alkotmányyszerű

¹⁾ *Esprit des lois*, VIII. könyv, IX. t.

akadályokkal, melyek elátszólag oly rettenetes hatalomnak folytonosan gátot vetnek. E hatalom minden — csak nem önmaga; ott van mindenütt, kivéve önmagánál; lényegileg kosmopolita lévén, saját területein mintegy idegen hatalom s belügyeit úgy kell vezetni, mint a hogy központosított birodalom külügyeit vezetik. Nem állam ez, a szó tulajdonképeni értelmében, mert nincsenek intézményei; de még nem is kormány, hanem közigazgatással foglalkozó diplomacia. Ausztria csak európai szempontból kormányozza tartományait, Európával pedig csak tartományainak szempontjából alkudozik. Csak egy eszköze van arra, hogy ezeket féken tartsa s ez amaz eszköz, melylyel Európa is önmagát tartja féken: az ellentétes erők egyensúlya. E birodalomra kell alkalmazni azt a meghatározást, melyet Michelet Németországra mondott: »egy kis Európa a nagy Európában.« Van osztrák egyensúly, mint a hogy van európai egyensúly; de minthogy az osztrák államokban csak egyetlen egy uralkodó van, ki a fegyveres erővel rendelkezik, az egyensúly itt valósággá lesz és helyettesíti az alkotmányt.

Azonban az egyensúly itt is ugyanazon következményeket vonja maga után, mint az »európai köztársaságban.« Az osztrák monarchia kénytelen önmagára alkalmazni amaz eljárási szabályokat, melyeket Európa hatalmasságai, örökös versengésök és érdekeik folytonos ellentétessége közben, egymás irányában követnek. Más szavakkal, közjoga ellenmondásokból van alkotva. Eredeténél fogva a meglevő jogrend, a szokás és jó politikai erkölcsök tekintetében kiválóan conservatív hatalomnak kellene lennie. Csak szerződésekre és örökségekre van alapítva. A közjogot a maga fölében föl lehet forgatni, a

király souverainitása helyébe a nemzet souverainitását állítani, a nélkül, hogy a francia állam alapjaiban megrendüljön; de az osztrák monarchiából hasonló esetben semmi sem maradna meg.¹⁾ A levéltári jogcímeiken kívül a birtoklásnak nincs létjogosultsága, minthogy a népek nem támogatják. Minden megingatása a jognak, melyen a souverainitás alapszik, compromittálja az államot. Hivatkozni a nemzetekre, melyek ez államot alkotják, annyi, mint annak lazaságát bevallani. Franciaországban a népies forradalom a nemzet elleni bünténynyé teszi a foederalismust; — Ausztriában minden forradalomnak, hogy nemzeti legyen és népszerűvé váljon, szükségképen foederalisticusnak kell lennie.

Egyébiránt Ausztria a legdynasticusabb hatalom Európában: főjellege az, hogy uralkodó-ház s az örökösödési törvények végelemzésben az állam alaptörvényei. Ennél fogva egy udvar sincs annyira ráutalva, mint ez, a dynasticus jog védelmére és fentartására. De Ausztria sajátos alakulása hozza magával, hogy nem fokozhatja hatalmát a nélkül, hogy annak alapjait meg ne rendítse. Hogy a monarchia szétszórt töredékei egyesíttessenek, hogy a monarchia védhető legyen s a kanyargó határok kiigazíttassanak, újabb területet kell szerezni; szerezni kell még azért is, hogy a ház fiatalabb tagjai elhelyeztessenek;

---

¹⁾ Hasonlítsuk össze Ausztriának összehalmozás, vagy egymás mellé rakás általi nagyobbodásait Franciaországnak assimiliatio útján való nagyobbodásaival, péld. Milanó egyesítését Elsasséval; a Franche-Comté egyesítését Németalföldével; Lothringia egyesítését Galicziáéval; a Bretagne megszerzését Csehországéval; Magyarország választását a normannok és a Plantagenet-k nagy confiscatioíval vagy terület-hódításaival.

de szerezni kell végül még azért is, nehogy a kapzsi szomszédok túlszárnyalják vagy kikezdjék a monarchiát. Ha ezek foglalnak, Ausztriának is foglalni kell, mert ha nem teszi, elveszti aránylagos fölényét s a mi még rosszabb: körülzároltatja magát. Emez okok arra készítetik, hogy, ha nem bitorol is mindig közvetlenül önmaga, de legalább tűrje mások bitorlásait és azokhoz csatlakozzék; szóval. arra készítetik, hogy akarva nem-akarva, az osztzkodások rendszerét kövesse és hogy azokhoz hozzájáruljon, mikor nem maga provocalja azokat.

Így alkudta ki Lengyelország felosztását; így tanácskozott ugyanazon időben Törökország felosztásáról; így vette el a törököktől, szövetségeseitől Bukovinát 1775-ben, miután a lengyelektől, barátaitól elvette Galicziát 1772-ben;¹⁾ így ajánlotta fel oly czélból, hogy rátegye kezét Bajorországra, 1778-ban Frigyesnek csalétekül Lausitzot, mely a szász választóé volt.²⁾

Mária Terézia azonban még élt és soha uralkodónak Európában nem kellett annyit szenvedni a közjog gyöngéi- és politikai erkölcsök feslettségétől, mint neki. Mélyen elszomorodottnak mutatta magát az érdekek és elvek ellentétessége, a tragicus és finom harcok által, melyek lelkiismeretében támadtak s melyekből az elvek mindig föláldozva kerültek ki; mélyen elszomorodottnak, végül ama hanyatlás folytán is, mely a legkiáltóbb igazságtalansággal fejezte be a jog védelmével kezdett uralkodását.³⁾ Senki nem mutatott

¹⁾ I. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, XII. és köv. f.

²⁾ Mária Terézia II. Józsefhez, 1778. jún. 20. Arneth, *Maria-Theresia und Joseph II.*, II. k., 299. l.

³⁾ »Megvallom«, így szólt Pichler titkárának 1772. februárban

többé hajlandóságot az erény iránt és senki nem irtózott többé a bűntől.¹⁾ Mária Terézia azonban vétkezett, még pedig nagyon tudatosan, de mekkora benső harcok és sóhajok között, mekkora aggályokkal a hiba előtt és mennyi lelki mardosással azután! Ebből a bűnbocsánat egy nemét formálta magának, mely nála a töredelmességet helyettesíté.

Így megalkuvásról megalkuvásra engedé magát a kétértelmű magatartástól az igazságtalan tettekig sodortatni²⁾ s ama különös következtetésnél állapodott meg, hogy a haszon bősége fedezi a művelet bűnösségét. Találé-

---

németül tollba mondott jegyzékében, »megvallom, hogy életemek egy korszakában sem állottam ki ennyi aggodalmat. Midőn valamennyi államom veszélyeztetve volt, jogomra és isten segélyére támaszkodtam. De most, midőn nemcsak a jog nem áll részemen, hanem a szerződések, a méltányosság s a helyes érzék is ellenem harcolnak, nincs nyugalmam. Már csak ama szív nyugtalansága marad meg osztályrészemül, mely nem volt hozzászokva sem ahhoz, hogy önmagát rémítse, sem ahhoz, hogy a kétszínűséget őszinteségnek mutassa. Bizalmam és hitem örökre elvesztek s azokkal együtt eltűntek legtisztább ékességei s valódi ereje egyik uralkodónak a többiek ellenében.« Arneth, VIII. k, 365. l.

¹⁾ »Elvem, melyet Kaunitz herczegnek köszönök, a becsület és őszinteség.« Mária Terézia Józsefhez, 1771. jan. Arneth, *Maria-Theresia und Joseph II.*, — I. k, 326. l. — »Régóta ismered nézetemet; inkább akarok megcsaladni, mint valakit megcsalni.« Józsefhez, 1778. júl. 28. *id.* III. k, 375. l. — Metternich emlékirataiban (I. k, 26. l.) ezeket olvasni: »A szándékok, melyek az osztrák politikának mindig alapját képezék, a legtisztábbak, a minöket csak képzelni lehet.«

²⁾ Lengyelországra vonatkozólag ezeket ír Kaunitzknak 1770. okt. 31-én: »Nagyon csekély véleménynyel vagyok jogcziemeink felől.« Arneth, *Maria-Theresia*, VIII. k, 588. l. Bajorországra nézve pedig 1778. jan. 2-án Józsefnek ezeket: »A miniszter véleménye szerint is kevésé elismert és elévült jogok, a mint ezt magad ép úgy tudod, mint én.« Arneth, *Maria-Theresia u. Joseph II.*, — II. k, 171. l.

kony dialecticája arra vivé őt, hogy még magából a bűnből is oly »elégtételt« vont le magának, mely arra volt számítva, hogy a bűnt jóvátegye; és a szentírás egyik híres passusának értelmét, mint az erkölcstanban is gyakran tévék, a politikára alkalmazva, örömet azt képzelé, hogy sok lesz megbocsátva annak, a ki sokat bitorolt. ¹⁾

Egyébiránt a casuisticus vonásokkal bámulatos színésznői tulajdonok is egyesültek benne. ²⁾ Hanem mindez azért nem vezette tévútra a közönséget, s a bécsi udvart egyre vádolták kétszínűséggel, gyanusíták ravaszsággal és híresztelék telhetetlen kapzsiságát. ³⁾ A császárnő ezért panaszkodott, sóhajtozott, tiltakozott s végül bevallá, hogy a közönségnek alapjában véve igaza volt. Verte mellét, panaszkokra, »jeremiádokra« fakadt, de aztán tovább haladt ugyanazon az úton. »Porosz módra akaránk cselekedni«, így

¹⁾ Metternich 1808-ban az 1772-kiekhez eléggé hasonló viszonyok közt így ír (Emlékir. II. k. 149. l.): »Sokat kellene áldoznunk a porta fentartásáért, de tényleges fennállásunk és politikai tekintélyünk, egy nagy állam életének eme fő elemei, határt kell, hogy szabjanak vágyainknak. Mi nem menthetjük meg Törökországot; tehát felosztását elősegítenünk és arra törekednünk kell, hogy abból a lehető legnagyobb részt kapjuk.« L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, XIV. f. 218., 253., 274. l.

²⁾ Durand ezt írta Bécsből 1772-ben: »Élénknek és érzelmesnek születvén, az események erős és gyors benyomásokat gyakorolnak reá, de melyek szintoly gyorsasággal tűnnek el. Képzelő tehetsége, melynek nagy hasznát vette, képezi forrását amaz érzelmdús kifejezéseknek, melyeknek a legrebellisebbek sem voltak képesek ellentállni. Egyszer az operából kijövet, melyben Tési asszony énekelt, azt mondá: az elhunyt császárnak, hogy soha sem volt ennél nagyobb színésznője. »Őn után, asszonyom«, felelé az uralkodó.«

³⁾ »Die österreichische Ländersucht.« Schiller, *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, I. könyv.

ír az őszinte vezeklés egy pillanatában, »és ugyanakkor meg akarók őrizni a becsületesség külszínét is«¹⁾)

Ebben áll a XVIII. század végén Ausztria egész politikai morálja, és soha fejedelem nem személyesíté oly tökéletesen háza szellemét, mint e nagy uralkodónő. E jellemvonást, kivéve az állami nagy erényeket, melyek Mária Terézia szellemét alkották, ismét föltaláljuk unokájában, Ferenczben. II. József, ki a forradalom elején uralkodott, e tulajdonokkal Frigyes módjára cynicusan élt,²⁾ de a formában kevesebb tettetéssel s a kivitelben nagyobb kíméletlenséggel párosítva, csak elődeinek művét folytatá tulozva. Vállalatainak legnagyobb része még Mária Terézia életében vette kezdetét s végrehajtatott ama miniszter vezetése alatt, ki azzal kérkedett, hogy fentartja e klasszikus uralom összes hagyományait — s ez Kaunitz herczeg.

II.

Mindezen vállalatok, valamint az ezek után következtek, csak a bécsi udvarnál már régebben készített tervek végrehajtásai voltak. Figyelemre méltó előrelátással megállapítva és meghatározva találjuk ezeket egy igen különös okiratban, mely a XVII. század végéről származik: *Loth-*

---

¹⁾ »Megvallom, nehezemre esik elviselni, hogy semmi a világon nem fáj nekem annyira, mint jó hírnevünk elvesztése. Fájdalom, be kell előtted vallanom, hogy megérdemeltük.« . . . Mária Terézia Józsefhez, 1772. jan. 25. Arneth, *Maria-Theresia und Joseph II.*, — I. k, 362. l.

²⁾ »Üvöltөнünk kell már a farkasokkal; csak meglegyen a jó; a forma, melyben hozzájutunk, keveset határoz.« — Kaunitzhoz, 1781. jan. 9. Arneth, *Joseph II. und Catharina*, 35. l.

ringeni Károly herczeg végrendeletében. ¹⁾ Az első, a mire törekedni kell, az Németország és a császárság. Hogy ezeket meglehessen szerezni, mindenekelőtt a dicsőség és hódítás ürügyei alatt valamennyi német fejedelmet kimeríteni és őket a tartományi kormányzók szerepére juttatni kell, a mint ezt Franciaországban a Bourbon-ház is igen politikusan tevő. Ha aztán Németország önmagát így föl-emésztí, az osztrák ház svájcziaikat, olaszokat és magyarokat, kik a németeket utálják, fog felhasználni arra, hogy a birodalmat »behorpaszsa« s »hódítás által monarchiává tegye, a mi mindig gyorsabban és biztosabban fog menni a nyílt erőszak, mint politika által.« ²⁾ Németország ily módon »behorpasztatván«, »a hódítás jogczímétől csak ama feltétel alatt kell tágítani, hogy a német törzs az uralkodó-családra ruházza az örökséget, teljesen meghódolván parancsainak, a nélkül, hogy Regensburgban még a rendekre szükség volna.« Bécs lesz fővárosává a birodalomnak, »és onnan ezentúl csak kényúri és absolut törvények fognak kikerülni.« Ekkor lesz aztán ideje annak, hogy az egyesített németek roppant ereje kifelé kifejtessék s az invasiókat

¹⁾ »Károly lothringeni és bari herczeg politikai végrendelete, letéve Lipót császár kezeibe Pozsonyban 1687. nov. 29-én Magyarország királyának és a birodalmi trónra jutandó utódainak javára.« Nyom. Lipcsében, 1696. L. ez okmány történetét, taglalását és számos kivonatát az »Archives des Affaires étrangères« egy kézfirata nyomán D'Haussonville gróf »Histoire de la réunion de la Lorraine à la France« cz. munkájában, III. k, 372. l, LV. sz. okmány.

²⁾ V. ö. a *Correspondance diplomatique de M. de Bismarck* cz. munkában (francia fordítás, Paris, 1883. II. k, 423. l.) ama terveket, melyeket Bismarck Schwartzenbergnek tulajdonít s melyeket azóta nagyrészbén maga valósított meg. Mindig csak ama foederalis nyavalyáról van szó, melyet csak *vassal és tűzzel* lehet gyógyítani.

megkezdjék. Erősen meg fogják vetni lábokat Siciliában, Nápolyban, Milanóban. ¹⁾ Elfoglalják Velence szárazföldi területét, ²⁾ mely szükséges arra, hogy eme hódítványok a birodalom központjával egybeköttsenek. Azután ha az olasz fejedelmek a németországiakhoz hasonlóan, »meg lesznek hódoltatva és csak kormányzói szerepre juttatva«, hogy a művet betetőzzék, arra fognak vállalkozni, hogy »a pápát, akár akarja, akár nem, erőhatalommal egyedül Róma város uralmára korlátozzák.« ³⁾ A pápa tiltakozni, illetőleg szükség esetén az egyház villámaint fogja szórni, de gondjok lesz arra, hogy »legyenek rendelkezés alatt mély tudományú emberek, kik a népet élő szóval és írásban felvilágosítsák a kiközösítések hiábavalósága és illúziója felől, midőn a világi uralomról van szó, melyet Jézus Krisztus soha sem adott az egyháznak.«

Bármily messzelátó volt is a Végrendelet szerzője, tekintetét még sem vetette volt Törökországra. A törökök hatalma amaz időben sokkal fenyegetőbb volt, hogysen

---

¹⁾ V. ö. Metternichnek a prágai congressus idejébeli, 1813-ki terveit, melyeket 1815. után nagyobb részben megvalósított. L. Oncken, *Österreich u. Preussen in Befreiungskriege*, Berlin, 1879., II. k, VIII. f., 462. és köv. l. — Bianchi, *Storia della diplomazia europea in Italia*, Turin, 1865., I. k, I. f, 333. l.

²⁾ Részben 1797-ben, egészen 1815-ben foglalták el.

³⁾ L. Bianchi, I. k, 6. és köv. l. — Joseph de Maistre ezt írta 1814-ben: »Ausztriának Olaszországra vonatkozó tervei oly régiek és mélyrehatóak, hogy nem lehet rólok tiszta fogalmat alkotni.« Metternich Párisban 1814. május 26-án Castlereaghnek egy jegyzéket küldött, hogy ezt a pápa világi hatalma egészben való visszaállításának eszméjéről lebeszélje s hivatkozott a birodalomnak a legatiókra vonatkozó jogaira. — L. az Ausztria és Murat közt 1814. jan. 11-én a pápai államok feldarabolására vonatkozólag létrejött szerződést is.

hagyatékukra gondolni lehetett volna. De a karlovitzi szerződés után 1699-ben az osztrák-ház kiűzvéen őket saját birtokaiból, azok területeire berontani szándékozott. Ezt tanácsolta VI. Károlynak savoyai Jenő herceg. ¹⁾ A hogy e tervek egyszer beférköztek az osztrákok szellemébe, onnan többé ki nem jöttek; Lengyelország felosztása azoknak volt a kifolyása. ²⁾

Ha az osztrák ház eme politikai hagyományait összehasonlítjuk azokkal, melyeket IV. Henrik és Richelieu hagytak a Bourbon-házra, ki fog tűnni, hogy a két állam »tervei«³⁾ közt majdnem absolut ellenmondás forgott fenn. Oda vinni Franciaországot, hogy alárendelje céljait Ausztria céljainak, hogy százados érdekeinek feláldozásával versenytársának érdekeit szolgálja, nem remélt jó szerencse volt a bécsi diplomatákra nézve. Mária Terézia mindazáltal részesült e szerencsében. És nagyon érthető, ha kanzellárja, Kaunitz, politikája mesterművének tekinté ³⁾ azt az »osztrák rendszert«, mely minden értelmes francia előtt az állam csapásának tűnt fel. Az antagonizmus ki is tört; mihelyt Franciaország XVI. Lajos és Vergennes vezetése alatt visszanyerte függetlenségét, védelmezni kezdé saját érdekeit és újra elfoglalni törekedett ama helyet Európában, mely őt megilleté.

Ausztria azóta csak vereségeket szenved s minden vereségben megérzi Franciaország kezét. II. József ebbe nem nyugodhatott bele. Mihelyt uralkodóvá lett, ⁴⁾ Orosz-

¹⁾ I. *Recueil des Instructions. Autriche*, I. k. 168. l.

²⁾ L. *Question d'Orient au dix-huitième siècle*.

³⁾ L. Arnethnél, VIII. k. 6. l. az 1764. nov. 14-ki emlékiratot.

⁴⁾ Mária Terézia 1780. nov. 29-én halt meg. József német császár s az osztrák monarchia uralkodótársa volt 1765. óta.

ország felé fordult. Dicsvagyó tervei megegyeztek Katalinével, miért is 1781-ben szövetségre léptek egymással. ¹⁾ Ama törekvések, melyeket Ausztria e szövetségbe belevitt, vezérlék egész politikáját is a forradalom alatt.

A vezérlő eszme mindig a német császárság, miből az következik, hogy Poroszország engesztelhetetlen ellenfél és versenytárs marad. Ha Ausztria ki akar terjeszkedni Németországban, Poroszország torlaszolja el az útját; ha ki akar terjeszkedni Törökországban, Poroszország fenyegeti hátban; ha terjeszkedni akar Lengyelországban, Poroszország részt követel abból. Poroszország megsemmisítése vagy legalább földarabolása képezi az osztrák tervek sikerének szükséges előfeltételét: ez amaz »utógondolat«, melyet Ausztria mindig rejteget s a mely szerint mindent megítél. E két ellenséges állam közt a barátság csak képmutató, nyugtalan s rövid tartamú lehet. És valóban, mint Kaunitz is határozottan mondá, »nem állhat fenn sem őszinte viszony, sem közös egyetértés oly érdekek tekintetében, melyek ellentétesek és mindig azok is fognak maradni, míg csak a két hatalom közül az egyik alárendeltté nem teszi a másikat.« ²⁾ Kaunitz azt tartja, hogy a míg a

¹⁾ A szövetség levélváltás útján kötöttet meg; József levele 1781. május 18-án, Kataliné 24-én kelt. L. Arneth, *Joseph II. u. Catharina von Russland*. Az Ausztria és Oroszország közti szövetség előzményeire nézve l. Martens, *Traité de l'Autriche et de la Russie*, I. és II. k. — Ranke, *Die deutschen Mächte*, I. k, 130. l. — A *Question d'Orient au dix-huitième siècle*, XII. f.-ben találni amaz alkudozások rövid foglalatát, melyek Mária Terézia uralkodása alatt folytak s melyek Törökország felosztásának tervére vonatkoztak; ez az előjátéka az 1781-iki szövetségnek. E tárgyban új megbeszélések történtek 1775-ben.

²⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte*, II. k, 307. l.

porosz *extra statum nocendi* nem lesz, Ausztriának soha sem lesznek szabadok kezei a keleten. 1) »Rálesek és az első jó alkalommal«, írta József 1783-ban fivérének, Lipótnak, »megfojtom, még mielőtt megtudnák tettemet.« 2)

Azonban József, míg visszaveheté Poroszországtól Sziléziát, azzal foglalkozék, hogy kikerekítse birodalmát Németországban; visszatért ismét kedvencz eszméjére, mely abban állt, hogy rátegye kezét Bajorországra. Lemondván annak meghódításáról, Németalfölddel igyekezett elcserélni. 3) E csere megszabadítná Ausztriát egy távoli, nehezen védhető s Franciaország csinyjeinek mindig kitett birtoktól; József annak helyébe merőben német országot kapna, mely a monarchiát a birodalom szíveig tolná előre s összekötné németországi államait olaszországi birtokai-val. Ausztria, bár terve 1785-ben Poroszország ellenszegülésén és Franciaország rosszakaratán hajótörést szenvedett, ez eszmét azért nem adta fel; követte azt minden politikai combinációjában a forradalom alatt s a nyugtalanság, melyet ez a németekben keltett, jelentékeny befolyást gyakorolt Franciaországhoz való viszonyaikra.

»Azt hiszem«, — írta 1778-ban Franciaország bécsi követe 4) — »hogy, ha a császár Olaszország felé fordítja nagyravágását, első tekintetét is a velencei birtokokra fogná vetni. Mindazt, a mi könnyűnek látszik előtte, mindig jogosnak is fogja tartani.« Olaszországot az ő uralmára megérettnek tartá: az egyik főherczeg Flórenczben ural-

1) Martens, *Traité de l'Autriche*, II. k, 135., 188. l.

2) Arneth, *Joseph II. u. Leopold*, 1783. aug. 10.

3) L. *Recueil des Instructions. Autriche*, I. k, 170. l.

4) Breteuil Vergenneshez, 1778. júl. L. Fournier, *Gentz und Cobenzl*.

kodott,¹⁾ a másik Modena²⁾ örökségére várt; a pármái Bourbon, ki egy főhercegnőt vett el,³⁾ felesége iránt nagyon engedelmesnek, a nápolyi pedig neje által leigázottnak tartatott.⁴⁾ A velencei köztársaság feldarabolása fogná aztán betetőzni a művet. Ez azon területek egyike volt, melyeket a II. Katalinnal megállapított osztozkodási tervekben kikötött magának: »A szárazföldi birtokok, úgy szintén a velencei Istria és Dalmatia szolgáltatnák az egyedüli eszközöket államaim terményeinek értékesítésére.« Egyébiránt e velencei területek csatlakozni fognának azokhoz, melyeket József a törökök rovására szándékozott megszerezni.⁵⁾ Hogy Galiciát és Bukovinát fedezze, tőlök határigazitást, majd Oláhország cessióját az Oltig szándékozott követelni, továbbá Viddint, Orsovát és Belgrádot három mértföldnyi területtel a Duna balpartján; ⁶⁾ Belgrádtól »az Adriai tenger felé a terepviszonyoknak megfelelően egy egyenes és a lehető legrövidebb vonal huzatnék, belefog-

---

¹⁾ Lipót, II. József fivére, szül. 1747., császárrá lett 1790-ben.

²⁾ Ferdinand, II. József fivére, Estei Mária Beátrixnek, Modena öröksének férje, szül. 1754-ben.

³⁾ Ferdinand pármái herceg nőül vette Mária Amáliát, II. József nővérét 1769-ben, ki 1746-ban született.

⁴⁾ Ferdinand 1768-ban vette nőül Mária Karolinát, II. József nővérét, ki 1752-ben született.

⁵⁾ L. Arneth, *Joseph II. und Catharina*: II. Józsefnek Katalinhoz 1782. nov. 13-án intézett levelét. V. ö. Arneth, *Joseph II. u. Leopold*: Józsefnek 1782. nov. 24-én és Lipótnak 1782. decz. 16-án kelt levelét.

⁶⁾ Az 1718-ban Jenő herceg győzelmei után kötött passaroviczi békeszerződés Ausztriának juttatá Oláhország eme részét, Orsovát, Szerbia északi részét és a Bánátot. De elveszté 1739-ben a belgrádi béke folytán Oláhországot és Szerbiát.

lálván a drinai öblözetet is« s e vonal biztosítná Ausztriának Szerbia egy töredékével Boszniát, Hercegovinát és Montenegrót.¹⁾

A mi Lengyelországot illeti, úgy látszott, hogy az osztrákoknak nagyon érdekekben állott azt magok és Oroszország közt gát gyanánt tartani fenn; minden azt tanácsolta nekik, hogy Lengyelországot Poroszország vállalatai ellen megvédelmezzék. Szerencsétlenségre azonban a bécsi udvar attól tartott, hogy a lengyel köztársaság önmagát reformálván, veszélyessé válhatna Ausztriára nézve,²⁾ miért is ez országot szükség esetén osztzkodásokra nyitva akará tartani. Ennélfogva erre alkalmas eszköznek tekinté, istápolni az anarchiát Lengyelországban s fentartá magának az eszközöket, hogy azok segélyével magának abból új tartományokat hasítson ki.³⁾

Mindezen tervek eltavolták Ausztriát Franciaországtól; azonban Ausztriának, hogy azokat végrehajthassa, szüksége van Franciaország semlegességére. Főkép arra volt szüksége Ausztriának, hogy fentartsa Oroszország fölötti befolyását, mert tapasztalásból tudta, hogy azonnal el fogná azt veszteni, mihelyt Oroszország magát nélkülözhetetlennek érezné. »Ha Oroszország módját ejtené, hogy megszakíttassa velem Franciaországgal való viszonyomat,« frá II. József,⁴⁾ »nagyon jól tudná, hogy feltét-

¹⁾ Az 1878. júl. 13-ki berlini szerződés Ausztriának adá Boszniát és Hercegovinát.

²⁾ »A szabadság szelleme csak szunnyad Galicziában: a nemzet megmutatta, hogy képes öntudatra ébredni, ha csak valaki serkenti.« Mária-Terézia Józsefhez, 1778. márcz. 14. Arneth, id. m.

³⁾ L. Beer, *Die erste Theilung Polens*, I. k., 133 l.

⁴⁾ Lipóthoz 1782. nov. 17. L. Katalin leveleit Józsefhez Arneth, *Joseph II. und Catharina*, 198, 237, 247 l.

lenül rendelkezéseitől függök, a mi kényelmes dolog lehetne reá, de nagyon kevésé volna megfelelő reám nézve; hanem mindebből nem lesz semmi.« Fentartá tehát az 1756-ki szövetséget; de alávetvén magát ennek, utálatot érzett iránta. Valóban ő irigylé és gyűlölé Franciaországot.¹⁾ Ha találkoztak Versailles-ban elkeseredett ellenségei az »osztrák rendszernek«, viszont Bécsben is voltak engesztelhetetlen ellenségei a »francia rendszernek.«²⁾

Franciaország rövidlátó készsége a hét éves háborúban alig enyhíté e százados gyűlölséget. Ausztria folyton feláldozottnak mondá magát.³⁾ Vergennes politikája elkeseríté. Mária Terézia kijelentette, hogy nagyon ragaszkodik a szövetséghez; úgy szerette Franciaországot, mint Lengyelországot, mert nagyon visszaélt vele: gyöngédsége megvetéssel párosúlt. Ugyanezen megvetés volt meg II. József-

---

¹⁾ »Minden alkalommal kitör az ellenszenv a francziák iránt.« Mária-Terézia Mercyhez, 1777. szept. 1. Arneth et Geffroy, *Correspondance de Marie-Thérèse et du comte de Mercy*.

²⁾ Ligne herczeg tizenöt éves volt 1750-ben. »Hannibal kilencz éves korában örök gyűlöletet esküdött a rómaiak ellen; én is ezt fogadtam szívemben a francziák ellen, kiket szükségképeni ellenségeinknek tekinteni tanítottak meg engem.« Sainte-Beuve, *Causeries*, VIII. k., *Le Prince de Ligne* cz.

³⁾ »A szövetségi viszony amaz országgal, melynek Ausztria a tengeri hatalmakkal való szövetségét áldozá fel, melyek pedig reá nézve sokkal alkalmasabbak voltak, nem gátolta meg, hogy Versaillesban csapataink legkisebb mozdulatára is félre ne verjék a harangot, mint az a Schelde szabadsága, a Bajorországba való benyomulás, a krími békekötés s a törökökkel való háború alkalmával történt. Minden udvarnak, minden országnak volt oka panaszkodni Franciaországra.« De Ligne herczeg *Mémoires*, IV. kötet, 151 lap. Paris, 1827.

ben¹⁾ és fivérében, Lipótban is. A megvetéssel ők még türelmetlenséget is párosítottak. Leveleik²⁾ tele vannak recriminációkkal Franciaország ellen, midőn emlegetik »csalfaságát, ártani vágyását«, — »rettenetes, ellenmondó, gyalázatos és csak önmagához méltó« magatartását. Szerintök Franciaország »a szövetség, rokonság és barátság címét csak arra használta fel, hogy kéz alatt csaljon és annál büntetlenebbül sértegessen.« Ellenben Ausztria mindig »a legnagyobb őszinteséggel, barátsággal, bizalommal és szivélyességgel« járt el s Franciaország mégis »folytonosan visszaélt vele, hogy minden képzelhető rosszat elkövessen«. József és Lipót azon titkos szándékot ápolták, hogy megbosszulják magokat e szövetségesen, mely elég gyöngye volt, feláldozni nekik érdekeit s most meg azt a büntényt követé el, hogy érdekeinek védelmére kelt. »Csak Németalföldet tudnók elcserélni«, írja József,³⁾ »akkor megszabadulnánk körmeiktől s úgy lehet, meg is fogják ezt bánni egykoron, ha új háborújuk lesz az angolokkal«.

Ilyen indulatokkal viseltetvén Franciaország iránt s a törökök ellen oly hadivállalatot forgatván elméjökben, mely elé Franciaország legyőzhetetlen akadályokat gördíthetett, lesték a gyöngeségnek minden jelét, melyek a királyságban mutatkoztak s nem palástolt kárörömmel nézték belzavarainak fokozódását. »Franciaország gögös és ármányos szellemét«, írja József,⁴⁾ »csak az fékezheti meg, hogy

¹⁾ L. franciaországi utazása alatt Lipóthoz írt leveleit. Arneth, *Maria Theresia und Joseph II.* — 1777. május 11. — II. k., 132 l.

²⁾ Arneth, *Joseph II. u. Leopold.* L. különösen József levelét Lipóthoz, 1784. decz. 3. és Lipótét Józsefhez 1784. decz. 10. (francziául).

³⁾ Lipóthoz, 1784. decz. 3 és 24.

⁴⁾ Lipóthoz, 1782. decz. 16.

nélkülözi a dicsvágyó terveinek valósfítására szükséges eszközöket. Csak magok árthatnak magoknak s e tekintetben éppen jó úton vannak... Ha Franciaországnak mindenféle ügyben meggyül a baja s nem lesz pénze meg segélyforrása, a porosz király egymaga nem fog semmit sem merni s a két császári udvar által mérsékletre lesz kényszeríthető. Aztán *tehetünk, a mit akarunk*, s a törökök el vannak veszve.« Im' ez a teljes magyarázata az osztrák politikának szemben Franciaországgal a forradalom kezdetén.

II. József 1788-ban azt tartá, hogy a válság Versailles-ban eléggé kifejlődött ahhoz, hogy mindent »tehesen, a mit akar« Keleten, és II. Katalinnal egyetértve, az ottomán birodalom meghódítására vállalkozott.¹⁾ Ezentúl már az állott érdekében, hogy Franciaország, megtartva bár az állami lét külső látszatát, ne legyen képes visszanyerni az államiságnak se rugékonyságát, se hatályát, se működését. E tekintetben a forradalom rendkívül alkalmas eszköznek tünt föl előtte. Úgy az ő politikája, mint fivére Lipóté, ki őt 1790-ben követé a trónon és 1792. márcziusig uralkodott, tekervényesnek és bonyolútnak látszék, de alapjában véve teljesen következetes. Ausztria követé a maga hagyományait.

Mig a francia forradalom csak megbénítá, a nélkül, hogy romba döntse a monarchiát s nem fenyegeté Európát fegyveres propagandával, Ausztria türelmesen nézte; mikor pedig anarchiává fajult a forradalom, midőn megtámadá a szomszéd államokat s a continensre nézve veszélynek tünt fel, Ausztria szembe szállt vele, de az utógondolatok,

---

¹⁾ L. alább, VIII. fejezetet, *Oroszország, Lengyelország s a keleti ügyek.*

melyek késleltették interventióját, feszélyezték. Ausztria sohasem akart közreműködni abban, hogy Franciaországban erős kormányzat állíttassék, hanem arra törekedett, hogy a monarchia, melyet ott vissza fognak állítani, korlátozt, gyöngö s ideig-óráig tartó legyen. Midőn a trónt újra fölemelni igyekezett, a királyság szétdarabolására gondolt. Még akkor is, midőn a király ügyét támogatni látszék, azon két tartomány, Elsass és Lothringiának, uralkodóháza kettős patrimoniumának visszaszerzésével foglalkozott, melyeket Franciaországnak átengedni volt kénytelen s a melyeknek visszafoglalásáról soha sem mondott le. Százados dicsvágyához híven, e nagy válságban csak arra látott jó alkalmat, hogy nagyobbodási terveinek valósítását folytassa.

Látni és, multjára visszagondolva, megmagyarázni is fogjuk, hogy a számításaiban csalódott s a francziák győzelmei által zavarba ejtett Ausztria mint hagyá el nagyon gyorsan a conservatív politikát, hogy az osztozkodások rendszeréhez térjen vissza : hogyan kárpótolá magát veszteségeiért Lengyelország rovására, mely nem támadta meg ; Velenceze rovására, mely tehetetlenül hevert lábainál s Németország egyházi fejedelmeinek rovására, kiket védelmezni lett volna hivatása ; a becsületesség hírnevét, melyet ingyen követelt magának, de a melyet megérdemelni oly igen érdekében állott volna, elvesztvén, hogyan lett büntárrássá vagy szövetségessé oly álnok vagy erőszakos vállalatokban, melyek Európában felforgaták a régi kormányzat birtoklási viszonyait ; miután megkísérlé, mindenkit rászedni, hogyan szedetett rá mindenki által s tévedt meg határtalan tervei- ben, melyeket egyszerre mindenütt megvalósítani akart ; nem verhetvén le Franciaországot, mint lett ennek szövet-

ségesévé, hogy annál nagyobb biztossággal várja az alkalmat, hogy azt elárulja; hogy a győzöt megnyugtassa és elaltassa, mint egyezett bele abba, hogy átadja egyik főherczegségét a forradalom koronás fejének; legyőzve 1792-től 1809-ig, Jemmapestől Lodiig, minden hadjáratban, Arcole-nál, Marengónál, Hohenlinden, Austerlitz és Wagramnál, hogyan eszközölt ki mégis magának türelem és ügyesség, állhatatosság és mesterfogások által döntő befolyást ama legnagyobb válságban, mely az ujabbkori Európát érte; végül mint került ki e válságból befolyásosabbnak, biztositottabbnak és valóban hatalmasabbnak, mint volt valaha, meghiúsítván a tizenkilenczedik század elején ép úgy, mint meghiúsította a tizennyolczadikban ellenségeinek számítá-sait. Azt mondták, hogy Ausztria mindig megkésétt egy eszmével és egy hadsereggel; de mindig volt egy eszméje és egy hadserge: ez is hagyományainak egyike volt s épen ez az, mely lehetővé tette, hogy többi hagyományait is fentartsa.

III.

1740-ben azt lehetett hinni, hogy az osztrák monarchia államfő hiányában fel fog bomlani. 1789-ben maga az államfő dönté azt a felbomlás veszélyébe. II. József az állam átalakítására irányzott kísérleteiben a népek s a hatalom ügynökeinek ellenszegülésébe ütközött.¹⁾ Több tartományban zavarok törtek ki s mindenütt nyugtalanság volt tapasztalható. József minden reményében csalódva elcsüggedtnek érzé s majdnem legyőzöttnek vallá magát. »Teljességgel

¹⁾ L. 1786. aug. 1-én kelt levelét Kaunitzhoz. Beer. *Joseph II., Leopold und Kaunitz*, Bécs, 1873.

nincsenek embereim egy téren sem, kik felfogni és akarni tudnának,« frá egyszer fivérének, »és majdnem senki sincs áthatva a haza java iránti buzgalomtól.« ¹⁾ E panasz Mária Teréziával veszi kezdetét és tart a monarchia és Franciaország közti nagy háborúk katastropháiig.²⁾ Tény, hogy, ha a császárnő talált is egyes tehetséges minisztereket³⁾ a belügyekre nézve, az alantas tisztviselők összesége feladatának alatta marad.⁴⁾

Mi a külső viszonyokat illeti, a fontos ügyeket a császár s az udvari és állami kancellár, Kaunitz herczeg intézik. Ez utóbbi 1789-ben hetvennyolcz éves lévén, a századdal együtt vénült és semmi sem képviselő jobban, mint ő, a régi kormányzat elaggottságát. Személyére, szellemére s főkép elveire nézve önhitt lévén, nagy czélokat s emelkedett tekinteteket negélyezett; nagyon üres formulák s nagyon finom álbölcselekdedések deductiójában tűnt ki s nem mulasztá el bizonyos kaczerkodást mutatni a tiszta észszel. A pedans ember kevélységével, a mi nem példátlan a diplomatáknál, az udvari ember impertinentiáját párosftá; alapjában véve nagyon feslett erkölcsű, nagyon scepticus

---

¹⁾ Lipóthoz, 1782, aug. 7. (franciául) Arneth, *Joseph II. u. Leopold von Toscana.*

²⁾ L. köleg Vivenot, *Vertrauliche Briefe von Thuyot*, 1793—1801. Bécs, 1872.

³⁾ Van Swieten, Riegger, Martini, Sonnenfels. L. Arneth. *Maria-Theresia*, IX. k. — Perthes, *Zustände*, II. k., III. k., I. f.

⁴⁾ II. József ezt frá 1786. aug. 1-én Kaunitzknak (Beer, *id. h.*): »A nemzeti szellem vagy a nevelés folytán a hivatalnokok legnagyobb részében nincs odaadás semmi iránt; határozottan csak annyit dolgoznak, mennyi szükséges ahhoz, hogy fizetésüket el ne veszítsék s mindig csak nehézségek támasztásán, a rendeletek végrehajtásának megzavarásán vagy megakasztásán speculálnak . . . »

— kivéve saját érdemei tekintetében, — gyakorlott minden politikai fortélyban, de sokkal önhittebb, sokkal korlátotabb szellemű, könnyelműbb és végül kopottabb, hogysem megértse és megítélhesse az új időköt. Csak syllogismusok alakjában tudott gondolkozni s csak értekezések hangján beszélni; évek multán e szokása ostoba fecsegéssé változott. A forradalom megzavarta haszontalan empirismusát. Ő csak XV. Lajos Franciaországát ismeré; azt hívé, hogy Lengyelországgal van dolga és e szerint cselekedett.

E roppant tévedés végzetes eredményeket szült. Kaunitz utódai nem voltak képesek azokat helyrehozni.¹⁾ Eltekintve Mercyától, ki 1794-ben halt meg, a tájékozatlan, csalódott és csüggeteg bécsi udvarnak nem volt, ha nem is nagyobb szabású, de legalább tiszta nézetekre, szilárd akaratra és következetes tervekre képes egy embere sem, ki azt e válságban vezette volna. Az osztrák ház tanácsosoktól megfosztva, saját fejedelmeire volt utalva. Midőn József meghalt, heves és megfontolatlan szelleme azon az úton volt, hogy mindent elveszítsen.²⁾ Józsefnek nem voltak gyermekei: fivére, a finom, szilárd, sőt mélyszellemű Lipót, képes volt mindent helyrehozni. De Lipót ép azon pillanatban hunyt el, mikor a legnagyobb szükség lett volna reá, örökségét nagyon fiatal, nagyon tapasztalatlan fiára hagyván hátra, ki nem ismeré az ügyeket s nem ismeré önmagát sem. Ferencznek évek megpróbáltatásaira volt szüksége, hogy főtulajdonságát, a kitartást, mely minden állami erényét képezé, kibontsa és kifejleszsze.

¹⁾ Kaunitz 1792-ben lépett vissza és 1794-ben halt meg.

²⁾ II. József 1790. feb. 1-én halt meg. Utána a trónon toscánai Lipót következett, ki 1792. márcz. 1-én hunyt el; fia és utóda, Ferencz, ekkor huszonnégv éves volt.

Hogy e kitartás elegendő volt arra, hogy fentartsa az osztrák monarchiát a leghatalmasabb támadások közegett és lehetővé tegye, hogy az bevárhassa a szerencse ama fordulatait és azon kedvező conjuncturákat, melyekből Metternich ügyessége később oly nagy előnyöket merített, ahhoz e monarchiának önmagában is nagyobb consistentiával és tartóssággal kellett bírnia, mint a minőt annak tulajdonítani általában hajlandók voltak. Épen a mi e monarchiát veszélybe dönté a régi kormányzat vége felé, volt az, a mi megmenté a forradalmi válságban.

Az értelmi fejlettség az osztrák monarchiában igen alantós fokon állott; a felvilágosodást itt nem sokra becsülték, sőt félték a sugárzásától.¹⁾ Egész 1764-ig a különben nagyon közepes műveltségű jezsuiták voltak a lelkek urai. Ők foglalták el az iskolákat, collégiumokat, egyetemeket, ők szabályozák a censurát. A közoktatás minden fokon gyermekes, formai és laza volt; csakis a censura volt szigorú. A császárné külön rendeletére volt szükség, hogy megnyissa a határokat az *Esprit des lois* előtt. Semmi tudományos műveltség; a bölcsészet száműzve, az irodalom elfojtva volt. Az a felszabadulási, az a függetlenségi szellem, mely Németországot áthatotta, nyugtalanította és megbotránkoztatta Mária Teréziát. Egyébiránt a talaj sokkal gondosabban volt a jezsuiták által kigyomlálva, hogysem ily tenyészetet hajtson. 1774-ben megkísérlék Bécsben akadémiát alapítani és általa a német irodalmat terjeszteni; Lessinget is meghívták oda: a közvélemény

---

¹⁾ A monarchia értelmi és erkölcsi viszonyait illetőleg l. Arneth, *Maria-Theresia*, IX. k., főkép a VI.—X. fejezeteket. V. ö. a *Revue historique*, XII. k., Schaefernek e tárgyra vonatkozó tanulmányát.

nem támogatta. Az egyetemes pezsgésnek eme korában Ausztria csak zenészeket nemzett s csak a gyönyör iránt mutatott elragadtatást. Ez elragadtatás pedig nagyon élénk volt, mert sem a császárnő által alkotott híres »erkölcsi bizottság«, sem a szigorú példák, melyeket Mária Terézia környezetében adott,¹⁾ nem voltak képesek megfékezni az érzelmi feslettséget, mely akkora elvetemültséggel mutatkozott Bécsben s mely a fővárost valóságos ígéret földévé tette a vidám ármánynak és könnyűvérű feslettségnek.²⁾

De ehhez nem járult, mint Franciaországban, mint Angliában, mint Németországban pótléklul értelmi szabadság. A bécsiek nem okoskodtak mulatságaik fölött; ők épen nem léptek föl azzal a követeléssel, hogy szeszélyeiket követve újjá teremtsék a világot. Kedélyes gondatlanok voltak ők, kiknek kicsapongásában nem volt semmi erőltetett, semmi mesterkélt. Más szavakkal, e kicsapongás merőben felszínes, ha tetszik, merőben anyagias volt. Frivolitásuk a világ minden censurájánál jobban megvédte őket a bölcsészeti tanok ragálya ellen. II. József reformjaival zavará föl nyugalmukat, melyeknek csak kelletlenül s bizonyos rémülettel veték alá magokat. A francia forradalom borzasztónak tünt föl előttük s nagyon helyeselték, hogy kormányuk azzal szembeszállt. Legnagyobb részök mitsem értett belőle, de azért mindnyájan útálták. Mirabeau, ki

¹⁾ L. Arneth, IX. k., 399 és k. l.

²⁾ L. Mária Teréziának Rohan bíbornokra nézve Mercyhez 1772. jan. 19. és márcz. 18., valamint 1775. május 4-én intézett leveleit. »Asszonyaink, kik ez idő szerént rettenetesek, a legkisebb illedelem nélkül. . . És nem is a népsőpredékről lehet így beszélni, hanem a mi nemességünkről, mely annyira el van romolva és pedig a szemeim előtt.« Arneth et Geoffroy, *Correspondance de Mercy*.

őket 1786-ban futólagosan megfigyelé, ezt írta II. József-re vonatkozólag: ¹⁾ »Ő a dolgok ereje ellen cselekszik, azért nem is sikerül neki semmi.« Hasonló természetű ellenszegülések még sokkal inkább gördítettek legyőzhetetlen akadályokat a francia forradalom elébe. Ez ugyanis magával szemben találta az osztrák államokban azt, a minnek máshol sikereit köszönheté: az általános iránylatot.

Ez össze nem függő monarchiában hiányzott a nemzeti szellem, de viszont itt nem kellett nemzeti forradalomtól tartani. A forradalmi propaganda e különféle népeknél csak hajdani függetlenségök, azaz hagyományaik emlékét ébreszté föl, melyek őket egymással szembeállíták. A szabadság eszméje nemcsak nem tömöríté, sőt megosztatá őket. Ezen eszme valamennyiökre nézve az autonómiával szövődött össze; de minthogy egyik nép sem érezte magát elég erősnek arra, hogy külön fölszabadítsa magát, — mint-hogy eredetök és hagyományaiknál fogva sokkal inkább el voltak különözve egymástól, hogysem közös fölszabadulás tekintetéből egyesülhettek volna, — minthogy egyik sem volt képes arra, hogy egymaga védje magát az idegenek ellen s minthogy mindannyioknak szükségök volt arra, hogy védelmezve legyenek, még torzsalkodásuk is az uralkodóházhoz füzte őket. Elég volt, a fejedelemnek minden országban nemzeti uralkodóul mutatni be magát, arra, hogy megnyerje a nép szívét. Így tehát épp azon irányzatokat használta fel az összeség fenn- és összetartására, melyek az egyes népeket abból kiválni ösztönzék.²⁾ Értelmes ural-

¹⁾ *Monarchie prussienne*, VIII. könyv.

²⁾ Mably ezt a tanácsot adta Mária-Terézia halálakor II. Józsefnek (*De la mort de l'Impératrice-Reine*, 1780): »Rajta lennék, hogy boldogokká tegyem alattvalóinkat; . . oly különbözös egymásra

kodónak — és Ausztria ilyent bírt II. Lipótban — hasznára kellene fordítania a szabadság szellemét, mely birodalmának nemzetei között elterjedt, hogy abban megerősítse hatalmát.

E népek a szabadságot csak a saját történetök által szentesített formákban fogták fel: visszakövetelték gyűléseiket, szabadalmaikat, chártaikat, melyeknek visszaadása által nálok merőben aristocraticus intézményeket létesítettek, fölelevenítették a hagyományokat s nemcsak nem semmisítették meg a régi kormányzatot, sőt forrásában újították meg s mintegy regenerálták. Emez országokban a nemzeti függetlenség s a politikai szabadság szelleme természetszerűleg a forradalom tanai ellen fordultak s kedveztek oly pártnak, melynek érdekében állott azok ellen harczra kelni.

Ezért találtak a szabadságeszmék kevés hitelre s ezért nem keltettek semmi lelkesedést a néptömegben és különösen a földműveseknél. Oly rendszer, mely megerősítette az aristokrátiát s abból állt, hogy a kormányzatot részben a nemesek kezére játssza, nem lehetett nálok népszerű: sokkal inkább akarták az uralkodó közvetlen kormányzatát. Az egyedüli reformot, mely őket érdeklé, a hűbérrendszer eltörlését vagy mérséklését, csak az államtól várták. Abban a furcsa helyzetben találták magokat, hogy midőn hazájok a politikai szabadsághoz tért vissza, távozni látszott a polgári szabadságtól. E szerint a polgári

---

féltékeny népeket kormányozván, melyek nem vehetők rá, hogy közös érdek által Ausztriát hazájoknak tekintsék, azt akarnám, hogy a szeretet, melyet irántam éreznek, egyesítse őket és pótolja nálok ama hazaszeretetet, mely a polgárok minden vonzalmát egyesíti magában. c

reformok, melyeket a hatalom létesített, az állam s a dynastia javára fordultak.

A dynasticus szellem pótolta a nemzeti szellemet, melyet nélkülözött a monarchia. »Az összes osztrák tartományokban csakúgy hemzsegnek a lakosok«, írta Bielfeld, »s ez képezi az ujonczok kimeríthetetlen tenyészdjét.« E népek harciasak és könnyen fegyelmezhetők. Közülök sokakra nézve a háború nem nagy változást idéz elő a szokásokban. A kereskedelem korlátolt; az ipar kevésbé fejlődött, miből az következik, hogy a háború nem idézi föl azon mélyre ható zavarokat, melyek azt Angliában és Franciaországban nyomon követik. Az állam szegény, a nemesség gazdag; nagy veszélyek idején a nemesek az állam segítségére sietnek, mert érzik, hogy annak bukása romlásukat idézné elő. Ausztria csak örökségek halmazatából áll; de heterogen alkata lehetővé teszi neki, hogy a feldarabolásokat kevesebb kárral állja ki, mint a többi államok s hogy a területi növekvéseket nagyobb könnyűséggel eszközölje. Minden elem jónak látszik arra, hogy Ausztria alkatrészét képezze. Az uralkodóház lévén a népek egyedüli köteléke, ha ez itt megszakíttatik, egybefűzhető amott: a dynasztia megmarad mindig, még ha helyet változtat is. Ausztria úgy élt, mint ama kezdetleges lények, melyeket baj nélkül lehet szétvagdalni s melyek saját töredékeikből újra kiegészülnek, mivelhogy nincs központjuk, sem lényeges szervök s mert testök tulajdonképen sohasem csonka. Alapjában véve, azon nemzet-töredékek eredete és neve, melyek e monarchiát alkották, csekély jelentőséggel bírtak, — ha az egész összeség s az együttes tömeg ugyanazok maradnak. Ausztria volt az egyedüli hatalom, mely a pusztá statistica szerint igazodott.

Végül épen létföltételei által arra kárhoztatva, hogy kívülről és külpolitikai szempontok által kormányozza önmagát, nem lévén sajátképen belpolitikája, ha nélkülözte is ama rugékonyságot, melyet Franciaországnak és Angliának nemzeti alkotmányuk kölcsönzött, nem kellett tartania oly válságoktól, melyek e két országban koronként megszibbaszták az állam erőit. Egyik kormány sem volt oly alkalmas arra, hogy hasznot húzzon másnak hibáiból; oly képes arra, hogy bevárja az eseményeket s hasznára fordítsa a conjuncturákat, mint épen ez. Ausztria Európából, Európa által és Európáért élt: ügyetlen politikus veszélybe dönthette, de egy ügyes politikus elég volt arra, hogy újra fölemelje. A bajok, melyeken Thugut és Cobenzl kormányai alatt keresztül ment, ép úgy történetének logikájában gyökereznek, mint a nagy szerencse, melyben Metternich alatt részesült. Ugyanazon okokból látjuk származni fogyatkozásait, tévedéseit, szerencsétlenségeit, mint fölemelkedését s a helyreállítás ama változhatatlan hatalmát, mely történetének mintegy titkát képezi.

HETEDIK FEJEZET.

Porosország.

I.

»Ma Poroszország a béke és háború ura a continense«, írta 1786-ban Mirabeau. ¹⁾ A régi kormányzat utolsó éveiben Poroszország foglalkoztat minden elmét Francia-

¹⁾ *Histoire secrète*, 1786. júl.

országban, a hol szenvedélyvel vitatják politikáját. Mind azok, a kik dicsőségre és hódításokra vágnak, a vele kötetendő szövetséget prédikálják. A történeti speculatiók kedvelői Macedoniához hasonlítják.¹⁾ A reformokat leginkább sürgető publicisták magasztalják és példakép állítják oda e monarchiát, »azt a nagy és szép gépezetet, melyen nagyobb szabásu művészek évszázadokon át dolgoztak.« Mirabeau a *porosz monarchiáról* írt tanulmányát e tanmondattal fejezé be: »Ha elvész Poroszország, a kormányzás művészete visszahanyatlik a gyermekkorba.«²⁾ Mindazáltal e szerencsétlenség közel levőnek tünt föl előtte; fölfedezi okát és előre megmondja: »Soha királyság nem jelzett előre gyorsabb hanyatlást. A porosz monarchia úgy van alkotva, hogy nem képes elviselni semminő veszedelmet, még hosszabb időre kikerülhetetlen ügyetlen kormányt sem.« Ez az ellenmondás megvan minden egykorúnak ítéletében.³⁾ A dicsőítés úgy, mint a bírálát egy-

---

¹⁾ Mably, *Notre gloire et nos rêves*, 1788.: »A görögök zavarai tanasztották Macedoniát; a mieink (azaz Európa anarchiája) alkalmat szolgáltatnak egy új Fülöpnek, hogy egy új hatalmat alkosson.« Tizennyolcz évvel később Chateaubriand ugyanezen thémát fejtegeti *Essai sur les Révolutions* cz. munkájában (LV.): »Thracia mellett volt a kis macedon királyság, melynek sorsa különös hasonlatosságot mutat Poroszországgal . . . Nem lehet kiszámítani, hogy Poroszország, mostani rendszerét követve, a hatalomnak minő fokát érendi el. Mint látszik, mind a két állam uralkodóit ugyanazon szellem hatotta át. A háború s főleg a politika volt jellemvonásuk. A történet úgy festi le nekünk Macedonia királyait, mint a kik az idők és körülmények szerint változtattak pártot s elaltatva szerződés által szomszédait, nyomban rá megtámadták ezek országait.«

²⁾ *Monarchie prussienne*, VIII. k, 1788.

³⁾ L. fentebb, I. könyv, II.

aránt indokoltak voltak. A történelem igazolja is azokat egymás után a francia forradalom folyama alatt.

Azonban ez az állam, mely a bölcészek előtt a »felvilágosult kormány« eszményét képezi, leghevesebb ellenségévé lesz ama forradalomnak, melyet a bölcészek tanítványai csináltak s a melynek rendeltetése, egész Európában elterjeszteni a »felvilágosodást.« Ellensége bár a fejlődő forradalomnak, előzékeny szövetségesevé lesz a győztes forradalomnak; bár a köztársaság legkegyeltebb, legbőkezűbben jutalmazott szövetségese, rögtön a császárság ellen fordul, melynek legdicőbb áldozatává lesz. Csak azért emelkedik föl újra oly gyorsan, hogy annál nagyobb robajjal bukjon el, és csak azért bukik el oly gyorsan, hogy annál nagyobb feltűnéssel álljon ismét talpra, és azok, kiket Párisban oly hosszú ideig természetes és szükséges szövetségeseknek jellemeztek, jövőre az új Franciaország legkérlelhetlenebb ellenségeikép tűnnek föl. Poroszország eme viszontagságai bensőleg össze vannak szövődve a francia forradaloméival. Szükséges tehát ennek magyarázatát kutatni. Megtaláljuk ezt Poroszország multjában és észreveszszük, hogy ez állam a maga furcsa viszontagságain keresztül egyebet sem tett, mint hogy egy igen sajátlagos jelleget fejlesztett ki, mely már a porosz állam eredeténél mutatkozik.

Képzelnem sem lehet eltérőbb állam-jelleget attól, a minőt Ausztriában láttunk.¹⁾ Az antagonismus a két állam között igen sarkalatos. Míg ugyanis Ausztriában min-

¹⁾ L. Lavisse, *Études sur l'histoire de Prusse*. Paris, 1879.
— Himly, *Formation territoriale*, II. k. IV. k. *La Monarchie prussienne*.

den egy világpolgári monarchia s egy oly kormányzat alkotására irányul, melynek főszakmája a diplomacia, mely reakciókból él s melyet kívülről a belügyre gyakorolt visszahatások mozgatnak, addig Poroszországban az összes társadalmi és politikai erők oda irányulnak, hogy tömör nemzetet összpontosítsanak egy nagyon tömör államban, mely nemcsak nem fogad be külső hatásokat, sőt ellenkezőleg maga nyomja rá saját jellegét maga körül mindenüvé. A Hohenzollern-ház ép úgy, mint a Habsburg-ház, kapzsi, dicsvágyó és nyugtalan; de kevésbé ingatag concepcióiban, vágyai nem oszlanak annyifelé, több rendszerességgel és szívóssággal törekszik jobban meghatározott tervekre. Poroszország ama mértékben szedi össze magát, a mint Ausztria elszóródik. Ennek pedig oka az, hogy Poroszország már kezdettől fogva megtalálta azt, a mi Ausztriának hiányzott: a nemzet- és állam-alkotó elemeket.

A porosz monarchia a XVI. században a brandenburgi örgrófság és Poroszország egyesülése folytán alakul meg. E két ország közt terül el a lengyel Poroszország; de ha bár e terület által elkülönítve vannak is, egy és ugyanazon államfő kormányzatára mégis alkalmasak, mert ugyanazon eredetűek és ugyanazon sorsban részesültek. Két német gyarmat ez — szláv földön. Az örgrófságban egy dynastia, az Ascaniusoké, Poroszországban meg a katonai német rend viszi végbe a hódítást és alapítja meg az államot; de ugyanazon politikai szükségek az Ascaniusokat is, a német rendet is hasonló eljárásra utalják. Azoknak is, ennek is feladata: megtéríteni és meghódoltatni a szlávokat, védelmezni és művelni a hasontermészetű földterületeket. A német rend földművelővé és kereskedővé lesz, a dynastia pedig katonai rend módjára szervezi had-

seregét: mind a két részről ugyanazon harcias és gyarmatosító, gyakorlati és egyszersmind mysticus jellemet látjuk kifejlődni.

Új talajon működnek. A meghódított népségek félbarbárok, történelem és hagyományok nélkül. Azok, melyeket nem irtanak ki, meghódnak; összeolvadnak a német gyarmatosokkal, kik vallásukat és szokásaikat kényszerítik rájuk. De magok a németek is megváltoznak e környezetben, s e keresztezésből egy külön faj származik, mely úgy a szlávoktól, mint a németektől egyaránt nagyon elüt: munkásabb, komolyabb, szívósabb, mint az előbbieket; határozottabb, vállalkozóbb, ügyesebb, mint az utóbbiak; mint politikai elem fölötte áll azoknak is, ezeknek is, mert egyszerűbb szenvedélyeknek világosabb és engedelmesebb szellemet állít a szolgálatába. Eme terjengő s egyúttal mégis tömör népségek fölébe oly aristokratia emelkedik, mely egészen a hódításból veszi eredetét. A hódítóknak bajtársai azok, kik az országban megtelepülnek, magok is gyarmatosok, gyarmatos földesurak. Poroszországban a német rend: hadsereg a csatatéren, s magában foglalja a katonai nemesség minden keretét. Az örgrófságban a nemes a hadseregből kel ki s ennek természetes feje marad. Egyébiránt nincsenek nagy hűbérek: a nagymesterek és örgrófok nem gondoltak ilyenek alkotására. E szegény nemesség, mely hajlamból és szükségből munkás, takarékos és harcias, terméketlen területen szétszórva, nem alkot testületet, nincsenek függetlenségi hagyományai, szüksége van az uralkodóra, hogy ez támogassa és védje; e nemesség hódol az uralkodónak, ragaszkodik hozzá, szolgálja őt s nem gondol arra, hogy neki kérdésessé tegye azt a hatalmat, melynek jótéteményeit első sorban maga

a nemesség élvezi. Az uralkodó számíthat e nemességre, a nélkül, hogy, mint máshol Európában, vele számolnia kellene.

E szerint Poroszországban úgy, mint az örgrófságban, a dolgok erejénél fogva, minden teljesen az állam által lévén alkotva: az állam minden; az állam a lét oka és rugója a telepítvénynek. Az egyház, mely Poroszországban egybevegyül az állammal, meghódol az államnak az örgrófságban, mert szüksége van reá. E meghódolás olyan mérvű, a vallási és világi érdekek összenövése oly teljes, hogy, midőn az örgróf áttér a reformatióra s midőn a nagymester saecularisáltatja magát, a papság követi őket, a lakosság pedig utánozza a papságot. A lakosság ép úgy lesz most lutheránussá, mint a hogy kereszténynyé lett. A hódítás ebben befejeződik, az assimilatio tetőpontját éri. Ily módon szigetelvén el magát e két gyarmat a katolikus világtól, eredeti jellegét annál határozottabban domborítja ki. Midőn az események oda fejlődnek, hogy a rend saecularisált nagymestere porosz herczeggé lévén, egyúttal brandenburgi örgróffá is lesz: a fusio már önként megy végbe a lakosságok és kormányok között. A porosz nemzetnek minden eleme előkészítve, a porosz államnak minden eleme elrendezve volt már. Nem maradt más hátra, mint azok egységét kijelenteni; ez pedig a Hohenzollernek műve volt. Ezek áthatva az örgrófok s a német rend hagyományai által, mint »isteni jogon« uralkodói egy lényegesen világi államnak, mint főnökei egy merőben katonai nemességnek s fegyverforgatáshoz szoktatott nemzetnek, ügyes és lelkiismeretes kormányzóiu bizonyították magokat a leginkább kormányzott s a kormány iránt legengedelmesebb országnak, mely Európában létezett.

Történetök úgy foly tovább, a mint kezdődött. Nincsenek határaik: mind azt, a mi szomszédos, jó elfoglalni, de mind az, a mit elfoglalnak, nehezen tartható meg. Innen a katonai elem fokozott túlsúlya. Minthogy kapzsik és vitézek, veszedelmök javokra fordul: a nagy lapályok, melyeken letelepültek s melyek minden becsapásnak nyitva állni látszanak, nekik is megnyitja az utat a hódításokra. Lengyelország két darabra különíti el őket, de nem is nyugszanak, míg ki nem sajátítják Lengyelországot. Hódítók lévén szükségből, azok maradnak hajlam- és vérmérséklet folytán. »A háború: Poroszország nemzeti ipara«, mondá Mirabeau. »Monarchiájának természeti alkata«, írja később egy francia diplomata«, ¹⁾ szükségyszerűvé teszi reá nézve a dicsvágyat. Minden ürügy jó neki. Semmi lelkiismereti furdalás nem tartja vissza. Haszonlesés az ő joga.« Porszország abban tűnik ki, hogy valamennyi ürügy közül a legszélesebb alapúakat, leghasznosabbakat s a legcsillogóbbakat választja ki. Egy uralkodóház sem ismerte föl jobban a nagy áramlatokat, egyik sem tudta azokat jobban kizsákmányolni s egyik sem tudta magát oly ügyesen vezetetni, mint mondják, a korszellem által. A porosz uralkodók keresztes hadjáratban születtek s a reformatió által lettek nagyokká. Miután előbb az egyház számára hódítottak, később az állam részére saecularisáltak. A mily ügyesek az ürügyek megragadásában, nem kevésbé buzgók az alkalmak kihasználásában is. E fajta hírnevök nagyon régi. »Minden jól fog menni«, írta I. Ferencz egyik ügynöke, »ha kielégíthetjük a brandenburgi örgrófot; ő és

---

¹⁾ Talleyrand útasítása az 1814-ki bécsi congressusra, Angerberg gyűjteményében, *Le congrès de Vienne*, I. k., Paris, 1864.

fivére, a mainzi választó, naponként a legnagyobb fősvénységben szenvednek.« — »Azt akarom«, felelé a király, »hogy tele tömjék Joachim örgrófat.«¹⁾ Így is történt: az árverések megnyíltak s nem is záródtak be többé.

A XVII. és XVIII. században egymásra következett porosz fejedelmek egymást egészítik ki. Frigyes valamennyit magában foglalja és felülmúlja: bevégzi azok művét, kik a trónon megelőzték s megnyitja utódai előtt a jövőnek minden útját. A bölcsek szíve szerinti eme fejedelem: a par excellence porosz király. Őseitől egy kis állam elemeit kapta s egy nagyhatalom kereteit hagyta hátra. Elfoglalja Ausztriától Sziléziát, Lengyelországtól pedig a lengyel Poroszországot; 2 és fél millióról 5 és fél millióra viszi fel alattvalóinak számát. Kiterjeszti és összpontosítja monarchiáját. A keleti Európában összehalmozott területeken kívül bir még némelyeket keleti Frízhonban, Westphaliában, a Rajna bal partján és lesi az anspachi és bayreuthi örökséget Közép-Németországban is. Mintegy sarkkövei ezek új épületeknek, mintegy előőrsei a jövődöbeli hódításoknak. De Frigyes e hódítások dicsőségét és kalandját utódaira hagyta. »A birodalmat Octavius és Antonius példájára meg fogod osztani a császárral«, mondá neki egyszer fivére, Henrik herczeg. Frigyes kétségkívül azt tartá, hogy a császári korona nem állna rosszul egy Hohenzollern homlokán; hogy Szászország jól figurálhatna birtokainak térképén s hogy jó volna a westphaliai, illetőleg rajnai területeket Brandenburghoz csatolni, mint a hogy Brandenburg is csatoltatott Ó-Poroszországhoz; »de«, jegyzé meg ő nem minden ironia nélkül, »én nem igen fo-

---

¹⁾ Guizot, *Histoire de France*, III. k. 31. l.

gom megérlelni az egyetértést az osztrák házzal!« Tovább folytatta tehát ez ellen a harcot s nem lévén képes megsztani vele a birodalmat, a birodalom jogainak védőjévé lett Ausztria ellenében. Így hagyta hátra mintegy politikai örökségül a *fejedelmek szövetségét*, melynek terve a következő században egyik unokája által újra fölvétetvén, Poroszországot a hatalom ama fokára emelé, melyet Frigyes sokkal távolabbnak tartott, hogysen elérni remélte volna.

Megjelölte a czélt, kitűzte a jelelő rudakat, megmutatta az utat, meghatározta az állomáshelyeket. Poroszország összes útait az ő kezei nyitották vagy jelölték meg. Ha rámutat az örökös ellenségre, a ki ellen harcolni s a kit kisajátítani kell, megjelöli egyszersmind a szükséges szövetségést és hagyományos társat is. Oroszország előnyomulása különösen foglalkoztatá. ¹⁾ »Rettenetes hatalom ez«, írá fivérének, Henriknek, 1769. márcz. 8-án. E leszármazói ama hunnok- és gepidáknak, kik a keleti császárságot megdöntötték, nemsokára a nyugoti császárságot támadhatják meg . . . Én ez ellen nem látok más óvószert, mint azt, hogy idővel a legnagyobb hatalmak szövetségre lépve, feltartóztassák e veszedelmes záporpatakat.« Hanem e szövetséggel is úgy állt a dolog, mint a császárságnak Octavius és Antonius közti felosztásával: még nem jött volt meg az ideje. Ez még a dédunokák számára fentartott feladat volt. Frigyes tekintete nem hatolt ugyan előbbre egy századnál, de ez neki elég volt, és nagyon kevés politikus tudott ennyire is messze látni. Igazán szólva, ő azt az orosz záporpatakat csak ama távoli vidékeken látta veszé-

¹⁾ V. ö. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 43. és köv. l.

lyesnek, a hol az eltűnt a ködben, míg azon a szem csak követhető a záporpatak folyását; azt tartá Frigyes, hogy a helyett, hogy hiábavaló gátakon összezúzza magát, sokkal czélszerűbb lesz, a vizeket lecsatornázni s ezeknek erejét a porosz monarchia legnagyobb előnyére kihasználni. »Két út állt előttünk«, mondja emlékirataiban, »vagy az, hogy Oroszországot roppant hódításainak folyamatában feltartóztassuk, vagy az, a mi okosabb volt, hogy azokból hasznót húzni igyekezzünk.« Ezt tette ő Lengyelország első felosztása alkalmával rendkívüli ügyességgel és ezt a tanulást hagyta hátra utódaira is.

A poroszok és oroszok, a nélkül, hogy egymást legkevésbé is szerették volna, és bár számot vetettek azzal, hogy végzetők a jövőben arra készteni majd őket, hogy felújítsák a Nyugot és Kelet közti legendai harcokat, felfogták mégis, hogy a jelenben érdekök közös eljárást parancsol nekik. Lengyelországra egyaránt vágyakoztak, s a míg csak Lengyelország fennállott, birtokvágyuk inkább arra ösztönzé őket, hogy egyetértve azon megosztózzanak, mint arra, hogy a Lengyelország feletti kizárólagos uralomért egymással összetűzzenek. Azontúl aztán az oroszok csak a Kelettel, a poroszok csak a Nyugottal gondoltak; az előbbieket Török-, az utóbbiak Németország felé nyomultak; nem gátolták egymást, törekvéseik nem voltak ellentétesek. De ugyanazon versenytársra, ugyanazon ellenfélre találtak s ez Ausztria volt. Elvakult szenvedélyek, ügyetlen számítások folytán egy időre összetűzhettek ugyan, de a dolgok ereje mégis a közös ellenfelekkel szemben közös eljárásra terelte vissza őket.

Ha Frigyes tapasztalatainak szüksége lett volna még megerősítésre, megtalálták volna azt ama viszontagságok-

ban, melyeken Poroszország a francia forradalom háborúinak folyama alatt keresztülment. Frigyes 1786. aug. 17-én, ama pillanatban halt meg, midőn Franciaországban ama válság jelentkezett, melynek fejleményei oly meglepő következményűek voltak az ő uralkodó házára.

II.

Frigyes a hódítóknak két nagy próbáját állotta ki: megtartá, a mit elfoglalni tudott, és örökös államaival asszimilálta az elfoglalt tartományokat.¹⁾ Bízott művének tartósságában. Megengedte ugyan, hogy halála válságot hozhat a porosz államra. »De« — tevő hozzá — »monarchiát nem lehet oly gyorsan romba dönteni, az enyém pedig jól van fölszerelve. Még ha akarnák sem tudnák lerombolni.« Ebben csalódott. Érezte a saját értékét és ez érzet nem volt túlzott; de kormányának értéke felől nagy illúziókat táplált. Poroszországot ő személyesíté; egy uralkodó sem mondható el oly igazán, mint ő: »Az állam én vagyok.« Ebben van a porosz monarchia ereje, de egyúttal hibája és gyengéje is. Az állam: maga a fejedelem; a fejedelem nagy államférfi. A mű hibái épen az azt alkotó művész tulajdonaiból származnak. Frigyeset fáradhatatlan tevékenysége, parancsoló természete s katonai tulajdonai oda vitték, hogy mindent kormányozzon, mindent vezessen és mindent maga tegyen. Ő mindent a maga szellemének arányaihoz mért, ezek pedig felülhaladták az emberi tehetségek átlagát. Úgy kormányozta az államot, mint a hogy a tulajdo-

¹⁾ L. Philippson, *Geschichte des Preussischen Staatswesens* 2. k. Lipcse, 1880—1882. Treitschke, *Deutsche Geschichte im XIX Jahrhundert*. I. k.

nos kormányozza birtokát. Egész kormányzati rendszere ez egyszerű alapra vezethető vissza: egy nagy uradalom kihasználása egy értelmes földesúr által.

»Nagy Frigyes«, mondja egy egykorú, a ki az ő cabinetjében alárendelt állásban szolgált,¹⁾ »egymaga intézte az állam minden ügyét. Miniszterei írásban kérték parancsait, és ő cabinetjéből egy tollvonással döntött úgy a legfontosabb ügyek, mint a legkisebb részletek fölött. A megvetés, melylyel az emberek iránt viseltetni kényszerült, teljesen közönyössé tette mások ítélete irányában és két sornyi rendeleteiben soha egy indokot sem hozott fel. Két vagy három közészerű és gépies titkár elég volt neki az e fajta munkához. Sem tanácsot kérni, sem titkot másra bízni nem akart. Nem tűrt volna meg maga mellett még olyan alárendelt tisztviselőket sem, minőket XIV. Lajos kormánya végszakában használt. De nem is képzett aztán tanítványokat. Azonban az ő hatalmát hallgatag tűrni és csalhatatlan parancsait közönséges nyelvre átültetni megszokott szolgálattevők közt voltak képzett, kiváló, a század színvonalán álló férfiak, »felvilágosult miniszterek«, minők például a Hertzbergék, Zedlitzek, Carmerek, Struenseék, Schulenburgok, Finckensteinok. De Frigyes az által, hogy alárendelt szerepre juttatta, önbizalmuktól s a közönség bizalmától is megfosztá őket. A kancelláriák nehézkes gépezetében az akarat megsemmisült, a jellemek elnyomat- tak. Az első tisztviselőtől az utolsó írnokig senki sem volt másra képes, mint csak szenvedőlegesen engedelmességre. A burokrácia, mely az állam minden részét a maga szöve-

---

¹⁾ Lombard, *Matériaux pour servir à l'histoire des années*, 1805, 1806. és 1807. Lipse, 1808.

vényes hálójába burkolá, puszta eszköz és nem intézmény vala. Erélyes és ügyes kezek alatt e burokratia a központi életet levitte a végtagokba is: önmagára nem volt semmi és nem ért semmit. Innen a kormányzat egysége és következetessége, míg Frigyes kormányzott; és innen a zavar és következetlenség, mihelyt a trónon gyöngye szellemű és összhangzó tervekre képtelen király ül. Frigyes fegyelmezett hivatalnokokat hagyott hátra, de nem hagyott tanácsosokat és kormányzókat. Ez országban, melynek még nem volt kormányzati tradíciója, Frigyes után nem maradt más hátra, mint bizonyos gyakorlottság.

Frigyesnek nem volt költségvetése. Önmaga volt saját pénzügyi ellenőre és számvevő széke. Tudva van, mily takarékosággal járt el a kiadásokban s minő apró pénzzel fizette ki azokat, a kik az ő dicsőségeért dolgoztak. De állítsunk helyébe egy fényűző fejedelmet, kit kapzsi kegyenczek környeznek: s a rendszer tüstént tékozlásra és romlásra fordul. Tényleg van takarékoság, de nincs hitel s nincsenek jövedelmi források. Az elvesztett pénzt nem lehet újra megtalálni. Frigyesnek gazdálkodási csodákra volt szüksége, hogy két hosszú háború költségeit fedezze s hogy Európa e legszegényebb országában és oly időben, mikor minden állam adóssággal volt túlhalmozva, 17 milliónyi bevétel mellett 60 millió tallérnyi kincstárt alkosson és 160,000 főnyi hadsereget tartson fenn.

E hadsereg a gépezetnek legtudományosabban szerkesztett s a legjobban felszerelt kerékműve, de mégis csak kerékmű volt. Az egész élő erő a király lelkében honolt. Ő vak és gépies engedelmességet követelt. A katonatiszt iniciatívája majdnem ép oly büntetendőnek látszott előtte, mint a közkatona fegyelmetlensége. A szolgaságot akarta

a nagyság nélkül, mely azt fölemeli. A katonai erényeket nem becsülte. Hadseregének egy harmada idegenekből és újonczozói által zsoldba fogadottak- vagy besorozottakból állt. Többi része, mely porosz volt, a nemzettől elkülönzött maradt. Frigyesnek ez tetszett, mert az így folytatott és külföldön viselt háború nem zavarta meg az állam életét; azonban ha a háború szerencsétlenül ütött ki, a nemzet nem vala képes védelmezni magát. »Poroszországnak«, mondá Mirabeau, csak egy hadserege s egy kincstára van. Ha megsemmisíttetik a porosz hadsereg, ép oly kevéssé keletkezhetik újra, mint hadi kincstára.« E hadseregnek, megfosztva ama szellemtől, mely lelkesíté, mely erejét, értelmességét és életét képezé, föl kellett bomlania. Benne mindenki megtanúlt engedelmeskedni, de senki sem parancsolni. Mihelyt Frigyes letűnt, senki sem parancsolt többé, sokan pedig megszűntek engedelmeskedni. A katonák eszközök valának: nem volt hazájok. A tisztek pedig kosmopoliták voltak. Magokra hagyatva, bölcsészeti és politikai vitatkozásokra adták magokat. Évszázaduk fiai voltak, a király pedig nem tiltá meg nekik, hogy tréfáljanak és vitatkozzanak. Mihelyt nem volt többé urok, vagy mihelyt az úr nem volt képes őket vezetni, köztök sokkal több alkusz találkozott, mint kapitány. Kétségkívül vitézül harczoltak, de egyúttal önhittek és ingatagok, pedánsok és határozatlanok valának. Ez gyakran gátolta őket abban, hogy győzzenek, s ez volt 1806-ban vereségök főoka.

De megmaradtak nekik a katonai erkölcsök és szokások. A hadsereg bámulatos szilárdságot őrzött meg a békében s többször még nagy szerepet játszott a csatateréken. A diplomatáknak nem voltak sem eszméik, sem politikai erkölceik. Frigyes tanítványai annak csak hibáit re-

producálták; utánzóí a nagy embernek csak torzképét mutatták. Frigyes lángszelleme elpalástolá az egykorúak szemei előtt politikájának eszközeit; a lángész eltűnév, az eszközök olyanokúl maradtak hátra, a minők valóban voltak, tudniillik gyűlöletesek. Frigyes mérséklete, politikai érzéke, melylyel oly nagy mértékben birt, helyre pótolta elveinek fogyatkozását egy oly közönség szemében, mely gyakran kimenti a bűnt, de soha sem bocsátja meg a hibát. Mindazáltal, mint maga is bevallá, csak *alkudozás és csel-szövény* útján érte el céljait. Utána a csel-szövény maradt a porosz politika egyedüli alapja. A kapzsiság, melyet ő magánál azzal csendesített le, hogy mérsékelve elégítette ki, utána mohón elterjedt minden irányban, minden tárgyra. Poroszország mindenfelől kísértéseknek volt kitéve. Azt hívé, hogy neki minden szabad s nem is tartott semmitől, — feledvén, hogy, ha Frigyes sikert aratott, ez azért volt, mert csak a leghetseget engedte meg magának. Ha nem is voltak lelkiismereti furdalásai, de volt benne eszély. A kik utána következtek, elámítva az ő ereje és megittasulva sikerei által, lelkiismeretlen diplomatiát adtak a féktelen dicsvágy szolgálatába.

Frigyesnek még legjobb művei is rejtett hibákkal bírtak s magokban hordták a feloszlás csiráját. A porosz királyok vallási türelmessége méltán híres volt. El lehet erről mondani, még pedig sokkal több joggal, a mit Mirabeau a háborúról mondott, hogy az az állam nemzeti terméke vala. A hiba, melyet XIV. Lajos a nantesi rendelet visszavonása által elkövetett, a kár, mely ebből Franciaországra hárult s az előnyök, melyeket abból Poroszország húzott, kormányzati elvkép tanítottak Berlinben. A jezsuiták ép úgy hasznukra fordíták ezt a XVIII. szá-

zadban, mint a hogy hasznát vették a protestánsok a XVII. században. A XIV. Lajos által száműzött reformáltak mérnököket, katonatiszteket, tudósokat és művészeket, a XV. Lajos által kiűzött jezsuiták pedig oly paedagógusokat adtak Poroszországnak, kiknek mechanicus oktatása csakhamar hozzá alkalmazkodik a porosz fegyelemhez, s kik hatalmasan elősegíték Szilézia és Lengyelország bekebelezett katólikus lakosságának assimilatióját.

A vallásszabadság, melyet egyedül a porosz király alattvalói élveztek Európában, megbecsülhetetlen jótétemény volt rájuk nézve; a királyra nézve azonban ez csak egyszerű kormányzati eszköz vala, melynek célja volt, hozzá vonzani a gyarmatosokat és egybeolvasztani a lakosság különböző elemeit. Frigyes türelmessége nem származott sem a lelkiismeret tiszteletéből, sem a szabadság szeretetéből: tisztán csak a scepticismusnak s az erkölcsi közönynek volt szülötte. »A heterodoxok úgy gondolkoznak«, írta egy francia diplomata, ¹⁾ »hogy hitvallásában mindenkinek szabadnak kell lenni, s hogy a hit nélküli erény üdvösségre vezethet. II. Frigyes, ki kedvezett nekik, soha sem engedte meg, hogy háboríttassanak. Elve az volt, hogy egyedül a nyáját kell meghallgatni a pásztor megválasztásában. Többször elmozdított heterodox papokat, mivel az egyházközségbeliek, kik az orthodoxiához szívtottak, ezt kívánták. Azonban teljes közönyt tanúsított bármely tan hirdetése iránt, hacsak a juhok meg voltak elégedve vele . . . Schultz, gilsdorfi lelkész, Berlinhez közel, kit hívei szerettek, tíz esztendeig hirdeté a materialismust.« A lutheránus főpapság nyíltan rationalista volt. A hitszónoklatok a

¹⁾ Ifj. Custine, 1792. 4. pr. 1.

nagy városokban az erkölcs, az emberiség, az érzelem körül forogtak. Egy consistorialis főtanácsos, Spalding, ki-mondá, hogy a vallásoktatásból ki kell hagyni a mysteriumokat és a természetfölöttit. Hitvallásuk alapja az angol deismusra volt visszavezethető, a mint azt a *Dictionnaire philosophique* szerzője magyarázta. »Ez Voltaire, mellhajtókával és papi ruhában«, írta Forster. Többen a mestert végsőig követték, tréfákkal fűszerezvén szónoklataikat.¹⁾ Frigyes engedte őket beszélni, csak dicsérjék a királyt és az alattvalóknak hirdessék az engedelmességet. Ez az ő részéről tisztán politika volt; de ő a számítással a szabados-ság kérdését s az istentelenség cynismusát párosítja.

Ez alárendelt minőségű türelem bomlasztó hatást szült. Nem a hitvallások tiszteletéből származván, megvetést keltett. Minthogy ez új társadalomban a vallási íéken kívül a társadalmi erkölcsöknek semmi más hagyományuk nem volt, erkölcstelenség kapott lábra s a társadalmon rágódni kezdett. A király scepticismusa átragadt az alattvalókra, kik azt tettekben nyilváníták. Ez volt a jó ízlés; mindenki ezt követte Berlinben és a szerint cselekedett. A feslettség és érzékiség csirája, mely a század egész irodalmát megrontja, akadálytalanul fejlődött eme, még durva lelkekben. A korai műveltség fölizgatá a képzelődéseket és érzékeket, a nélkül, hogy szelidítette volna az eredeti szenvedélyek zordságát. Poroszországban nem voltak meg sem az ízlés finomsága, sem az előkelő szokások, sem a szellemi könnyedség, melyek Franciaországban a század romlottságát enyhítik. Poroszországban a rom-

¹⁾ Philippson, I. k, I. f. — Perthes, *Politische Zustände*, I. könyv, II. f.

lottság buta kicsapongásban mutatkozott. A hivatalnokok, nemesemberek, hölgyek Holbachból és La Mettrieből táplálkoztak, komolyan véve és betű szerint alkalmazva ezek tanait. Vegyük hozzá, hogy ez új szerkezetű fővárosban a merőben mesterséges és össze nem illő elemek rögtönzött keverékéből álló társadalom mintegy előre el volt készítve a felbomlásra. Berlin hemzsegetett a katonáktól, kiknek nem voltak családjaik s kiket a parádék nem foglaltak el egész nap. Voltak továbbá irodalmi emberek, toll- és kardforgató kalandorok, kiket Frigyes hírneve vonzott oda s a kik ármányból és napról napra voltak kénytelenek megélni; volt nagyon szegény, nagyon gögös és nagyon kizárólagos nemesség, melyre a királyi fegyelem súlyosodott s a mely unatkozék; volt felvilágosult, meggazdagodott, de félre tolt polgárság; — emez, egymástól illem vagy előítélet által elkülönözött csoportok közt volt végre egy neme a »demi-monde«-nak, a hol találkoztak, csevegtek s tetszés szerint szórakoztak; ez volt a »francia eszmék« tűzhelye, az ügyek és fondorlatok központja. Ez a zsidó társaság, mely Berlinben a leggazdagabb és az egyedül elegans volt. E társaság, fajának bámulatos tanulékonyásával, elsajátítá az új műveltséget s azzal boszulá meg magát a politikai kizárásért, melynek áldozata volt, hogy termeibe gyűjté Berlin minden szellemes emberét, bájos hölgyeit, a szabadság után vágyó és előítéletektől ment férfiakat. Ilyennek tűnik föl előttünk Berlin, Frigyes korában. »Európa legszebb városainak egyike«, írta Forster 1779-ben, »de a berliniek! — A társiaság, az élvezetekben való finom ízlés nálok érzékiséggé, feslettséggé (mondhatnám, mohó falánksággá), a szellemi szabadság s a felvilágosodás szeretete szemérmetlen erkölcstelenséggé s a gondolat féktelen

kicsapongásává fajúl. A nők általában feslettek.« Ez a véleménye egy angol diplomatának, sir John Harris-, később Malmesbury lordnak is: »Berlin olyan város, a hol, ha a »fortis« szó alatt »becsületes«-t értünk, azt lehet mondani, hogy nincsen benne »*vir fortis nec femina casta.*« Ha megfontoljuk, hogy — a zsidóktól eltekintve — a pénz ritka, s hogy a kisértések annál erősebbek, minél kevesebb eszköz szolgál azok kielégítésére, meg fogjuk magyarázhatni magunknak, hogy sokaknál az eszmék zavara s az erkölcsök romlottsága új csapást idéz föl, bizonyínyal a legveszélyesebbet s a nemzeteknél a legvisszataszítóbbat: a megvesztegethetőséget. Mirabeau kitörölhetetlen ecsetvonással rajzolta le *Histoire secrète*-jében Berlin bűneit. Híres röpírat: e tekintetben kíméletlen, de igaz rajz. A cynismus itt merőben helyi színezetűnek tűnik fel: »Rothadás az érettség előtt; — nagyon tartok tőle, hogy ez lesz a porosz hatalom sorsa is . . . . Mit nem tehet a pénz egy ily szegény házban?«

Frigyes vas keze kellett ahhoz, hogy mozgásba hozza ama complicált rúgókat, hogy szabályozza ama nehézkes gépezetet és összetartsa ama mesterségesen összehalmozott elemeket, melyek felbomlásra hajlandók voltak. De e kéz nehéz és szigorú volt. Legalább a felsőbb osztályokban, az egyedüliekben, melyekkel akkor foglalkoztak és a melyeket ismertek, lappangó zendülést lehetett észlelni eme kérielhetetlen fegyelem ellen. Egyébiránt a poroszok a jövőt illetőleg sajátoságos illúziókat tápláltak. Frigyes ép úgy ámította alattvalóit, mint önmagát — művének tartóssága felől. Alattvalói fel nem fogták, mily mérvben tapadt az ő hatalmuk királyuk személyéhez. A képzelődésig büszkék lévén a szerepre, melyet velők eljátszatott, azt képzelék

hogy abban ők is voltak valamik s hogy Frigyes lelke bennök fogja túlélni őt. Az új uralomtól ugyanazt a dicsőséget várták kifelé, ugyanazt a biztosságot benn, ugyanazt az aránylagos jólétet — kevésbé nehéz járommal és kevésbé szigorú fegyellemmel, nem fogván fel, hogy épen az iga súlyos volta s a fegyelem szigora voltak a mű tartosságának szükséges feltételei. A mercantil és védvámrendszer, mely megteremtette az ipart; a kezelés, mely az állam pénztárába ömlesztette a pénzt; a takarékoság, mely azt a kincstárban ingatlanná tette, gátoltak és ingereltek mindenkit, a ki dolgozni és kereskedni akart, mindenkit, a ki a kereskedelem és ipar természetes feltételei fölött gondolkozott; de egyedül ezek tették lehetővé Európa legszegényebb kormányának, hogy jobban legyen fölfegyverezve, mint a leggazdagabbak s hogy azokkal szembeszállhasson. Szóval, azt kívánták, hogy a rúgó meglazuljon s nem vették észre, hogy a rúgót meglazítani annyi, mint az államot megsemmisíteni.

Frigyes monarchiájának reformjához akkora lángészre lett volna szükség, mint a mekkora kellett annak megalapításához. E reform azonban elengedhetetlen volt, mert egyedül csak Frigyes volt képes fentartani a sok részből összerakott épületet, melyet maga emelt. Innen a fenyegető s majdnem kikerülhetetlen katasztrófa. »A mig csak a külügyi politika csendes és egyforma lesz, minden, még pedig majdnem magától, menni fog«, írta volt Mirabeau a király halála után. »De az első ágyúdörejre, vagy az első viharra össze fog dőlni az egész középszerű építmény. Menynyire összezsugorodnának ez alárendelt miniszterek! Megrémult evező rabok s elképedt gályakapitány hogyan fognának majd hajókalauz után kiabálni! És ki lesz az a kalauz?«

III.

Frigyes unokaöcscse, ki őt a trónon követni vala hivatva, nem volt e nagy szerepre alkotva. Minden tekintetben teljes ellentéte volt ama fejedelemnek, kinek súlyos örökségét kapta. Frigyes gyöngé és mértékletes volt; minden bűvésze, Mirabeau mondása szerint, »nagy szemeinek tekintetében állott, melyekből hősi lelkének tetszése szerint csáb vagy rémület sugárzott ki.« II. Frigyes Vilmos szép férfiú, nagyon vérmes, nagyon erőteljes ember volt, ki a zord gyakorlatokat és durva élvezeteket kedvelé. »Egy svájci gárdista termete- és erejével bír«, írta Esterno francia miniszter, ki kevésbé szívelte. »Rendkívüli hústömeg«, mondá egy osztrák diplomata, ki őt 1791-ben Pillnitzben látta. »Igazi királyi alak«, Metternich szerint, ki neki 1792-ben, Koblenzben, a németeknek Franciaország és a forradalom elleni keresztes hadjárata pillanatában lőn bemutatva. »Termete óriási és testessége arányos vala«, teszi hozzá. »Minden gyűlésben egy fejjel magaslott ki a tömegeből, mely környezé. Modora nemes és megnyerő volt.« Bizonyos erőlködéssel, szaggatott szavakban fejezé ki magát.¹⁾ Nem volt benne semmi, a mi Frigyes kérlelhetetlen és souverain gúnyjára emlékeztetett volna. »Tekintete nem árulja el ugyan a lángeszű embert«, mondja egy dicsérője,²⁾ »de homlokáról a német nyílt ártatlanság sugárzik le.« Különös őszinteség, melyet a szó sajátlagos és közönséges értelmében csak nehezen lehetne

¹⁾ Metternich, *Mémoires*, I. k, 14. l. — Spielmann referenciarius jelentése a pillnitzzi találkozásról. Vivenot, *Quellen*, II. k, 208. l.

²⁾ Le baron de Trenck, *Examen critique de l'histoire secrète de la cour de Berlin*.

elismerni. Úgy kell azt értelmezni, a mint akkor Németországban Rousseunak hagyományai szerint értelmezék s azon kétes és mesterkélt értelemben kell venni, mely az ártatlanságot a szemérmertlenséggel, az erényt a képzelet és szív minden csapongásával egyezteté ki. Az elragadott és érzékies, szenteskedő és kicsapongó, heves vágyak által zaklatott, lelkifurdalásoktól gyötört, babonás és tobzódó, a szellemekben hívő s a rejtélyesség felé hajló Frigyes Vilmos bírt mégis erkölcsi érzékkel és vallási érzülettel. Erről tisztelettel, félelemmel, meghatottsággal beszélt. Ez nála természetes hajlam, de egyúttal minden leendő örökösnek az uralkodó fejedelem irányában való magatartása is volt, mint eszköz arra, hogy magát csodáltassa és az elméket az ellentét által megtéveszsze. Frigyes vallástalansága az elfrancziásodott poroszok közt nagyon is sok utánzóra talált, de megbotránkozást szült a németeknek maradt poroszok soraiban, kik bármennyire hajoltak is a század tobzódása felé, nem érhették be a fanyar és élvezhetetlen itallal. Nekik még ittasságukban is valami kenetesebbre, valami melancholicusabbra, az ábránd táplálékára, az érzelem illuzióira, a lelkifurdalások gyönyörére, könyekben ázó korhelységekre volt szükségök. Nekik Voltaire tiszta és pezsgő bora nem volt elég; ők Rosseau finomított szeszes italát, forralt méhsörét kívánták. Még szórakozásaikban is nem tudom én micsoda germán boszút kerestek a francia befolyásért, mely Frigyes alatt zsarnokilag uralkodott. Az új király aláveté magát ez irányzatoknak és hasznára fordítá azokat. Azt szenvelegte, hogy csak németül beszél, utálja Franciaországot, a francziákat, könnyelműségöket, elveiket, irodalmukat, hogy küzd uralmok ellen és kárhoztatja erkölcsöiket.

Meg lehetett ő maga, ép úgy mint környezete, csalva e »német nyílt ártatlanság« által. Frigyes nem volt az. Emlékirataiban úgy festi le unokaöccsét, a milyen az 1765-ben, huszonegy éves korában, braunschweigi Erzsébettel kötött első házassága idején valóban volt: ¹⁾ »A fiatal, erkölcstelen és tobzódó élethez szokott férj naponként hűtlenné lett nejéhez. A hercegnő, ki szépségének virágjában volt, sértve érzé magát az által, hogy bájait oly kevés figyelemre méltatja a férje. Nemsokára tehát ő is oly kicsapongásokra adta magát, melyek semmiben sem különböztek férjeitől.« 1769-ben elváltak. Frigyes Vilmos egy darmstadti hercegnőt vett el. A második házasság sem volt szerencsésebb az elsőnél. A hercegnő nem boszulta meg magát, bár lettek volna rá okai. A herceg újra kezdte kicsapongó szokásait. Sok ebbeli szeszélye mellett volt még egy hivatalos szeretője is. E nőszemély, ki mindig meg tudta tartani Frigyes Vilmosnak ha nem is szerelmét, de kegyét, egy jelentéktelen zenésznek a leánya volt, ki a herceg komornyikjához ment nőül, Rietz asszonyná lett s később Lichtenau ²⁾ grófnővé tétetett. Frigyes Vilmosnak első házasságából egy leánya volt, Friderika hercegnő, kit a királynő, nagy Frigyesnek ha nem is elűzött, de mellőzött neje nevelt. Az atya meglátogatván leányát, beleszeretett ennek egyik udvarhölgyébe, a ki Voss kisasszony nevet viselt, jó családból való volt; a király egyik miniszterének, Finckensteinnak unokahúga vala s egyik fivére a kamarának volt elnöke. »E szépség, ki szerintem rút«, írta Mirabeau, »keveréke a rátartósságnak és cynismusnak, a szenvedlésnek és őszinte-

¹⁾ *Mémoires*, éd. Boutaric, II. k, 331. l.

²⁾ L. Philippon, *Souvenirs de la comtesse de Voss*, Lipcse, 1876. és Wolf, *Oesterreich u. Preussen*, Bécs, 1820.

ségnek; ... van bizonyos természetes esze, némi képzettség; inkább mániája, mint akarata; ... félszégességét a naivitás külszínével leplezi ... Minden bája abban áll, hogy az országban közönségesen előforduló arczszíne van, melyet én inkább halványnak, mint fehérnek találtam; keble nagyon szép. E bájos kikapóssága, melyet az ártatlan tudatlansággal és a Vesta-szűz szigorával párosít, csábította el, mint mondják, a fejedelmet.«

Frigyes Vilmos azon különös kéjenczek közé tartozott, kik a mesterséges ellenállásban szenvedélyeiknek fűszert, erkölcsi aggályaik pedig könnyebbülést keresnek. Voss kisasszony mesterkedése közel két évig tartott. E sajátos regény viszontagságai képezék az udvarnál a szóbeszéd tárgyát. A regény még nem ért megoldást, midőn nagy Frigyes halála annak folyását néhány hétre megakasztá. Frigyes Vilmos, mint 1786. aug. 16-ka óta király, a közügyekért mindent feledni látszék; de már szept. 8-ka óta Mirabeau állíthatá, hogy »az ujoncz buzgalma lohadni kezdett s Voss kisasszony, tevé hozzá, kész engedni.« A király, hogy könnyebben láthassa, egy házat rendezett be leányának Friderikának, kinél Voss kisasszony az udvarhölgyi tisztet teljesíté. Azonban az év eltelt a nélkül, hogy a Vesta-szűz megadta volna magát. Szerette a királyt, de a család becsülete még hangosabban beszélt, mint a szerelem. Különben meghódolását szigorú feltételekhez kötötte, u. m. balkézi házasság, a királyné frott beleegyezése és az elismert ágyasnak, Rietz asszonynak eltávolítása. A király ez utóbbi pontban hajlíthatatlan volt; a két elsőben engedett. A királyné azon kikötéssel adta beleegyezését, hogy ne legyen se valódi elváltás, se nyilvános különválás s hogy megtartsa címét mint királyné és

minőségét mint törvényes hitves. A többivel, úgy látszott, kevésbé törődött. Csak a házasság megkötése volt még hátra, de ez a fenforgó viszonyok közt kényes és rögzös dolog volt. Hanem tudták, hogy, ha voltak Berlinben bírák, voltak ám casuisták is, és hogy a lutheránus pietisták, ha kell, ép oly leleményesek lesznek a segédeszközökben, mint akár Sanchez tanítványai. A consistorium tanácskozott, felkutatta a levéltárákat, kereste a praecedenseket. Tálaltak is egyet, mely döntőnek látszott.

Hesseni Fülöp, ki nem egyezett meg feleségével, egy százsz herczegnővel, 1539-ben beleszeretett egy bizonyos Saal kisasszonyba. Ez utóbbi feltétlenül azt akarta, hogy nőül vegye. Fülöp, ki köznyelven olvasta a bibliát, föl nem foghatá, hogy miért tagadjon meg magától egy német fejedelem olyasmit, a mit a patriarchák magoknak megengedtek. Az eredeti egyház különben is elnézőnek mutatta magát e pontban s II. Valentinian császár tapasztalta is türelmének jótéteményeit. — A reformált fejedelem ezen követelése kegyetlen zavarba hozta a reformátorokat. Luther és Melanchton, általa nyilatkozásra felszólíttatva, kérvették őt, hogy fékezne szenvedélyeit, de kimondák, hogy az Új-Testamentom nem tiltja ez ügyben azt, mit az Ó-Testamentom szentesített. Fülöp elvevé Saal kisasszonyt s ez által kettős házasságot követett el, a mi nagy botrányt keltett a reformált egyházban és azon kívül. Melanchtonnak ebből lelkiismereti furdalásai támadtak, melyekben meg is halt; Luther pedig annak rendje szerint megváltoztatá véleményét.

A porosz consistorium csak magát a tényt vette számba. Ragaszkodott a betűhöz, mellőzte a szellemet, helybenhagyta a házasságot, és nemcsak nem látta be

hibáját, de abba, a mint ezt mindjárt látni fogjuk, csakhamar ismét visszaesett. A házasság 1787. július havában a charlottenburgi királyi kápolnában kötött meg és Voss kisasszony Ingenheim grófnő nevet kapott. Boldogsága azonban rövid volt, mert 1789. márczius havában meghalt. »Általános a gyász Berlinben«, írja Esterno. »Ingenheim grófnő halálát mélyen fájlalja a nép, a királyi család, sőt még maga a királyné is, kevésbbé ugyan magáért a nevezett grófnő személyeért, mint inkább azért, mert attól tartanak, hogy e halál folytán emelkedni fog hitele Rietz asszonynak, a régi ágyasnak, kit nagyon kapzsinak és nagyon ármányosnak mondanak.«

Az e korbeli irodalom elérzékenyült e királyi fájdalomakon, magasztalta ez »érzelmes« uralkodó »erényeit«, és Voltaire száraz scepticismusával, a francziák bűnös frivolitásával azt a gyöngéd odaadást állítá szembe, melylyel Frigyes Vilmos »a legédesebb természeti ösztön iránt« viseltetett. »A nők ellenségei«, írja Trenck báró, »az emberiség csapásai valának. A porosz királynak vágy és érzelm-gazdag lelke van; a szerelemben gyöngéd, ragaszkodásra képes: tudja becsülni kedvesét (ágyasát). Feltéve, hogy egy milliót ad neki, e pénz megoszlik a család tagjai közt, a kik polgárok. Nem foszt meg becsületes embert a feleségétől, ki azt boldogítja, nem áldozza fel Rómát Cleopatrának. Önmagáért akar tetszeni. Húsz hónapig udvarolt Voss kisasszonynak, kit aztán nőül vett, hű maradt hozzá és »sirt annak hamvai fölött. Minden polgárnak, ki elég értelmes arra, hogy ismerje az emberi gyöngeségeket, kívánnia kell, hogy, ha más választást tesz, az szívéhez szintoly méltó legyen. Engedjük hát élvezni azt a boldogságot, melyhez a királyoknak ép úgy joguk van, mint az egyszerű pórnak!«

E kétszinü galimatias, ez erkölcstelen casuistica akkor nagyon a jó izléshez tartozott s nagyon kedvelt volt Németországban.

A szórakozás, melyet Trenck a király vigasztalan lelkének óhajtott, nem váratott magára. 1790-ben Ingenheim grófnő halálának évforduló napján lön az udvarnál bemutatva Doenhof kisasszony. Az udvarnál nagyon el valának foglalva Frigyes Vilmos vigasztalásával. »Kijelöltek«, mint akkor mondták, még egy Viereck nevű kisasszonyt is, Voss kisasszony barátnőjét, a ki ennek helyét foglalá el Friderika hercegnő oldala mellett. Viereck kisasszony barátainak szerencsétlenségére azonban a kisasszony barna volt és sehogysem emlékeztetett az elhúnytra. Doenhof kisasszony ellenben, mondja a francia követ, »oly tökéletes szöke volt, hogy gyertyavilágnál csinos lévén bár, napvilágnál oly sárga volt, mint a citrom«. Mint Voss kisasszony, ő is ugyanazon bájokkal ugyanazon szenteskedő és erényes hajlamokat párosítá. Házasodni kellett újra. A király nem látott ebben semmi nehézséget. »El vagyok választva a királynétől«, írta Doenhof kisasszonynak, »Ingenheim asszony után özvegyen maradtam; felajánlom önnek szívemet és kezemet.«¹⁾ Nem csinált titkot belőle s fennen hirdeté, hogy volnának okai, eltaszítani a királynét, de nem taglalja azokat, hogy kímélje a trón méltóságát. A consistoriumnak nem kellett többé határozni; megvoltak a praecedensek és azok után indult. A házasság 1790. ápril 10-én jött létre és Zoellner udvari lelkész adta rá az áldást, mint a hogy Voss kisasszony házasságát

---

¹⁾ Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, I. k 287. l.

is megáldá. A királyné gyémánt nyakéket adott a jegyesnek, kit az özvegy királyné is elfogadott s mindenki ünnepelt az udvarnál. Mindazáltal ő sem érthette el, mint Voss kisasszony, Rietz asszony eltávolítását. E kegyencznő, ki 70,000 tallért kapott, hogy távozzék, maradt; egy katonatisztet fogott szeretőül s a királytól még azon ígéretet is kapta, hogy elő fogja azt léptetni.

E szerint a porosz királynak 1790-ben, Voss kisasszony után özvegyen maradváu, három élő felesége volt: a braunschweigi herczegnő, ki mellözve volt; a darmstadti herczegnő ki, bár elválasztva, megtartá királynéi jellegét és Doenhof kisasszony, a morganaticus hitves. E harmadik nő, mondá egy diplomata, nem lesz az utolsó, mert »azok, kik a királynak még tetszeni fognak, szintén azt fogják akarni, hogy nőül vegye őket.« A fejedelem erre különben mindig kész volt. Ő a többnejűséget a királyság előjogának tekinté. 1792-ben egy udvari cselszövény következtében elválasztatá magát Doenhof kisasszonytól, e ferde elválással koronázván meg házassági evolutióinak különös sorozatát. Azután szívét és kezét bizonyos Bethmann kisasszonynak, egy bankár leányának ajánlá fel, kit Frankfurtban ismert meg és a kit nagyon kedvére valónak talált. E fiatal nőszemély Malmesbury ¹⁾ mondása szerint »csupa érzelem és csupa láng volt«; de voltak elvei és szigorú magatartása: aggodalmakat táplált a házasság jellege és a férj állhatatossága felől. Visszautasítá az ajánlatot s ez által megkimélte a berlini casuistákat oly határozathozatal zavarától, mely az előbbieknél még rögzöbbs leendett. Nem tudom, ha

---

¹⁾ *Journal et Correspondance de lord Malmesbury*, 1793. decz. és 1794. jan. — Philippon, II. k. 148. l.

vajjon e Voltaire és Frigyes iskolájában nevedezett engedékeny theológusok komolyan vették-e ez együttes házasságokat, de külföldön nevetségéseknek találták és a nagy Katalin, kit efféle formalitások nem kötöttek, erősen mulatott rajtok: »Gu, e nagy fajankó« — ilyen névvel illette Frigyes Vilmost Grimmhez intézett leveleiben — »e nagy fajankó a harmadik nőt veszi feleségül; a ficzkónak soha sincs elég törvényes felesége; ha van lelkiismeretes lurkó, ez aztán az.« Frigyes Vilmos szerette az asszonyokat; azonban az asszonyok nem uralkodtak fölötte. De ha ki is kerülte az ágyasok befolyását, a kegyenczek befolyása alá került s a nép nem nyert benne semmit. Rosszul nevelve, nagybátyja által a közügyektől távol tartva, bizalmatlan-kodva mások iránt, mivel önmaga iránt is nagyon bizalmatlan volt, nem ismeré a kormányzás művészetét s a homályos reformterveket kedvelé. A bár nagyon alárendelt miniszterek, kiket Frigyes hátra hagyott, feszélyezték őt és imponáltak neki. Irtózott attól, hogy vezetésük alá kerüljön s különben is e miniszterek oly eszméket és rendszert képviseltek, melyeknek ő kárhooztatását negélyezte. »A király vezetetni fog, épen mert nem akar vezetetni«, írta volt Mirabeau. Attól való félelmében, hogy miniszterei által kormányoztassék, az alárendeltek karjaiba veté magát. Ezek gyorsan hatalmukba is kerítették őt az által, hogy megalázkodtak előtte, megnyugtatták gyanakodó büszkeségét, hízelegtek szenvedélyeinek és különösen az által, hogy kizsákmányolták szellemének gyöngeségeit. Frigyes Vilmos az állam javát akarta; homályos, de mégis elég élénk érzetével bírt annak a szükségnek, hogy visszahatást keltsen Frigyes kormányzatának túlcsapongásai ellenében; de intentiói megtévedtek, inkább mysticus, mint

politikai természetű reformtörekvései kevésbé az állam érdekeinek ismeretéből, mint egy titkos tannak, melytől át volt hatva, befolyásából származtak. Benne az államférfi nem volt egyéb, mint a bűvészet tanítványa; miniszterekül csupa nyegléket alkalmazott. Ügyes szemfényvesztők foglalják el Postdamban Frigyes »felvilágosult minisztereinek« helyeit. Ez képezi ama zavaros korszak legfurcsább vonásainak egyikét.

Egyike azon mysticus kalandoroknak, kiknek befolyása tán a legvégzetesebb volt a porosz államra, Woellner, tisztán cselszövő volt. Egy örgrófságbeli falusi lelkésznek a fia, ki magát Itzenplitz tábornok családjába bevezettetvén, itt előbb rászedte az anyát, azután nőül vette a leányt. Frigyes, ki nem volt barátja a mésalliance-oknak, Woellnert a berlini fogházba csukatta be. Ezen időből származik Woellner gyűlölete a bölcész-király iránt. Azon időben ő rationalista és Wolf tanítványa volt; szabadkőmivessé lett. De a németországi nagyvilágban a közszellem nem volt kedvező a tiszta deismusra. Woellner, ki szabad szellem volt s mindig tökéletes scepticus maradt, megváltoztatta meggyőződését. Magát a jelenésekkel való kereskedésre s a mysteriumokkal való iparúzésre ép oly alkalmasnak ítélvén, mint bárki más, elhatározta, hogy »becsületes alkusz« lesz az ezen és a másvilági hatalmak közt — alapítván az előbbieket előtti hitelét arra, melyet az utóbbiak előtt magának tulajdonított. Csatlakozott a Rózsakeresztesekhez s csakhamar a rend egyik reményévé nőtte ki magát.

Így ismerte meg azt az embert, a ki ellensúlyozni volt hivatva kegyeltségét a berlini udvarnál és ki megosztandja vele egy napon Frigyes kormányát: ez a szász Bischoffswerder volt. Ez utóbbi egy kismemes fia, katona

ember, ki, mint annyi más, szolgálatot keresni jött Poroszországba, hol a királyi herczeggel szoros ismeretségbe lépven, azt gyorsan el is csábítá. Jövendőbeli társától, Woellnertől abban különbözött, hogy igazán babonás volt, hitt a maga csodaszereiben, s mint mondják, legalább kezdetben, fantasmagoriáinak rászédettje volt. Míg a tisztán kapzsi és pénzsovár Woellner csak hatalomra akart jutni, Bischoffswerder inkább a realitást kereste, mint a hatalmi külszint. Aztán őszintén ragaszkodott Frigyes Vilmoshoz. Woellner censurai, vagy titkos cabineti pedánsnak nézett ki. Bischoffswerder udvari és nagyvilági ember volt, szép tartással, óvatos magaviselettel, mély tekintettel, titokzatos és csábító mosolyal, ki a méltóság külső kellékeivel a szolgaság előzékenységét párosítani s a szerénység álarcza mögé a telhetetlen dicsvágyat elrejtteni tudta.

Bemutatta Woellnert a királyi herczegnek s az ő utánajárásuk folytán vétetett föl 1781-ben Frigyes Vilmos a Rózsakeresztesek közé. Innen kezdve a renchez való csatlakozás a legjobb eszköz volt, a leendő örökös tetszésének és később a király kegyének megnyerésére. Haugwitz, ki akkora szerepet játszott, ezen kezdte. Egymást támogatva és előretolva, Frigyes Vilmosnak tanácsokat s ha kellett, parancsokat osztogatva a szellemek közvetítése által, melyeket megjelentettek és megszólaltattak, pártot alkottak. Daczára a titokzatosságnak, melylyel magokat környezék, titkukat egész Berlin ismeré. Esterno gróf 1790-ben úgy mutatja be nekünk Bischoffswerdert, mint a ki »a kísértetek és illuminátusok gépét mozgatta, melyekről szüntelen beszélnek.« Mellette egy másik szász, Lindenau és Woellner, ki »a kísértetek és vallási dolgok osztályát vezeti« s a ki, ha kell, mint Biron írja, megszólaltatja a szent lelket s megjelen-

teti nagy Frigyes szellemét. Egy hasbeszélő »illuminatus ficzkó«, egy egykorú csipős kifejezése szerint, a nagy ember szerepét játssza s e czímen ötszáz tallért húzott.¹⁾

Bischoffswerder, ki ezredessé lett s közel állt ahhoz, hogy tábornokká legyen, az elismert kegyencz rangjában volt. »Az uralkodó szívében«, írta Custine 1792-ben, »a kegyencz nagyobb helyet foglal el mint az ágyas. De különösen a minisztérium fölött bir szembetűnő hatalommal. Ő a közvetítő a király és a ministerek között. De ez nem úgy van, a hogy tán képzelik, mintha egyedül ő dolgozna velök: a király dolgozik gyakran a ministerekkel s a király referál Bischoffswerdernek, a kivel aztán véglegesen dönt«. Ágyasok és kegyenczek, Rózsakeresztesek és szolgák, theosophok és könnyelmű hölgyek nagyon jó egyetértésben éltek és csodálatosan alkalmazkodtak egymáshoz. A Rózsakeresztesek vegyműhelyétől Rietz asszony boudoirjáig csak egy lépés volt, és e mysticus személyiségek megtették azt a lépést szégyenkezés nélkül. Benső szövetségre léptek a kormornyikkal és nejével, »a megszokott ágyassal«, ki a király házassági esztelenségei közt hitelét oly mesterfogásokkal tudá fentartani, melyek hasonlók voltak azokhoz, a melyek oly sokáig tarták feun Versailles-ban is Pompadour asszony hitelét.

Körülöttük egész serge mozgolódott az alsóbb rangú fondorkodóknak; ezek képezték a »clique«-et, mint Berlinben nevezték, melynek tagjai készek voltak minden titkos ügyletre az udvarnál, a hadseregben, a politikában, a diplomatiában s mindenek fölött a pénzügyekben. Szükölködők

---

¹⁾ *Correspondance de Berlin. Affaires étrangères. Correspondance du général Biron, Archives de la guerre.*

és pénzsóvárok lévén, megvesztegethetőségök hírneve teljesen meg volt állapítva Európában. »Bizonyos«, írta Esterno, »hogy nagy különbség van a minisztérium és a porosz király benső emberei között. A miniszterek értik a közügyeket és jártasok azokban, míg a többiek minden tekintetben alatta állnak annak, a mit csak képzelni is lehet. Csak a pénz előtt hajolnak meg.« — »Ténykép állítom«, mondá Mirabeau, »hogy, ha szükséges, ezer Lajos-arannyal teljesen meg lehetne tudni a berlini cabinet minden titkát . . . A császárnak is napról-napra hű naplója van a király minden tettéről és megtudná, mit tervez, ha tervezne valamit.« Ezek voltak, mint Custine 1792-ben erősíté, »azon eszközök, melyeket a világ minden diplomatája használt; a Berlinben székelő követek nagyobb sikerrel és általában inkább éltek ez eszközökkel, mint máshol.« Tény, hogy midőn ezen 1792. évben a király szemében Ségur grófot, XVI. Lajos küldöttét, hitelvesztetté akarák tenni, elég volt őt nyilvánosan azzal vádolni, hogy meg akarta venni az ágyast és a kegyenczeket: mindenki elhitte Berlinben és Európában: a király, a miniszterek, az ágyas és a kegyenczek még inkább mint bárki más.

Ilyen volt a kalandorok különös bandája, mely Nagy Frigyes monarchiáját és kincstárát megrohaná. Nagyon szövevényes és nagyon hatalmas cselekvési eszközeik igen alkalmasok voltak arra, hogy törbe ejtsenek egy szeszélyes és kéjencz szenteskedőt. Azonban csak elő- vagy hálósobai befolyást nyertek volna s nem vergődnek vala politikai befolyásra, ha nem tudták volna ugyanakkor megrontani a király legnemesebb hajlamait, midőn egyszersmind legkevésbé fenkölt hajlamainak hizelegtek. Bármennyire közepes és gyöngye volt is Frigyes Vilmos a Hohenzoller-

nek nemzetségében, nem nélkülözött minden királyi tulajdost. Bátor, jó vagy helyesebben mondva »érzelmes« volt, óhajtotta a közjót; szenvedett ő is, mint a nemzet, Frigyes irgalmatlan uralma alatt; ő is, mint az egész nemzet, reformálni akará az államot az iga megkönnyebbítése által. Ő felülről ihletettnek, »illuminálnak« s az ég által arra hivatottnak hitte magát, hogy az erkölcsöket és a hitet helyreállítsa olyan országban, mely — így mondták neki s ő maga is elhitte, — a lelkek scepticismusa és az erkölcsök meglazulása folytán vesztének indult. Hogyan párosítá e törekvéseket hajlamaival, emez aspirációkat szenvedélyeivel, a hitet kicsapongásaival? Épen ebben volt ő gyöngé és mysticus szellem; ezért csatlakozott ő a szellemidéző sectákhoz a helyett, hogy az egyháznak alá vetette volna magát; ezért hitt inkább a látományok-, mint az evangéliumban; hallgatta a hasbeszélőt, ki Frigyes hangját utánzá, a helyett, hogy a minisztereknek, e nagy király tanítványainak szavát meghallgatta volna; ezért bizalmatlankodott a bölcs, megfontoló és tapasztalt emberek iránt és dobta magát a bizalmasok, nyeglék és kegyenczek karjaiba.

IV.

Az eredmények nem vártak magokra és végzetesek voltak. A belügyek terén Woellner, kinek befolyása gyorsan túlsúlyra emelkedett s ki magának egy minisztériumot adatott, a személyes bosszú egész érdességével teljes reactiót folytatott Frigyes rendszere ellen. Először is és a legnagyobb hévvel a gondolat ellen dühöngött e visszahatás. 1788-ban két rendelet jelent meg a lelkiismereti és a

sajtószabadság ellen. A deistáknak és bölcészeknek megtiltatott, hogy nézeteiket nyilvánosan vitassák és hirdessék. A heterodoxia ép úgy üldözött, mint a vallástalanság. Rideg censura örködött a beszédek és könyvek fölött. A bölcészeti munkákat orthodox papok, s az orvosi tudományról írt dolgozatokat hivatalos orvosok vizsgálata alá vetették. A politikáról nem írtak; a tudományt elfojtották. A visszatörítés kiterjedt az egyetemekre is. Hogy ennek jellegét elrejtsek s hogy elejét vegyék az izgalomnak, melyet az a kedélyekben kelthetett volna, rányomták a Franciaország elleni nemzeti reakciónak, a német reakciónak színezetét. Még ebben is Frigyes politikájával ellentétesen jártak el.

Azok az emberek, kik II. Frigyes Vilmostal jutottak kormányra, nemcsak a politikában voltak Franciaország határozott ellenségei, hanem szenvedélyes ellenségei valának a francia szellem- és eszméknek is. Haraggal túrték azok uralmát. Frigyes alatt a francziák uralkodtak a helyzetben az udvarnál, az akadémiákon, a színházban. A király nem engedte meg, hogy jóízű művelt ember más nyelven beszéljen, mint francziául. A francziák Berlinbe jöttek tanulmányozni a kormányzatot és a hadakozás művészetét. Publicisták, politikusok, katonák, kik pályájokon előrehaladni s a világban valamelyes feltűnést kelteni akartak, azt hívék, kötelezve vannak arra, hogy Berlinben megfordultak legyen. Főkép a katonatisztek özönlöttek ide. Lauzon, a jövendőbeli Biron tábornok ide jött; a két Custine itt találkozott Mirabeauval 1786-ban. Ez utazók oly számosan voltak, hogy a francia követ panaszkodott is e miatt. Tudatták vele egy második Mirabeaunak, az emigratióbeli Mirabeau-Tonneaunak megérkeztét, a ki akkor Németor-

száiban utazgatott. »Nagyon elég volt az első is«, írta a követ. »Engedje ez alkalommal megjegyezmem, hogy legnagyobb része ama francziáknak, kik ide jönnek, a nemzet méltóságára és tekintélyére nézve rossz hatást keltenek. Egyik részök nevetséges lelkesedéssel eltelve, mindennek fölébe helyezik Poroszországot s minden tekintetben becsmérlik Franciaország kormányát és katonai helyzetét. Mások meg oly hévvel karolják fel az ellenkező nézeteket, hogy a poroszokat sértésekkel illetik, melyeket kevésbbé phlegmaticus természetek nem túrnének el.«

Származott legyen a baj tőlök vagy másoktól, Woellner inquisitója azt csak súlyosbítja. Frigyes közönyös türelmessége fölkelté a specticismust s a hitvallások megvetését: Frigyes Vilmos színeskedő türelmetlensége, durva mysticismusa és pietismusa, melyek a vallást kivetkőztették természetéből, idegenkedést szültek a vallás iránt. Nincs törvény, mely az erkölcsök ellenében helyet álljon és nincs censura, mely a példánál erősebb volna. A nagy király cynismusa megrontá türelmességét, utódának szabadossága pedig megsibbasztá inquisitóját. A kicsapongás nem csökkent, hanem álarczot öltött. Az ájtatosság, melyből Frigyes alatt csak tréfát űztek, gyűlöletessé lett, mihelyt az emberekre rákényszeríteni akarák. A berlini társadalom bigottá lévén, még inkább megromlott. Tegyük hozzá azt is, hogy megszűnt gondolkozni. Frigyes bölcsészete meggyöngyítheté az elméket, de legalább nyitva tartá azokat a határozott eszmék és világos okoskodások befogadására. A babonás vallásosság, melyet az ő halála után divatba hoztak, zavarba ejté az elméket. A hatalom meggyengült, a korona tekintélye lehanyatlott, a hivatalos phariseismus megrontá a lelkeket.

Frigyes miniszterei alárendeltek voltak ugyan, de képzettek, engedelmesek és hűségesek valának; helyökbe a kegyenczek creaturáit ültették. Ezek tudtak rombolni, de építeni nem valának képesek. A burokratia meglazult; elveszté egyedüli tulajdonait, a vak tiszteletet és a fegyelmet, a nélkül, hogy a függetlenséget megszerezte volna. Megtarták az előző kormányzat minden fogyatkozását és elveszték minden előnyét: a mechanicus rendet és a szenvedőleges szabályosságot. A rosszul kezelt pénzek eltékoztattak. A felbomlás, mely az államot aláaknázá, beharapózott a hadseregbe is. »Ha valaha elhanyagolják a hadsereget, vége az országnak«, mondá Frigyes. Még rosszabbat tettek, mintha elhanyagolták volna: önmagának martalékul dobták oda. A hadsereg egy nemévé lett a köztársaságnak, melyben mindenki elkezdett magához húzni, ármánykodni s tetszés szerint gáncsoskodni.¹⁾ Frigyes idejében a hadsereg vitatkozik a politika fölött, Frigyes Vilmos alatt már foglalkozik a politikával. Az egység eltűnt, a kormányzat felbomlásnak indult. Egy coteria vezeti a királyt; a király pedig ármánykodik a coteria ellen. A kegyenczek a miniszterek ellen dolgoznak, az elégtelenek pedig a kegyenczek ellen működnek.

Frigyes hagyományainak képviselői, a kik uralmát túléltek, képezék emez ellenzéket. Minthogy ez a fejedelem elleni reactió főképp a francziák iránti ellenségeskedésben nyilvánult, az ellenzék emberei az új király alatt a Franciaországhoz való ragaszkodást, szövetségének keresését s eszméinek terjesztését szenevegték. Ez volt a francia párt magva, mely bár Frigyes Vilmos uralkodásának első éveit

---

¹⁾ L. Ranke, *Hardenberg*, I. k., XII. f.

ben nagyon meggyöngült és nagyon korlátozott volt, 1792-től kezdve új erőre kapott s a következő években jelentékeny befolyást gyakorolt a porosz politikára.

Az első helyet a király nagybátyja, Frigyes fivére: Henrik herceg, a tizennyolczadik század hőseinek és kedvenceinek egyike foglalja el. »Vitéz katona, ügyes tábornok, mélyen gondolkodó politikus; az igazság, tudományok és művészetek barátja; a gyöngék védője, a szerencsétlenek istápolója«, mondja róla Ségur gróf. Ő volt a francziák pártfogója Berlinben. De többet ártott, mint a mennyit használt nekik, mert azon hírben állott, hogy fondorkodik és izgat. »Gallomaniája rossz szolgálatokat tett nekünk«, mondá Mirabeau. A nagy tribun, ki épen nem dicsekedett barátságával, kevéssé hízelgő képet ad róla: »Hamis és nem tudja tettetni magát; tele van eszmével, szellemmel, tehetséggel s még sincs magának egy nézete sem. Kis eszközök, kis tanácsok telnek csak ki tőle; szenvedély, törekvés, — minden kicsiszertű ez ember lelkében, holott óriásszerű van szellemében«. Soha sem talált elég vigaszt azért, hogy nem játszta az első szerepet. Hogy része legyen benne, a bölcsész nem átallotta azzal kérkedni, hogy ő szötte a Lengyelország első felosztását célzó perfid összeküvést.¹⁾ 1795-ben ő volt a Francia- és Poroszország közti béke egyik főügynöke, és mindig hű maradt e két állam szövetségének eszméjéhez. Érzelmeinek zálogakép az V. évben bemutatá az Institut-nek a »*Jacques le fataliste*« kéziratát. A Directorium viszonzásul díszfegyvereket és Diderot munkáinak bekötött példányait küldé meg neki.²⁾

¹⁾ L. Ségur. *Mémoires*, I. k., 145 és köv. l.

²⁾ A Directorium jegyzőkönyvei az V. év vendémiaire 2. és 7-ikéről.

Egy másik »francia«, ki Berlinben nagy tiszteletben részesült, Parisban pedig nagy kegyben állott, a braunschweigi herceg, Mirabeau Alcibiadese volt.¹⁾ Azok közt, kik Henrik herceg s a braunschweigi herceg eszméit osztották, emlegették Struenseet is, a fogyasztási adók miniszterét, »ki, meglehet, ép oly párthíve a forradalomnak, mint a mennyire minisztere Poroszországnak«, mondá Custine; azután Moellendorf, Frigyes legdicőbb hadnagyainak egyike, ki »loyalis, őszinte, szilárd és oly *erény* lakozik benne, hogy becsületére válna az e nemben termékenyebb talajnak is.«²⁾ Ezek az emberek, kik ismertek és népszerűek voltak a magasabb tiszti körökben, az egyetemeken s főkép a berlini polgárságban, a forradalom előestéjén az udvarnál befolyás nélküliek valának. A braunschweigi herceg csak elveinek feláldozásával nyéré ott vissza hitelét. A többiekre csak akkor hallgattak, midőn végzetes események igazolák aggodalmaikat és bírálataikat.

V.

A mint Mirabeau előrelátta, a szerencsétlenség a diplomatia által kezdődött. Frigyes, ki előbb merészségével ejtette bámulatba, utóbb mérsékletével lepte meg Európát, öreg napjaira remetévé és nagyon conservatívva lett. Barátja ugyan Angliának, kaczérkodik Franciaországgal, pártfogója a németországi kis államoknak, de szövetségese marad Oroszországnak és Ausztria fél tőle. E két udvar és Poroszország között létre hozta azt a köteléket, mely a

¹⁾ *Histoire secrète*, 1786. júl. 14. és szept. 5-ki levelek.

²⁾ Mirabeau, *Histoire secrète*, 1786. decz. 2-iki levél.

közjog akkori állapotában egyedül volt képes szilárdan egybefűzni három, egymásra féltékeny és egyaránt dicsvágó hatalmat: a bűnrészességet. Frigyes Vilmos békében élvezhette volna a pompás nyugalmat, melyet számára előde előkészített. De ő dicsőségre vágyó volt; százhatvan-ezer főnyi hadsereg és jól megtelt kincstár állt rendelkezésére. Azt hívé, a kincstár kimeríthetetlen, a hadsereg legyőzhetetlen és beszéltetni akart magáról. Külügyminisztere, Hertzberg, nemcsak nem mérséklé, sőt nagy actiókra biztatótá őt. Frigyes Vilmos hallgatott tanácsosaira, mikor így beszéltek hozzá. 1787-ben nagy tettel lépett föl. Hollandiában föllázadt a hazafi-párt; Franciaország támogatta ezt; az angolok a stathuder pártján állottak. Frigyes Vilmos ebben Franciaország megalázására jó alkalmat látott és megragadta. Hollandiába hadsereget küldött, mely majdnem kardcsapás nélkül és a nélkül, hogy Franciaország ellenszegülni mert volna, szétszórta a hazafiakat. A vállalat minden várákozás ellenére sikerült. »A mit XIV. Lajos, Turenne, Condé, Luxembourg, Louvois és 200,000 francia nem vihettek végbe Hollandiában«, írta ez expedíció előtt Mirabeau, »Poroszország, melyre a császár ügyel, sem fogja megtehetni abban az országban, melyet Franciaország támogat.« A hollandiak meghódoltak: a poroszok roppant hatalmasoknak tarták magokat. Természeti önhittségek megtizsereződött. Nem vévén számításba sem amaz okokat, melyek Franciaországnak megtilták a beavatkozást, sem azokat, melyek a hollandiak többségének azt tanácsolták, hogy ne álljanak ellent, katonai sétájok egész sikerét ama réműletnek tulajdoníták, melyet fegyvereik hírneve keltett. Franciaországot halálosan megsebzettnek hívék, megszüntek számolni vele s egy

trónnak fölemelését és egy forradalom elfojtását a világon a legkönnyebb dolognak tarták. 1792-ki hadjáratuk rettenetes számítási hibája az 1787-kinek sikeréből származik.

Pillanatra egészen átengedték magokat a diadalokozta kevélységnek. A *hármasszövetségi* szerződések, melyeket Angolországgal és Hollandiával kötöttek, szentesíték győzelmöket. ¹⁾ Poroszország elsőrangúvá lett. Hertzberg már azt hívé, hogy Európa kormányát tartja kezében. Látni fogjuk, ²⁾ mily szövevényes kalandokban compromittálta Poroszországot azon pillanatban, midőn a forradalom következtében Franciaország és Ausztria közt 1792-ben a háború kitört. Hertzberg tekervényes combinációi csakis csalódásokat hoztak Poroszországra, mely azt hívé, hogy, midőn a francia forradalom ellen háborúba veti magát, abban jó alkalmat fog találni csattanós boszúállásra és nagy előnyökre.

Frigyes Vilmos belement a királyok kereszties hadjáratába, melynek előhadát maga vezénylé is; de hirtelen megváltoztatván politikáját, a régi ember maradt és új vállalatával ugyanazon határozatlanságot, a haszonra irányuló ugyanazon utógondolatok által megsibbasztott ugyanazon nagyratörekvést párosítá. Feltétlen önzetlenség lett volna egyedüli alapja és egyedüli feltétele azon háborúnak, melybe beléveté magát. E háború meghiusítá minden előrelátását, megcsalta minden reményét. Sem ő, sem tanácsosai nem állottak ama csodálatos események magaslátán, melyekkel szembeszállniok kellett. Franciaország

---

¹⁾ Hollandiával 1788. ápril 15-én, Angliával 1788. jún. 13. és aug. 13-án kötött szerződések.

²⁾ L. alább. VIII. fejezetet.

roppant ellenállása, Oroszország machiavellismusa, a vén Európa zavara magokon kívül és tájékozatlanokul találták őket. Hasztalan kerestek önmagokban irányt és támaszt; nyereségvágnál és ármányos szokásoknál egyebet nem találtak. Ezek szabták meg magoktartását. Már elveikben így ragályozva és megrontva lévén, vállalataik meghíúsultak. A diplomatia változékonyságai akadályozák a hadsereg mozdulatait. A vágyakozások többfélesége ellenmondásra vezetett az intézkedésekben. Mindenütt csak saját hasznukat keresvén, azt egyszerre mindenütt eltűnni látják. Innen a kétértelműség a kötelezettségekben, a kétszínűség a magatartásban, a rosszul fogamzott tervek idétlen szüleménye s a fordulatok, melyeket méltán neveztek el árulásoknak.

Igy látjuk őket egymásután mint szolgáltatják ki az oroszoknak Lengyelországot s ezt amazokkal felosztják, miután előbb védelmezni ígérték; mint conspirálnak Ausztria ellen s azt gyorsan cserben hagyják, miután előbb szövetségét keresték és háborúba taszíták; mint adják meg a jelt az uralkodóházak capitulatiójára, miután előbb a királyok keresztes hadjáratát hirdették; mint csatlakoznak Németország feldarabolásához, miután előbb annak védelmére fegyvert fogtak; mint lesznek a forradalom első szövetségeseivé, miután előbb annak első ellenségei voltak; mint párosítják végül a porosz perfídiával, Frigyes lángesze nélkül, az osztrák képmutatást, Mária Terézia erényei nélkül. Frigyes Vilmos mindenki előtt gyanússá lévén, előkészíté Poroszország elszigeteltségét Európában, miután előbb a porosz állam hanyatlását belülről sietteté.

Az 1795-ki szerződésre következett tíz évi béke csak késleltette a katasztrófát; de az okok, melyek azt elkerül-

hetetlenné tevék, folyvást tovább hatottak s ezek 1792-ben már megvoltak. »A hadseregben«, mondja egy német történetíró,¹⁾ »a szeszély, önhietség és egoismus kapott lábra; semmi áldozatkészség, semmi odaadás a király és haza iránt; a közigazgatásban ármány, tétlenség, avult szokás, féltékenység, kevés képesség, még kevesebb buzgalom; a magasabb osztályokban élvhajhászat, semmi törekvés; fenhéjázó szellem, mely dogmatisált és bírálgatott mindent, de minden akarat- vagy szellemi erő nélkül: ime ide jutott Poroszország a tizennyolczadik század végén. A fegyelem, mely azt oly magas fokra emelé, eltűnt a kormányból és népből. Kétségkívül maradt még a nemzetben sok erő és erőforrás, de hasznavehetetlenek voltak a lelkiismeret nélküli cselszövők, nyomorult középszerűségek és a nevetségig hiú tobzódók bandájának kormánya alatt.« Így állt Poroszország a diadalmas Franciaország ellenében — gyöngye kormányával, zavarokba sülyesztett nemzettel, tisztelet- és tekintélyvesztett diplomatiájával. Frigyes művéből még csak a hadsereg maradt volt meg: Napoleon ezt is megsemmisíté.

VI.

Úgy látszott, hogy a porosz állam e katasztrófában össze fog omlani s Poroszországnak még a neve is eltűnik Európa térképéről. Napoleon a század minden politikai doctora által könyörtelenül elítélt haldoklóra mérte az utolsó csapást. Poroszország azonban újra fölemelkedett s újjászületve került ki a rettenetes megpróbáltatásból. A férfiak, kikben e nagy mű megfogamzott, s az elemek, a

¹⁾ Philippson., id. m. I., 468 l.

melyek segélyével ők azt végrehajtották, meg voltak már abban a pillanatban, mikor a hanyatlás kezdődött, de észrevétlenek voltak. »Poroszországnak csak egy homlokzata van Európára«, mondá Pradt abbé. E különemű anyagokból sebtében emelt homlokzat már Frigyes korában megrepedezett s könnyű volt előre látni összeomlását. De nem vették észre, hogy a talajban mély és szilárd alapok voltak, melyekre az omladékok eltakarítása után ügyes építészek az előbbinél szilárdabb új épületet rakhatnak, melynek anyagait türelmesen gyűjtötték össze köröskörül a régi királyok.

Poroszországban a nemzet mesterséges volt, mint maga az állam. Egy történetíró szellemes kifejezése szerint »tudományosan összerakott mozaik volt.«¹⁾; de e mozaik tömör és szilárd volt s egy testet képezett. Az intézmények egygyé olvasztották össze e különböző eredetű népségeket. Az állam ez országban észszerű és nemzeti volt egyszersemind. A bureaucratia hálózata, a mozgalmas felszín s a nagy városok tajtéka alatt a tartományokban egész tömege volt az ugyanazon aspiratiók által lelkesített, egymás társaságában élni s ugyanazon hazát szeretni szokott embereknek, kiknél a közszellem oly neme fejlődött ki, melyet Mirabeau korában — mint mondják — még az angolok is megírgyelhettek volna s a melyet Németországban »porosz ösztönnek« neveztek el. Nem túlozták a felsőbb osztályok romlottságát, de a romlottság csak a fővárosra szorítkozott.²⁾

---

¹⁾ Lavisse, *Études ; Formation de l'État prussien. Revue politique.* Paris, 1881.

²⁾ *Mémoires d'un homme d'État*, I. k., 59 l.

A kis nemességet, mely az állam idege volt, nem érinthette a baj. E nemesség szegény és dolgos volt. Erre gondolt Frigyes, midőn 1782-ben a braunschweigi herczegnek ezeket írta: »Önnek az alsó s nekem a homokos szász földön nem kell attól tartanunk, hogy a gazdagság megrontsa polgártársaink érzelmeit.« A kis nemesség, mely a parasztok közt élt s a helyi kormányzattal összeforrt, tiszteletben állott a nép előtt, a melyet vezérlett s a melynek szolgálatokat tett. A nép kezdetleges és aránylag durva volt; műveltsége kevésbé fejlődött vala, de a rokkant altisztek, kikre Frigyes örömet bízta az iskolák vezetését, tudomány hiányában a gyakorlati hazafiságot tanították a növendékeknek. A poroszokat hozzá szoktatták, hogy tiszteljék a királyt és összefoglalják a haza és királyi család, a fegyelem és kötelesség fogalmait.

E nemzet épen nem hullott szét azért, hogy a forma, melybe öntötték, széttörött. Az idegenekből toborzott hadsereg tönkre tétetett, de megmaradt a nép, melyet fegyverre lehetett szólítani; a nemesség teljesen készen állt arra, hogy az új sereg kereteit képezze. Itt a katonai köteléket a hűbéri kötelék s a nemzeti szellem szilárdítja. A burocracia elaggott és tehetetlen volt, de a tartományokban megvolt az éberebb, élénkbb s a nemzet szükségleteihez jobban alkalmazott közigazgatás minden eleme. Az állam felbomlásnak indult, de a nép megőrzé az erőket, melyekkel államokat szoktak alapítani. Poroszországnak el kell veszni, mondák, mivel mérsékelt és egészen új szerkezetű: de épen ez menté meg.

Poroszország nagyon össze nem illő elemekből, a legkülönbözőbb eredetű tartományokból alakult. Az állam ha nem is autonómiajokat, de legalább szokásait tiszte-

letben tartá. Bármennyire húzott is magához, mint a kor-szellem igénylé, mégis létezni engedte azokat, vagyis, szabatosabban szólva, nem volt ideje teljesen lerombolni a tartományban és főkép a községben a régi kormányzati gyakorlatot. Az emlékek, hajlamok, szokások, hagyományok megmaradtak; ezek képezék a tartományi élet elemeit. Szóval, a közigazgatási összpontosítás a felszínen maradt; nem hatotta át a nemzetet. Midőn az állam megrendült, elemeinek összeszedésére nem volt szükség nagyobb mértékben összpontosítani és a reform ürügye alatt túlságba vinni azt a rendszert, mely a reformot szükségessé tevő. Visszamehettek az idő folyamában és lemondva a mesterkelt szervezetről, melyet már bukása is elítélt, a monarchia nemzeti elemeinek természetes fejlődésében keresheték az állam újjáalkotásának eszközét. Innen a rendkívüli különbség a Franciaországban 1789-ben végbement politikai és társadalmi forradalom és a Poroszországban 1807. után megvalósult reform között. Itt ki tudták egyeztetni, a mi Franciaországban lehetetlen volt, a multnak tiszteletével s az elavult intézményeknek fentartásával az oly mélyre ható átalakításokat, melyeket Stein és munkatársai hajtottak végre, minők: a hűbérrendszer fokozatos eltörlése, az adózás egyenlősége, az általános katonai szolgálat s mindenkinek hivatalképessége.

Ugyanezen indító okok magyarázzák meg azt is, miért szegült Poroszország annyira ellene, daczára a heves rázkódásoknak, melyeken keresztül ment, a francia forradalom szellemének. E forradalom ép azon elvekből indult ki és ép azon központosított kormányrendszeren végződött, melyek ellen Poroszország tiltakozott, melyektől szenvedett s melyektől reformátorai szabadulni akartak.

A nemzet nem volt zendülésekre előkészítve; az idegen hódítás nemcsak nem idézett föl forradalmat, hanem ellenkezőleg egy nemét támasztá a monarchicus érzelmek megújulásának és ébredésének. A nemzet, állam és király összeolvadván, a vereség, mely fölélésté a nemzeti szellemet, fölélésté egyszersmind az odaadást az állam, és a ragaszkodást az uralkodóház iránt is. A fegyveres és egy hódítóban megszemélyesített francia forradalom győzte le a poroszokat; reformjoknak oka és célja: fölkelés volt Franciaország katonai uralma ellen; de reactióvá lett a francziák értelmi és politikai uralma ellen. Pedig a mi a legnemesebb volt ama conceptiókban, melyeket Poroszország reformátorai hazájokra alkalmaztak, éppen az képezte a tizenharmadik század eszméinek lényegét s ezeknek Franciaország volt a tüzhelye. Stein és tanítványai elszakították ez eszméket és ép úgy fölhasználták a porosz állam újjáalkotására, mint a hogy tették tizenhatodik századbeli elődeik a protestantismus érdekében. Azoknak is, meg ezeknek is az eredetisége csupán abban a módban állott, melylyel a monarchicus hagyományok tiszteletét a nagy politikai és vallási újításokkal kiegyeztetni tudták. A német rend nagy-mestere lutheránussá lévén, kevésbbé gondolt alattvalóinak üdvére, mint arra, hogy nagy uralkodóházat alapítson; a vallási reform erre neki módot nyújtott, elfogadta tehát. Midőn az 1807-ki porosz miniszterek a francia forradalom némely gyakorlati eszméit Poroszország szükségleteihez alkalmazták, teljességgel nem gondoltak arra, hogy eszményi államot alkossanak s az emberiségért munkálkodjanak: csak arra volt gondjuk, hogy újjá alkossák a porosz államot; a társadalmi és politikai reform erre nekik eszközöket szolgáltatott s ők reformatorokká lettek.

E férfiak Frigyes idejében születtek s ifjúságukban tanúi valának a monarchia hanyatlásának. A catastropha felvilágosítá őket a baj okairól, még mielőtt annak hatásait magok érezték volna. Azon nemzedékhez tartoztak, mely a nélkül, hogy megszenvedte volna a tizennyolczadik század erkölcseinek bomlaszló hatását, mégis át volt hatva a század szellemétől. Megszerezték e század magas értelmi és politikai műveltségét, országuk balsorsa pedig kényszeríté őket, hogy azzal realis érzéket, mérsékletet s gyakorlatiasságot párosítsanak. A megpróbáltatás megedzé jellemeket. Így fejlődtek húsz évi időközben 1786-tól 1806-ig amaz okok, melyek folytán Poroszország oly mélyen le hanyatlott és oly magasra emelkedett fel ismét. Rendkívüli hanyatlása épen jóllétéből származik s még rendkívülibb újjászületése hanyatlásából keletkezik.

Midőn Frigyes meghalt, unokaöccse, ki utána következett a trónon, negyvenkét, s másod-unokaöccse, kinek azután kellett uralkodni, tizenhat éves volt. II. Frigyes Vilmos romba döntötte, III. Frigyes Vilmos újjáalkotta Poroszországot. Az előbbi a maga személyében egyesítette a romlásnak minden okát, az utóbbi magában hordta a helyreállítás minden elemét. Mirabeau, a ki a forradalom tekintetében szimattal és állami ügyekben geniális előérzettel bírt, jobban fülismerte, mint bárki más, azt, a mi Frigyes művében szilárd és a mi törékeny volt. »Megléhet«, írta azután, hogy a királyi herczeggel, a ki később III. Frigyes Vilmos név alatt uralkodott,¹⁾ megismerkedék, »megléhet, hogy hivatás vár e fiatal emberre, s ha valamely emlékezetes forradalomnak lenne vezetőjévé, messzelátó embereket ez nem fogna meglepni.«

¹⁾ *Histoire secrète*, 1786. decz. 30.

NYOLCZADIK FEJEZET,

Oroszország, Svédország, Lengyelország és a
keleti ügyek.

I.

Török-, Lengyel- és Svédország jelentékeny helyet foglaltak el Franciaország régi rendszerében. Mindannyi ellensúlyt képeztek Európa szélein s lehetővé tették, hogy a központ ily ellensúlyoktól szabaddá tétessék. Ezek szolgáltak a nagy elterelések eszközei és színtere gyanánt. Folyton ezt a szerepet tölték be a francia forradalom háborúi alatt, s a diversiók, melyeket okoztak, elhatározó befolyást gyakoroltak Franciaország sorsára. Európa északán és keletén mutatkozott az a válság, mely 1789-től 1795-ig egymás ellen ingerlé Európa nagyhatalmait, földeríté követeléseik antagonizmusát, kitörésre vitte versengéseiket, kimutatta közjoguk fogyatkozásait, elterelé figyelmöket 1791-ig Franciaország ügyeiről, késlelteté sokáig coalitíójokat, megszibbasztá mihelyt keletkezett, és megtöré azt.

Míg nyugaton társadalmi és politikai forradalom megy végbe, keleten területi forradalom készülődik és valósul meg. E forradalmak közt nincs semmi viszony, teljesen különböző okokból származnak s a legeltérőbb eredményekre irányúlnak; de ugyanazon időben keletkeznek s párhuzamosan fejlődnek. Ugyanazon hatalmak érdekelvék úgy eme, mint ama forradalmaknál s ebből visszahatás származik az egyik forradalomról a másikra. Abban a pillu-

natban, midőn Franciaország a leghevesebben szorongatott a szárnyakon, s midőn Európa késznek látszott azt megfojtani, Lengyelország lapályai felől hirtelen nagy ür támad, melynek következtében minden tömeg helyet változtat s a megkönnyebbült Franciaország újra föllélekezhet. Bizonyos mértékben mechanicus hatás ez, de azért az innen származó elhárítás nem kevésbé hatékony s Franciaország roppant előnyöket húz belőle. Az e fajta európai ellenforradalomban Svédországnak csak episodszerű szerepe van, Törökország csupán ürügyeket nyújt s még maga Lengyelország is, mely elbukik, csak alkalmakat szolgáltat. Mindent Oroszország vezet, és így vegyül bele aztán a francia forradalom egész történetébe ez a hatalom, melynek katonái különben csak 1799-ben vesznek részt a Franciaország elleni küzdelemben. Beavatkozása, bár még csak közvetett, túlsúlyllyal birni látszik a legfontosabb conjuncturák egynémelyikében. Az 1789. előtti Európa e tanulmányozásának befejezéseül szükséges a keleti és északi téres csatamezőt átfutni, annak főbb posztíóit, vagy terep-elhajlásait és vízválasztó vonalait kiemelni.

Oroszország politikai föllépése és előnyomulása Európa centruma felé, egykorú a törökök hanyatlása- és Ázsia felé irányuló visszavonulásuk mozgalmával. Csak a külső jelenségeket tekintve, e két ország a XVII. században bizonyos mértékben analogiát mutat. »Oroszországban«, mondá Voltaire, ¹⁾ »a kormány hasonlít a törökökéhez, hasonlít a strelitzek milicziája által, mely, mint a janicsároké, némelykor a trón fölétt rendelkezik s majd mindig ép annyira felzavarja az államot, mint a mennyire

¹⁾ *Histoire de la Russie*, II. f.

támogatja.« De míg Törökországban a folytonos palotaforradalmak, a hatalom bizonytalansága, a magán- és közerkölcsök felbomlása a gyöngé és egyszersmind zsarnok kényuralom alatt — bizonyos tekintetben az ottoman hatalom természetes jellegét és egész kitérülését mutatják, Oroszországban ugyanazon jelenségek csak egy nagy nemzetnek, mely alakulóban van s fölszabadulni törekszik, zavaros forrongását jelentik.

Nincs török nemzet, csak ellenséges népek közt táborozó hódítók; a törökök nem államot, hanem hadsereget képeznek, mely csak hódításra való, s felbomlásnak indul, mihelyt megállapodni kénytelen. Az európai műveltség tiltva van nekik, mivel nem reformálhatják magokat a nélkül, hogy hagyományaikkal szakítsanak, vagyis a nélkül, hogy hatalmuk lényeges rugóját megrontsák. A válás köztök és az általok szolgaságba ejtett népek közt áthidalhatatlan örvényt támaszt: csak erőhatalommal tudnak uralkodni s erejük hanyatlik. Oroszországban ellenben a népek a nemzeteket alkotó ősi kötelékek legszilárdabbika: a hitvallás által vannak egybekötve.¹⁾ E hitvallás közelebb viszi őket az európai ó-világhoz s megnyitja előtök a civilisatiót. Ép annyira látjuk is hódolni őket a külbefolyásoknak, mint a mennyire azoknak a törökök ellenszegülnek. A törökök romokon telepednek meg, s a talaj táboruk körül terméketlen marad; az oroszok nagy kiterjedésü, még szűz lapályokon szaporodnak el, melyek csak a művelést várják, hogy termékenyekké legyenek. Az idő,

---

¹⁾ L. Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Russes*, I. k, II, III. és IV. könyv.

mely mindent kiszárít Törökországban, mindent életre kelt az oroszoknál.

Minden csak arra hat közre, hogy e két ország közt az antagonizmust és gyűlöletet kifejleszsze. Az oroszok hitöket Byzanczból kapták; ez az ő fővárosuk s ezt a törökök jelenlétökkel bemocskolják. A törökök elnyomják az oroszok hitfeleit és minden orosz vallási ügynek tekinti testvéreinek felszabadítását. Összhangban állnak itt a népies szenvedélyek a politika tanácsaival: az orosz uralkodók természetszerűleg a Fekete tenger, a Duna és Konstantinápoly felé hajlandók terjeszkedni; felszabadítani és hódítani: rájuk nézve azonos fogalmakká lesznek. A csároknak az a ritka szerencséjük van, hogy a nemzeti ösztön támogatja dicsvágyó számításait s hogy az ottoman birodalom ellen tudják fordítani azt a vallási fanatizmust, mely Európára zúdítja a törököket s becsapásaikat nem régen oly félelmesekké tevő.

Az orosz politika eme lényeges vonásai sehol sem oly erősen körvonalozottak, mint Törökország felé; de megtaláljuk azokat máshol is és felismerjük minden irányban, a merre csak Oroszország megindul. Követéléseinek kezdettől fogva megvolt az a sajátos jellege, hogy rendkívül nagyok és egyszerűek egyszersmind. Soha politika nem származott közvetlenebbül és önkényesebben magából a dolgok természetéből. Oroszország nem lélekelhetett, nem boldogulhatott, nem növekedhetett máskép, mint csak az által, ha megnyitja maga előtt a polgárosodás és kereskedelem útjait. A kereskedelmi út a Balti-tenger volt s a svédek azt elzárták; a polgárosodás útja pedig a régi Európa volt s Lengyelország ennek minden kijáratát elfoglalá. Innen Oroszországra nézve az eredeti

antagonismus a svédek- és lengyelekkel ép úgy, mint a törökökkel. A történelem kedvezett az oroszoknak úgy Svéd- és Lengyelországban, mint Törökországban.

Svédország sokat foglalkoztatá a világot a XVII. században s a XVIII-nak első éveiben. A fény, melyet lövelt, csak futólagos volt; csak mellékeseményekben szerepelt. Nagy harczosainak elseje, Gusztáv Adolf híres segítő, a második, XII. Károly pedig királyi kalandor volt. Elveszté a balti tartományokat, kiszolgáltatá Oroszországnak az északi birodalmat és Svédországot kimerülve, elcsüggedve s magával meghasonolva hagyta hátra. Szerepe véget ért. A svédek sokat szenvedtek fejedelmeik szeszélyeitől: ezek ellen biztosítékot kerestek régi szabadságaikban, de ezeknek már csak formáival birtak. E szabadságok a középkorból származtak s csak durva erkölcsökhöz és kezdetleges szenvedélyekhez illettek. A svédek azokba belevitték még a XVIII. század zavargó és pártoskodó szellemét s a cselszövénynek összes szokásait, melyek a despotismus hajlékában meghonosodtak. A szabadsághoz való emez állítólagos visszatérés nem volt egyéb, mint hanyatlás az anarchia felé. A pártoknak, melyek képződtek, hiányzott a szilárd alap az országban, külső támaszt kerestek tehát s idegenek zsoldjába állottak. A corruptio megrontott minden intézményt, s úgy látszék, a nemzet kész engedni szomszédai beavatkozásának.

De ha a svédek nem látszanak is alkalmasabbaknak arra, hogy önmagokat szabadon kormányozzák, nem voltak kormányozhatatlanok. Megmaradt mégis a szellemben a fegyelemnek bizonyos alapja. A viszályok szenvedélyesek valának, de nem annyira megrögzöttek, hogy elvakítsák a hazafiságot. A svédekben megvolt érzete a

veszélynek, melyet rájuk nézve meghasonlásaik képeztek. Aztán a háborús hajlamot sem veszítették el: fényes vállalatok még elvonhaták őket pártoskodásaiktól. Ez magyarázza meg amaz államcsiny sikerét, melyet III. Gusztáv 1772-ben hajtott végre s mely megmenté Svédország függetlenségét. A bölcsészek tapsoltak: Gusztáv az ő tanítványuk volt, ki szerette a »felvilágosodást«, ki »ledönté a fanatismus oltárait« s a ki a bajok orvoslására azt a királyi hatalmat használta fel, melyet magához ragadott.¹⁾

Hanem ezek a merőben békés sikerek nem elégték ki Gusztávot, ki huszonhat évet számlált, rettenthetetlen volt, szereté a dicsőséget, égett a vágytól, hogy ámulatba ejtse a világot és hőstetteinek hírével betöltse ama híres párisi salonokat, melyekben megfordult s a melyek úgy közelben, mint a távolban mindig ígézet alatt tartották őt. Vegyük ehhez bizonyos fokú unatkozását, nyugtalanságát s a könnyelmű hiúság sugallatai²⁾ mellett a lovagias képzelődés pillanatnyi felcsillanásait. E mozgékony politikusban, e bölcsész fejedelemben, a közvélemény ez udvarlójában egy leventé lakozék, ki mindig keresztes hadjáratot keresett. Pillanatonként Gusztáv Adolf lelke látszék működni benne, s e nagy név által mintegy megszállottnak tünt fel. De

---

¹⁾ L. Geffroy, *Gustave III.*, — I. k. III. f.: *Le Coup d'État* és IV. f.: *Gustave et la société française.*

²⁾ »Nem volt szíves«, mondja egyik szolgája, Fersen Frigyes gróf, Axel gróf atyja, ki annyira be volt avatva a francia udvar ügyeibe a forradalom alatt. »Nyugtalan és unatkozó, állhatatlan és mozgékony ember volt ő; csak változásokra gondolt; általában semmi más nem érdeklé őt, csak az, a mi hiúságának hízeleghetett s koronájának fényét növelheté.« Léouzon-Leduc, *Correspondance du baron de Staël*, Paris, 1881. Bevezetés, XXXI. l.

hiányoztak a segélyforrások ép úgy, mint az érdekek. A mi az érdekeket illeti, Svédországnak nem volt többé más érdeke, mint az önvédelem; a mi pedig a segélyforrásokat illeti, azokat kölcsön kelle vennie. Fegyverkezéseit immár csak segélypénzen tudá fentartani.¹⁾ Svédország kénytelen lévén idegen ügyekért harcolni, a nagy ügyekben csak a segélyhad címén vett részt. Hadi vállalatai, még a legnemzetiebbek is, csak rövidiek lehettek, és szerencsések kellett hogy legyenek. A hadakozó királynak mindig tartania kellett a pártok ármányától, s az ellenségek, a kik ellen harczolt, nagyon könnyen szövetségesekre találtak saját alattvalói közt. Mindazáltal Svédország fenmaradt, sőt fölemelkedettnek látszék; reá nézve már az is sok volt, hogy csak támadásra legyen gyöngye s csak kalandok tekintetében érezze magát lenyügözve. Fájdalom, Lengyelországról ezt nem lehetett elmondani.

Lengyelország mintegy szétszórva volt a végtelen lapályokon; némikép egy kiaszott nagy állam-testnek tűnt fel, mely a földön feküdt, nagy terjedelmű földet takarva, de nem karolva át, nem foglalva azt magába. Határai bizonytalanok voltak, kormánya ideig-óráig tartó; ellenségeinek nyitott területeket és széttépett nemzetet mutatott. A mi az intézményekből fenmaradt, az állam gyengítésére,

---

¹⁾ Így köttetett meg 1784. júl. 19-én a szerződés Francia- és Svédország között. Eltekintve egy előbbi, 1783-ban létrejött szerződésben megígért subsidiumoktól, Franciaország arra kötelezé magát, hogy hat év alatt 1.200,000 livret fizet Svédországnak — a szövetségi szerződésben kikötött fegyverkezések költségeinek fedezésére. — L. Geffroy, *Gustave III*, II. k, VII. f. E szerződés 1790-ben járt le. 1789-ben Franciaország évi 1.500,000 livret fizetett Svédországnak. Masson, *Affaires étrangères*, 50. l.

s a mi a nemzeti hagyományokból maradt meg, a nemzet meghasonlására irányult. Lengyelország alkotmánya a legellentétesebb hibákat gyűjtötte össze magába. Aristokratia volt, de »a legtökéletlenebb valamennyi közt«, mondá Montesquieu: a nép megmaradván a nemesség rabszolgaságában. Köztársaság volt, de a legmonarchicusabb s a legkevésbé szabad, és egyszersmind: a törvények célja volt mindenkinek függetlensége, eredménye pedig, mindnyájok elnyomatása.¹⁾ — Százezer nemes ember souverain módon kormányzá Lengyelországot. Nehány hatalmasabb és gazdagabb család ezredekbe osztá és aláveté magának a többieket. E nemesség alatt még mindig jobbágyságra kényszerített parasztok; középosztály, polgárság nincs, mert nem lehetett ily névvel illetni az utált és háttérbe szorított német gyarmatosokat vagy a tetszés szerint megadóztatható zsidókat, a minők Franciaországban Szép Fülöp korában voltak, kik a városokba tódultak ugyan, de nem képeztek testületet, hanem elszigetelve maradtak e nemességi köztársaságban, mint »olajcsöppek a tóban.«²⁾

A nemzet tehát nemesi hadseregből állt, mely úgy élt, mint meghódított országban s szabadon úzte minden szenvedélyét. Szerette a gyönyört s az ünnepségeket: hogy ebbeli igényeit kielégíthesse, tönkre tevé a parasztot, s kiszáritá, kimeríté saját jövedelmi forrásait ama nyomás által, melyet a rögre gyakorolt. A nemességé volt az állam, melynek javain osztozott. A király csak épen névkölcsönzője volt a nemességnek, mely őt választá s a választás

¹⁾ *Esprit des lois*, II. könyv, III. f.

²⁾ Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Russes*, I. k, 289. l.

előtt a *Pactum conventuumok* czimén reá kényszeríté az anticipált lemondást a hatalomról, melynek csak jelvényeit kapta. Midőn a király kikiáltatott, a nemesek őt lekötve tartották az országgyűlés segélyével, mely nélkül semmit sem tehetett s a melyben ő semmi sem volt. Egyébiránt e gyűlés tagjai ép oly féltékenységgel viseltettek egymás irányában, mint a király iránt. A hatalom mindnyájoké volt, s mindenkinek hatalmában állt annak gyakorlatát meghiusítani. A határozatokhoz a szavazatok egyhangúsága kivántatván, a *liberum veto* a köztársaság sorsát egy csztelen szeszélyének vagy egy gonosz számításainak rendelte alá.

E szerint az anarchia lett az állam rendes élete, s csak egy orvoszer maradt annak kikerülésére, oly orvoszer, mely rosszabb magánál a bajnál: a polgárháború. Államot alkotni az államban, felfüggeszteni a törvényeket, erőhatalommal rákényszeríteni egy *factio* akaratát a többiekre: a mi máshol zendülésnek tekintetett, vagy épen árulási bünténynek tudatott be, az a lengyelekre nézve csak közjogi gyakorlat volt. Ezt nevezték *Confoederatio* alkotásának, s ez volt az anarchia egyedüli mérséklőszere. A fölkelés volt e kormányzat első olvének kikerülhetetlen folyamánya.

A mi a nép névtelen tömegeit illeti, ezek görnyedtek az iga alatt s baromilag elbutítottak a nyomor homályában. »Az önök parasztjai«, írta Mably a lengyeleknek, »a legnagyobb szolgaságban sínlődnek. A földesuraknak nincs annyi lelkök, hogy bár annyira kiméljék őket mint lovaikat.«¹⁾

¹⁾ *Du gouvernement et des lois de la Pologne*, 1781. — L. Ségur, *Mémoires*, II. k. 283. l. — Rambaud, *Histoire de Russie*, 478. l.

A megvető, lealacsonyító közöny, melyet irántok uraik mutattak, közönyösökké tevő őket uraik sorsa iránt. A kormány idegen volt rájuk nézve. Nem érzék polgároknak magokat; a nemzet eltaszítá magától őket, nem ismerék tehát a nemzetet. Nagyon kevésbé volt fontos előttök, hogy az uralom nevet cseréljen, ha ugyanazon jelleget tartja meg; de szerencsét kívántak magoknak a változáshoz, ha sorsuk megkönnyebbült. Dermédségökből csak azért ébredtek föl, hogy a legvakabb fanatismusnak engedjék át magokat, és első dühök uraik ellen fordult. Uraik fölfegyverezvén őket az ellenség ellen, mindig parasztlázadásoknak tették ki magokat.

Lengyelország a XVIII. századbeli Európában nem egyéb többé anachronismusnál. Míg ily módon önmagától nyílik meg szomszédai ármányai- és becsapásainak, ezek összpontosítják hatalmukat. Szomszédai a tudomány minden segédeszközével s a modern államok roppant szervezetével kezdik meg e középkori polgárzat ostromát. Ez pedig az ellenség tűzérei- és mérnökeivel csak elavúlt védelmet, lerombolt várfalakat s egy csapat hősi, de fegyelmetlen leventét állít szembe, kik mögött az összeesküvésekkel, pártoskodásokkal és csüggeteg polgárokkal telt városban félig vad, kiéhezett, rablásra és vérengzésre kész lakosság áll.

Poroszország, Ausztria és Oroszország feldarabolák Lengyelországot 1772-ben. E rettenetes példán okült Svédország; viszont Lengyelországra a svédek példája látszott hatni. Mind azok a lengyelek, kik őszintén szerették hazájukat, belátták, hogy azt csak nagy reformok árán menthetik meg. El kellett törölni azt a *liberum vetót*, mely megbontotta a nemzetet; ama capitulatiókat, *pactum conventumokat*, melyek békóba verék a hatalmat és ama *confoederatio-*

kat, melyek széttépték az államot. Adót kellett behozni s azt a kincstárba befizetni, a helyett hogy ellopják; sorezredeket és tűzérseget kellett állítani a fényes és zavargó *pospolita* helyébe, ki az volt a porosz és orosz csapatokra nézve, mik a francia lovagok voltak az angol íjászokra nézve Crécynél és Azincourtnál; végül polgári életre kelteni s a haza sorsa iránt érdeklődökké tenni kellett ama roppant tömegét a lakosoknak, kik még mindig ki voltak zárva a nemzetből, s a kikkel úgy kellett bánni, mint polgárokkal, ha azt akarták, hogy őket egykor az ország védelmére szólítsák. E gondolatok foglalkoztaták a lengyel hazafiakat, midőn 1788-ban összeült Grodnóban ama nevezetes országgyűlés, melynek rendeltetése lett volna, újjáteremteni a köztársaságot, de mely, ellenkezőleg, betetőző annak leigázását.

A lengyelekben megvolt — s ez az, a miért a történelem nem vonhatja meg érdeklődését balsorsuktól, — bajaiknak mély.érzete, azok orvoslásának forró vágya, eredetők tisztelete, a hit a jövőben, a lelkesedés és önzetlenség igen magasztos hagyománya, a nemes, fenkölt ügyek iránti odaadás, az áldozatkészség és szenvedélyes ragaszkodás a hazához. Im' ezek az ő erényeik, de, Lengyelország szerencsétlenségére, ez erényeket mindenki a saját pártja szolgálatába állítá. Minden párt önmagában látta az egész köztársaságot; hogy diadalmaskodhassék, egyik párt sem habozott idegeneket hívni segítségül, s valamennyien ellenségeknek tekinték a versenyző pártokat. Az idegenek ezt hasznukra fordították és éleszték e visszavonásokat. Azt lehet mondani, hogy Lengyelországban mindenkinek volt pártja, kivéve a köztársaságot magát, s a lengyelek számítottak mindenkire, kivéve önmagokat.

Az államból hiányzott a lélek. A királynak, Poniatowski Szaniszlónak, csak egy jogcíme vala az uralkodásra: II. Katalin kedvese volt. Hazájának trónján szolgálalkú maradt régi szeretője iránt, s a kegyencz kötelmei mindig megsibbaszták benne a király hazafias szándoklatait. Aztán az anarchiának közepette, melyben Lengyelország volt, a reformkísérletek új meghasonlásokra szolgáltak ürügyül. A veszély egyenetlenkedőkké tevő a lengyeleket: mindenki ellenfeleiben keresé ennek okát s maga a hazafiság szolgált indító okúl a villongásra. Daczára a nemes elhatározásoknak, melyeket Franciaország elvei és példája sugaltak a lengyeleknek, a francia forradalom még növelé propagandája által a pártviszályokat. Ama mértékben, a mint a francia forradalom mindinkább a népbe hatolt, éleszté föl mindjobban a haragot, melyet természet-szerűleg urai iránt érzett. Lengyelországban minden az anarchia terjesztésére s minden a köztársaság hanyatlására hatott közre. Ugyanakkor pedig minden csak Oroszország megszilárdulását és emelkedését segíté elő.

II.

A forradalmi propaganda nem érintheté Oroszországot. Nem csak a távolság, de maga e birodalom műveltségének jellege is hozzáférhetetlenné tevő azt a forradalomra nézve. Itt még semmi sem volt megérve sem a politikai, sem a polgári szabadságra. A francia forradalom három főeleme hiányzott Oroszországban: kiváltságos és tehetetlen nemesség, magasra törő és erős polgárság és birtokos parasztok.¹⁾ Az 1789-ki forradalom mindenk-

¹⁾ L. Anatole Leroy-Beaulieu, *L'Empire des tsars et les Rus-*

előtt forradalom a tulajdonban; lényegileg az egyéni tulajdon elvéből indul ki. A parasztok ennek még a fogalmát sem ismerék Oroszországban, következésképp nem is fogták fel a forradalomnak egész eszméjét sem. Egyedül a nemes volt birtokos, de az orosz nemesnek a nyugotival nem volt egy közös vonása sem. Az orosz nemességben semmi hűbéri sincs. Ez merőben a csárok által alkotott s minden államhivatalnok előtt nyitva álló hierarchia, melybe a ranggal emelkedhetni. E nemesség, mely hivatalos foglalkozásoknak felel meg, nem nyújt semminő politikai jogokat az azokkal felruházottnak. Nem képeznek egy testületet. A városok, melyek hasonlíthatatlanul ritkábbak és kevésbé népeseek, mint Franciaországban, kereskedőket, iparosokat, főképp pedig hivatalnokokat foglalnak magokban; az európai minta szerinti polgárságnak semminő elemét sem mutatják föl. Az állam-felség előtt leboruló s keze alatt meggörnyedt egyének ezek, kik nagyon kevésé hozzáférhetők a nyugoti eszmékre nézve s nagyon ellene szegülnek ez eszmék befolyásának.

Alakúl ugyan az 1789-et megelőző években egy csoportja a »hazafiaknak«, kik »felvilágosodott kormányról« álmodoznak, de nem gyakorolnak hatást s csak Sándor uralma alatt jutnak kormányra. Egyébiránt nagyon kevésé demokraták lévén s azzal büszkélkedvén, hogy mindenben nagyon oroszok, csak brumaire 18-ika után, a *Code civil*-ben s Bonaparte consulátusának zsarnoki alakjában kezdék megérteni és csodálni a francia forradalmat. Akkor is csak arra merítették ihletet belőle, hogy az államot reformálván, a hatalmat erősítsék.

ses, főleg I. k, V. könyv; *La Hiérarchie sociale* és VI. könyv; *La Noblesse et le Tchine*.

Az egykorúak legnagyobb része Franciaország eseményeiben, 1789-től 1799 ig, az ostoba vagy gyűlöletes saturnaliák sorozatánál nem lát egyebet. Kivéve a győzelmeket, melyeket nem tudnak magoknak megmagyarázni, Franciaország egy második Lengyelország, vagyis szemökben a világon a legnyomorúttabb dolog benyomását gyakorolja rájuk. Ilyen itéletet alkot magának az a »felvilágosult«, a bölcsészet velejéből táplálkozott nemesség. Első pillanatban csodálkozik rajta az ember. De tekintetbe kell venni, hogy ez orosz nemes emberek műveltsége merőben felületes, s hogy inkább csak francia szavakat recitálnak, de nem a francia nyelvet beszélik. A földologban ők nagyon barbárok, nagyon változékonyak s nagyon megvetik főkép az idegen ügyeket, melyek őket csak távolról s csak közvetve érdeklik. »Önöknél«, mondá nekik Joseph de Maistre, »semmi sem állandó, csak az állhatatlanság.« A divat és szeszély, melyek előbb a bölcsészek felé fordultak, minden átmenet és nehézség nélkül az emigránsokat karolták fel. A mit a forradalom előtt oly igen kedveltek, az a régi, nagyon szabad szellemű, nagyon finom műveltségű, érzelmeiben és aspiratióiban nagyon nemes francia társadalom volt; de 1793-ban már úgy találták, hogy azt egy Richelieu herczeg jobban képviseli, mint egy Robespierre. A fordulat nálok a valóságban nem oly különös, mint a minőnek látszik. Hogy magokat másoktól megkülönböztessék, kasztszellemből és keresett választékosságból francziául szerettek beszélni és bölcsészettel kérkedni; de mióta a bölcsészet forradalmivá, a forradalom demokratikussá és Franciaország néppé lett: egyenlő gyűlölettel halmozák el s egyenlő göggel kárhoztaták a bölcsészetet, a forradalmat és Franciaországot. A mi az orosz nemzet zömét illeti,

ez ebben teljesen közönyös maradt. »I. Péter, hogy e nemzetet kiművelje, úgy hatott rá, mint a választóvíz a vasra«, mondá Frigyes. ¹⁾ A csárok gyakran nehézségekkel találkoztak abbéli törekvéseik közben, hogy a nyugoti műveltséget alattvalóikkal elsajátíttassák, — míg a kormánynak nagyon is könnyű munka volt, ellenszegülni a forradalmi propagandának.

Ekkor Oroszországban csak egy kötelék van, mely a lelkeket egyesíti: a vallásos hit; csak egy közös eszme, mely szenvedélyesen lelkesíti az embereket: a birodalom kiterjesztése vagyis a nemzeti hitvallás propagatiója. Az oroszok Franciaországgal párhuzamosan nagyon eltérő, de azért nem kevésbé félelmes hatalmat fejtenek ki. Az orosz hadsapatok, daczára modern fegyverzetöknek, még barbárok. Roppant hadi málháikkal, elmaradozóik nagy tömegével, a pusztulással, melyet magok után hátra hagynak s a ragálylyal, mely nyomukban terjed, a régi ázsiai invasiók módjára nyomúlnak előre. De maga a katona-anyag kitűnő; a fáradságban kitartó, nélkülözésekben lemondó, brutális lelkesedése és fatalista megnyugvása pótolja tisztjeinek elégtelenségét, képtelenségét. Oly vezér, ki ez emberek szenvedélyeit mozgásba hozni tudja, mint például egy önféjű és fanaticus Szuvaroff, a világ végére vezetheti őket. Csak 1799-ben szálltak ki a küzdőhomokra s a francziák már az első összecsapásnál tapasztalák, mily mértékben rettenetesekek.

A csárok csak hasznos hódításokat kívánnak; csak népszerű háborúkba kezdenek s az állam érdekében csak a nemzeti szenvedélyek által támogatott terveket alkotnak.

---

¹⁾ *Mémoires*, I. t.

A dolgok természete által sugalt politikájok világos és egyszerű: ez magyarázza meg azt, hogy e politika a hatalom körében végbement folytonos forradalmak közt is ugyanaz maradt. A trón ingatag; vakmerő bitorlás és gyilkosság látszanak képezni az uralkodásban való utódlás egyedüli állandó törvényét. A fejedelmek egész csapatát — kiséretét — hozzák magokkal a kegyenczeknek vagy bűntársaknak, kik majdnem valamennyien alacsony származású idegenek vagy kalandorok.

A hagyományok fentartására nincsenek sem intézmények, sem tanácsok, sem udvar, még sem látszanak soha sem megszakítottaknak. Nagy Péterre egy liflandi pór nő következik, ki sem olvasni, sem írni nem tud, s a kinek oldala mellett egy herczeggé és regenssé lett kalácssütő foglal helyet. Később uralkodónői szeszély egy kurlandi lovász fiát hívja meg az állam igazgatására. »Négy könnyelmű nő, két gyermek, két eszelős vagy maniacus; ím' ezek Péter utódai egy évszázad alatt«, mondja egy történetíró.¹⁾

Azonban mindnyájokat ugyanazon ösztön hajtván, ugyanazon irányok: a Fekete tenger, a Balti tenger és Közép-Európa felé vetik magokat. Mindnyájan a török, a svéd s a lengyel rovására szándékoznak vagy igyekeznek nagyobbodni. Midőn 1762-ben egy új kaszárnya- és alcôve-forradalom egy kis német herczegnő kezébe játszá a muszkák örökségét, mind ezen utak már kijelölve voltak és nyitva álltak. II. Katalin szellemének rendkívüli erejét e hagyományos tervek megvalósítására fordítja. A szerencse, mely Oroszországnak e nagy feladatokat előkészíté s mely annak oly kedvező alkalmakat szolgáltatott, együt-

---

¹⁾ Anatole Leroy-Beaulieu, I. k. 251--252. l.

tal e birodalomnak olyan uralkodót adott, a ki amaz alkalmakat a legjobban tudá kibasználni.

Anhali Katalin 1789-ben hatvan éves.¹⁾ Inkább tekintélyes megjelenésű, mint szép; vonásaiban erély, tekintetében tűz s arczatáról bizonyos nemesség, komolyság s mérséklet sugárik le, a mi ellentéte annak, a mit hihetetlen erkölcsi romlottságáról tudunk. A bölcsészek csodálatának tárgyát képezé, kik az ösztönökben keresték az erény elveit, és botrány volna ő a trónuson, ha azon még lehetséges volna a botrány. Magával emelé föl büntársait és szeretőit, kiket tisztséggel és gazdagsággal halmozott el s a kiből minisztereket, tábornokokat, követeket, grófokat és hercegeket csinált.²⁾ 1789. táján Orloff Elek már visszavonulóban van s félig kegyvesztett; Potemkin a kegyencznek már csak méltóságait és befolyását birja, de befolyása még rendkívül nagy s méltósága csodaszzerű: Oroszországnak ő a második személyisége, ő a hadak főparancsnoka és oly vagyonnak ura, melyet százhetvenöt millió livre-re becsülnek. Katalin többi szeretői — egész litániai névsor, a mint nevezék³⁾ — már mind megnemesítve és elhelyezve vannak. De azért mindig van egy-egy czímzetes kedvese is; hanem a czímzetes elég gyakran változik s a míg csak mű-

¹⁾ Szül. 1729-ben s 1745-ben nőül ment Péter herceghez, a ki 1762-ben követé a trónon Erzsébetet s a kit még trónra jutásának évében fosztott meg a tróntól Katalin.

²⁾ »Hídeg fő, lajlíthatatlan lélek, tüzes vérmérséklet, ki a királynő kegyét és nemességét a markotányosnő erkölcseivel párosítja, . . . a ki ép úgy képes tréfálni Voltaire-rel vagy vitatkozni Frigyes-sel, mint lovasszázadokat vezényelni vagy kozákjainak orgiáiban részt venni.« Le duc De Broglie, *Le Secret du Roi*, II. k, 16. l.

³⁾ Sainte-Beuve, *Nouveaux Lundis*, II. k, »II. Katalin« czikk.

ködésben van, hogy hitelét fentarthassa, nem szűnik meg ama mesterfogásokkal élni, melyeket máshol a »megszokott ágyasok«, Versaillesban Pompadour asszony s Berlinben Rietz asszony használtak. A kegyenczek önmagok választják ki azokat, kik helyöket pótolni fogják; többen be is mutatják utódjokat. A császárnő pedig, ha már megunta őket vagy elégtelen velök, elbocsátja, megházasítja, megadományozza őket. Az udvarnál ezek egy cotériát alkotnak, melyet Rulhière »a kegyenczek factiójának« nevez s melyet egy komolyabb csoporttal, »a miniszterek pártjával«, szoktak szembeállítani. De e sajtáságos asszony, ki a feslettség tekintetében vele versenyző királyoktól nagyon különbözik, férfiasabb például egy XV. Lajosnál, s szeretői között mindig uralkodónő maradván, mint XIV. Lajos a maga ágyasai közt, életét két részre osztja s az egyiket a kormányzásnak, a másikat a szerelemnek szenteli.¹⁾ A nő gyöngeségei, féltékenységei és nyugtalanságai életének csak utolsó éveiben zavarák meg a császárnőt, mikor már nem szabadúlhatott a kor terheitől, mikor számlálni kezdé a napokat, melyek neki a szerelemre még megmaradtak s mikor az öregség kimerítő türelmetlensége lelkének egyensúlyát bontá meg.

1789-ben szellemének még teljes birtokában van és soha orosz fejedelem nem volt oly nagy az uralkodásban. Nem is volt Oroszországnak soha oly tökéletesen orosz uralkodója, mint e német nő. A politikai szerencsejáték a kezébe játszá a czárok örökségét, és ő tudja is igazolni szerencséjét s bizonyos tekintetben törvényesíteni bitor-

---

¹⁾ Eugène Melchior de Vogué, *Le Fils de Pierre le Grand*. — *Un changement de règne*, 310. l. Paris, 1884.

lását. Míg I. Péter annyit bajlódott, hogy európaivá legyen, Katalin felhasználja szellemének minden erejét, jellemének minden határozottságát, hogy oroszszá tegye magát. Csak lehetséges reformokba kezd s reformjai meg is hozzák a gyümölcsöket. Oroszországot átalakítva és virágzó állapotban hagyja hátra. A forradalmakban különben megedzett alattvalói csak e nagy eredményeket veszik tekintetbe és örömet feledik azok eredetének bűneit. Pétervárott és Moszkvában ép úgy mondják: *a csáznő*, mint a hogy XIV. Lajos alatt Párisban és Versaillesban mondták: *a király!*¹⁾

Katalin a párisi kiváló szellemekkel folytatott levelezéseiben messze kimagaslónak tűnik föl híres barátai, például Grimm, sőt még Voltaire fölött is;²⁾ de ha csak leveleiből ismerjük, csupán a külszín után fognók megismerni, mi által nagy igazságtalanságot követünk el szelleme iránt. Különösen pedig kiteszszük magunkat annak, hogy a francia forradalom korszaka alatt követett politikájából semmit meg ne értsünk. Nem lehet megmagya-

---

¹⁾ Eugène Melchior de Vogué, id. munk. 299. és köv. l. »Sem a hódítások, sem a külföldi tetszészaj nem voltak azok, melyek a császárnő népszerűségének legjavát biztosították; dicsőségének valódi jogcíme: a birodalom belső átalakítása volt. A Nagy Péter által nagy, durva vonásokban vázolt emez átalakítás valóban csak Katalin alatt ment végbe . . . Uralma alatt a Nyugot parodiája ügyes utánzássá lett . . . Vidéken a közigazgatás kerékművei baj nélkül működnek, a közhivatalok járandóságai biztosítva vannak, az igazság kiszolgáltatik, a kereskedelem támogatásban részesül. És ezúttal az átalakulás rázkodás és erőszak nélkül, humánus eszközök és mindnyájok közreműködése által megy végbe.«

²⁾ Katalinnak Voltaire-rel s a bölcsészekkel való viszonyára nézve l. fentebb.

rázni, hogyan mutathatja magát a XVIII. század eme »Semiramisa« oly rágalmazó és elkeseredett ellenségeül ama forradalomnak, mely — legalább első föllépésében — azok eszméinek megvalósítása volt, kiket a császárnő nyíltan mestereinek és barátinak ismert el. Csodálatos, hogy hallatlan sarcasticus hévvel hirdeti a királyok keresztes háborúját és alkalmazza a forradalom ellen Voltaire és az encyclopaedisták rettentő harci kiáltását, azt az *Écrasez l'infâme*-ot, mely alatt a bölcsek összes hada az egyház elleni ostromra kelt. ¹⁾ És meglepő, hogy midőn Lengyelországban támogatja azt, a mi ellen Franciaországban küzd, ugyanazon hévvel igyekszik fentartani az anarchiát Varsóban, mint helyreállítani a tiszta monarchiát Párisban. Ebből azt lehet következtetni, hogy nem vezéreltette magát elvek által, a mi egészen rendén van, és hogy nélkülözte a következetességet terveiben, a mi már súlyos hiba.

Az elveknek valóban semmi közük emez ügghöz. Katalin teljességgel nem törődött azokkal. A franciaországi forradalom megzavarja számításait: tehát utálja; a lengyelországi anarchia megfelel terveinek: tehát szítja. Rettentő ítéleteket mond ki a lázongó francziákra, de azok végrehajtásának gondját a németekre hagyja. Eszében sincs, csak egy katonáját is letéríteni Oroszország útjairól. Népeinek hajlamai s államainak távolsága biztosíták őt a propaganda ellen; büntetlenül ismerheté félre a francia forradalom természetét. Ő ez európai nagy válságban csak az alkalmak sorozatát látta politikájának céljaira. A ki-

---

¹⁾ L. levelezését Grimmel, *Publications de la société d'histoire de Russie*. Pétersbourg, 1878.

rályok ügye reá nézve csak ürügy volt, hogy saját vállalatait előbbre vigye. E pontban mindig tisztán lát s valóban rendkívüli határozottság- és szilárdsággal működik.

E fejedelemtől úgy kell vennünk, a minő: fajra és jellemre nézve német, ki nagy orosz uralkodóvá lett. Hatalmas lángész, finom szellem; magánéletében természetes, a politikában színeskedő; szenvedélyeiben nagyon féktelen, nyilvános magaviseletében nagyon tartzkodó, feszes; eszélylyel roppant dicsvágyat ápol s a legnagyobb mértékben bírja a nagy politikusok főtulajdonait: a szempontok tisztaságát s a jellem állhatatosságát.¹⁾ Bár erős és bölcsészetre hajló szellem, okosságból orthodoxxá lesz s nem háborgatja alattvalóinak babonáit. Épen azért uralkodik az oroszokon, mert kívülről tekinti őket. Ha orosz volna, elveszne a homályos eszmék zavarában, melyek a szellemeket Oroszországban mozgatják. De ő német, megállapodott, komoly, élesen látó, módszeres; kevésbbé sentimentalis mint Mária Terézia, és humánusabb mint Frigyes; nem bírja sem az elsőnek magánérényeit, sem a másodiknak ördögi szellemét, de mint azokban, benne is megvan a pozitív érzék a dolgok iránt, a törekvés a bizonyosra és megvetése a lehetetlennek.

Egész természetesen fejti s könnyeden válogatja ki az orosz chaosból a valódi szükségleteket, az élő erőket, a határozatlan aspiratiókat, s mind ezt alkalmazza arányaihoz saját szellemének, mely egyike a legrendszeresebbek- és legkövetkezetesebbeknek, melyek csak valaha léteztek. Minthogy csak saját eszméjét követi, eszméje pedig mindig legszabatosabb és leghatározottabb, nem ejtik za-

---

¹⁾ L. Ségur, *Mémoires*, II. k, 200. l.

varba az ellenmondások, melyeket szavai és magatartása közt idegenek fedeznek föl. Neki elég, ha tervei közt nincsenek ellenmondások. Ereje és magasabb művészete épen abban áll, hogy ugyanazon terv megvalósítására a legellentétebb elemeket használja fel. A kor nyelvét beszéli ugyan, de megtartá az eszmék egyszerűségét, a szellem hajlékonyságát s a kezdetleges természetek szenvedélyének hatályosságát. A század eszméi csak úgy hatnak lelkére, mint a sugár, mely a vizek felszínén csillámlik, de a nélkül, hogy a mélységeket fölmelegítné.¹⁾ Értelmi kaczárságra és politikai negélyeskedésre megvannak bölcsész udvaroncza; de szerelem tekintetében örömet tartja magát az orosz gránátosokhoz. »Ön nagy politikus«, írta egyszer Grimmnek, »két lapon átfutja egész Európát; de mivel ezt azért tevő, hogy megmondja nekem, hogy csak azt cselekedjem, a mit érdekem parancsol, biztosítom, hogy ezt nem is fogom elmulasztani.«

III.

Nem is mulasztá el soha, s azon időben, mikor a francia forradalom készülődött, ő azt a *görög terv* név alatt ismeretes roppant combinatiót forgatá fejében, mely Oroszország jövődöbeli nagy tervekép maradt meg. Ka-

---

¹⁾ A kik francia módra öltöztetik fel és akkori párisi nőnek képzelik, csak torzképét látják. III. Gusztávra nézve ezeket írta barát-nőjének, Bielke asszonynak: »Ő tetőtől talpig francia s mindenben a francziákat utánozza; én azonban ennek majdnem merőben ellenkezője vagyok; soha életemben nem szenvedhettem az utánzást s hogy kereken kimondjam, oly teljesen eredeti vagyok, mint a leg-törzsökösebb angol.« — *Lettres à madame de Bielke, Publications de la société d'histoire de Russie.*

talinnak nem volt elég, hogy elvette a lengyelektől Fehér-Oroszországot, a törököktől meg Krimiát; nem volt elég, hogy a Dunában itatta meg az oroszok lovait s győzelmesen járatta meg hajóikat a Földközi és Adriai, meg a Sziget-tengereken; nem volt elég, hogy szent háborúra hívta fel a görögöket s hogy a szultán keresztény alattvalóinak pártfogójául veté föl¹⁾ magát: ő a czárok hagyományos tervét teljesen végrehajtani, az orosz nép álmát megvalósítani, Európából a hitetlent kiűzni s az orthodoxiának megtisztított fővárosát visszaadni akará. Konstantinápolyban visszaállítani a görög császárságot unokája, Konstantin javára, a kit születése óta erre kiszemelt volt,²⁾ ezen császárság közt, mely a Dunáig terjedne és Oroszország közt, melynek a Dniester szabna határt, egy közbeneső államot alkotni, mely »Dácia« nevet fogna kapni:³⁾ ezek azon tervek, melyeket a czárnő 1782. óta⁴⁾ forralt s melyeket Ausztriával való szövetségének segélyével megvalósítani⁵⁾ remélt. II. József ezeknek teljesen meg volt nyerve, mert belőlök nagy hasznot húzni remélt,⁶⁾ s a két szövetséges, kik közt minden év szorosabbra fűzte a barátságot, csak a

---

¹⁾ L. *Question d'Orient au dix-huitième siècle.*

²⁾ L. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI. k. 268. és köv. l. Gotha, 1859.

³⁾ Az orosz határ a Bugig terjedt. Oroszország e szerint a Bug s a Dniester közti területet szerezte volna meg Otsakow várossal. L. Strelbitsky, *Possessions des Turcs sur le continent européen de 1700 à 1879.*

⁴⁾ Katalin II. Józsefhez, 1782. szept. 10. Arneht *Joseph II. u. Katharina.*

⁵⁾ L. Martens, *Traité de l'Autriche avec la Russie*, II. k. 96. és köv. l.

⁶⁾ L. fentebb.

kedvező szelet várta, hogy megkezdje az új arany gypju elfoglalását.

Várták 1787. év őszeig. Az addig borús ég derülni látszott számukra. Csak Franciaország részéről tartottak komoly akadályoktól, Franciaország pedig, mely pár év előtt oly magasra emelkedett volt, oly belső válságnak nézett elébe, mely alkalmasnak látszott arra, hogy a színtértől sokáig távol tartsa. Vergennes 1787. februárban halt meg, Franciaország október hóban már kénytelen volt Hollandiában Poroszország és Anglia elől meghátrálni. Ez az incidens egész Európának oly zavarokat jelezett, melyek komolyságát addig senki sem gyanítja. Franciaország ellenségei örültek rajta és szándékosan nagyították következményeit. Nekik olybá tűnt föl, mintha Franciaország elérte volna a rokkantságot s Európának jövőre azzal nem kellene többé számot vetni.

E fölfogások, melyek a szárazföld régi monarchiáira nagyon gyászos következményeket hoztak, 1787. végén nyilatkoztak. Mind az, a mi Franciaországban ezen időtől kezdve 1793. végeig történik, csak megerősíti őket azoknak szellemében, kik után eddig igazodtak. »Franciaország elveszté Hollandiával fönnállott szövetségét s tekintélyének maradványát Európában«, írja a porosz Hertzberg. II. Józsefnek pedig e mondást tulajdonítják: »Franciaország elbukott s kétkem, hogy újra fölemelkedjék.« — »Ebből látszik«, írja fivérének, Lipótnak,¹⁾ »hogy még oly nagy állam is, melynek akkora segélyforrásai, kedvező helyzete és eszközei vannak, mily kevés idő alatt vesztheti el hitelét, befolyását, erejét és hatalmát — képes államfő és rend

¹⁾ 1787. okt. 21. Arneht, *Joseph II. u. Leopold.*

hiányában.« Katalin meg így írt Grimmnek 1787. novemberében: »Nem lehet azt mondani, hogy XVI. Lajosnak hizelegnének. A világon mindent elkövettek, hogy rábeszéljék: vesse gyámság alá magát, és hogy meggyőzzék arról, hogy semmit sem ért a dologhoz. De ő szorgalmas, jó, egyenes természetű és jót akar. Ha azért hátráltak meg, hogy aztán annál nagyobbat ugorjanak előre, jól van; de ha meghátráltak s nem fognak ugrani, hanem hagyják a (Ge-*ket* és Gu-*kat*, ¹⁾) hogy tetszésök szerint ócsároljanak, oh, akkor vége a kétszáz év óta szerzett tekintélynek, mert ki fogja ezt azoknak elhinni, a kiknek sem akaratuk, sem erejük, sem idegeik nincsenek?«

Franciaországna ez elhomályosulása épen kapóra jött a bécsi és pétervári szövetségésekre nézve, mert ezzel megjött az idő s az alkalom, melyre váraoztak. Az alkalom azonban megelőző, ha nem is vágyaikat, de előkészületeiket. A magokat fenyegetetteknek érzett törökök elébök vágtak és ellenfeleiket nyilatkozni kényszeríték. Oroszország konstantinápolyi követe, Bulgakoff 1787. aug. 13-án értekezletre hivatott. A törökök a Krim visszaadását követelték tőle, mit ez megtagadván, a Hét-Torony várba zárták őt, a mi a törökök közjoga szerint a hadüzenet ünnepélyes formája volt. Az oroszok nem voltak elkészülve; II. József ellenben azt hívé, hogy el van készülve, s jóllehet a törökök ellene semmi ellenséges tényt el nem követtek, jónak látta mégis »csattanós ténynyel« tudokra adni irányukban táplált szándoklatait. Ez a csattanós tény: Belgrád megrohanása volt, melyben titkos összeköttetései voltak s

---

¹⁾ *Ge*: (George) III. György; *Gu*: (Guillaume) II. Frigyes Vilmos.

a melyet »egy éjjel elfoglalni remélt«. Az expedíció 1787. decz. 3-án lón megkísértve, de meghiúsult. Rendes háborúra kellett vinni tehát a dolgot. II. József 1788. febr. 9-én üzente meg a háborút, de minthogy az időszak megakasztá a hadműveleteket, a diplomaták e körülményt felhasználták, hogy mozgásba hozzák egymást, s egész Európában keresék is a szövetségeket és oldaltámadásokat.

Franciaország, bármennyire lenyűgözve volt, mégis foglalkoztatá a hódítókat. Tényleges semlegessége nekik nem volt elég; ők azt magokkal compromittálni, s ha lehet, tetszésök szerint vezetni is akarák. Péterváron ekkor egy nagyon kegyes, szellemes és hazafias francia nagykövet volt: Ségur gróf. Az oroszok öt nyájasságokkal halmozták el s minden módon a kedvében jártak. Nagyon behizelgő és nagyon szineskedő javaslataik abban állottak, hogy Anglia, Poroszország és Hollandia coalitíójával Ausztria, Oroszország, Francia- és Spanyolország *négyes szövetségét* kell szembeállítani. Egy ily szellemben fogalmazott szerződési tervezetet el is készítették Péterváron 1787. utolsó hónapjaiban. A francia kormány vette az értesítéseket, meghallgatta, de nem válaszolt, s midőn Ségur sürgeté, hogy nyilatkozzék, mindig kitért a válasz elől.

Montmorin gróf,¹⁾ ki Vergennes halála óta a külügyek élére állíttatott s a ki azokat kissé félénk eszélylyel

---

¹⁾ Montmorin de Saint-Hérem, 1746-ban született, 1771-ben a trónörökös nevelője, 1774-ben XVI. Lajos követe Trierben, 1775-ben nagykövet Madridban, s 1783-ban elhagyva a diplomatiát, a hadseregbe lép. Tábornagygyá, majd Bretagne kormányzójává lesz s 1787. febr. 14-én külügyminiszterré nevezetik ki. — L. Masson, *Affaires étrangères*, 56. és köv. l.

vezeté, azt tartá, hogy Franciaországnak pénzügyei rendezése s kormányzati reformjának keresztülvitele végett a békére föltétlenül szüksége van. Nem vehetvén részt a háborúban, ezt ellenezni, s ha meg nem előzheti, legalább terjedelmét és tartamát korlátoznia kellett. Ausztriával és Oroszországgal szövetséget kötni, annyit jelentett volna, mint helyeselni terveiket, megkönnyíteni ezek végrehajtását és siettetni az eseményeket, a helyett, hogy azokat késleltesse. Egyébiránt e szövetség ellenséges helyzetbe hozná Franciaországot Angliával és Poroszországgal, melyek azt e pillanatban nem fenyegeték. Franciaországnak végre ki kellett volna szolgáltatnia régi szövetségeseit: Török-, Lengyel- és Svédországot Oroszország és Ausztria birtokvágyának s e szerint csatlakozott volna azon osztozkodási rendszerhez, mely ellen nemrég oly megokoltan küzdött s a melyet oly hévvel kárhoztatott. Montmorin tehát megmaradt a semlegesség mellett. De a mérséklő szerep, melyet Franciaország oly nagy méltósággal játszott Vergennes kormánya alatt, nagyobb rugékonyságot igényelt, mint a mekkorát 1788-ban kifejtteni képes volt. Semlegessége a dolgok ereje folytán gyöngeséggé lett, s csakhamar azon szerepre lőn kárhozthatva, hogy minden udvarban békés tanácsokat osztogasson, melyeket senki sem kért s a melyekre hallgatni senki sem volt hajlandó.

Az északi argonauták expedíciójának minden időben megvolt az a kiváltságuk, hogy lángba borítsák Európát. Nemcsak Bécsben és Péterváron, máshol is voltak kalandor politikusok és zsákmányra vágyó harcosok. A szövetségeseik azt hívták, hogy mellőzhetik Poroszországot, de ez azt kívánta, hogy számoljanak vele, s Anglia, valamint Hollandia részéről biztosítottak tekintvén magát, nem

kevesebbre vágyott, mint arra, hogy maga szabja meg a megnyilandó nagy vásárban az árveréseket. Frigyes Vilmos király hivatottnak érzé magát Európán uralkodni.¹⁾ Hertzberg gróf őt egy fényes és hasznothajtó választott birói szerepkör kilátásba helyezése által könnyen vitte rá e gondolatra. Mint Frigyesnek rendetlen, önhitt és ügyetlen tanítványa, politikájának elvekép látszék felállítani mesterének gúnyos ötletét *ő szent felsége, a véletlenről*. »Poroszország rendszere«, mondá ő, »abban áll, hogy nincs semmi rendszere s hogy a körülmények szerint cselekszik. Frigyes a véletlentől csak az alkalmakat várta s minthogy mindig kész volt azokat megragadni, a véletlen neki mindig szolgálójára állni látszott. Hertzberg azonban fáradságosan dolgozott ki szövevényes combinatiókat, a legnagyobb aprólékossággal jelölte ki azokban a véletlen, az előre nem látott szerepét. De minthogy e szerep volt a fődolog s mivel az előre nem látott már természeténél fogva ellensége a formuláknak, ugyanaz a szerencse, mely annyira állandó és kedvező volt Frigyes irányában, szeszélyesnek mutatkozott Hertzberg iránt s abban látszott kedvét lelteni, hogy annak léptei alatt kelepcczék rejtsen el. A különben nagyon ellenséges és nagyon ócsárló természetű Rumiantsoff orosz követ Don Quichotte-hoz hasonlítá őt, ki a hirlapok politikai regényeivel táplálja hiú ábrándjait.²⁾

Hertzberg, Alberoni módjára széles alapu, rendkívüli tervet dolgozott ki. Célja volt, mindenütt tüzet gyújtani,

¹⁾ Hertzberg politikájára nézve l. Hausser és Zinkeisen már idézett munkáin kívül Herrmann, *Geschichte des russischen Staates*, VI. k., Gotha, 1860.

²⁾ Martens, *Traité de la Russie*, VI. k.; *Traité avec l'Allemagne*, 137. l. Pétersbourg, 1883.

azt éleszteni s aztán Európa által busásan megfizettetni a szolgálatot, melyet a tűz eloltása által tenni fog. Az elemek erre nem hiányoztak; Európa tele volt gyulékony anyaggal.¹⁾ II. József, reformjai által elkeseríté alattvalóit; a lengyelek Oroszország járma alatt nyögtek; III. Gusztáv csak az összecsapást várta, hogy maga is belerohanjon. Elég volt egy jel, hogy a svédek előnyomuljanak; elég egy szövetségi ígéret, hogy a lengyelek Oroszországot megrohanják, elég néhány ügyes incselkedés és némi pénzsegély, hogy a törökök felbátoríttassanak. A három oldalról megtámadott Katalin csak nagy nehezen védhetné magát. A mi Ausztriát illeti, a Magyarországon és Belgiumban támasztott kettős zendülés azt haderői legnagyobb részének visszatartására kényszerítné. Az ily módon megosztott és oldaltámadások által igénybe vett szövetségeselek aztán kénytelenek volnának Poroszországnak, másod sorban Hollandia és Angolország által támogatott, fegyveres közbelépése előtt capitulálni. Poroszország fogná dictálni a békét, oly módon, hogy önmagát s mindenkit kielégítsen, kivéve tán a svédet, ki csak a dicsőséggel maradna, és a törököt, ki a megegyezés költségeit viselné. Oroszország kapná a Fekete-tenger partjait a Dunáig, vagyis Otsakowot és Besszarabiát; Ausztria Moldva- és Oláhországot foglalná el, de viszont Galicziát visszaadná a lengyeleknek, kik aztán jutalom fejében Thornt és Danzigot engednék át Poroszországnak. E szerzemény kiegészítné az 1772-ikeket s biztosítná a poroszoknak az alsó-visztulai kereskedelmet. A mi pedig Franciaországot illeti, ezt Hertzberg közbelépésre képtelennek hívé. Mindazáltal,

¹⁾ L. fentebb.

hogy Franciaország tétlensége felől nagyobb bizonyosságot szerezzen, Goltz grófnak, a párisi porosz követnek, azt a titkos utasítást adta, hogy tegye magát érintkezésbe az ellenzékkel, ápolja ennek a porosz szövetség felől táplált illúzióit, biztassa Ausztria ellen, szóval működjék oda, hogy lassanként aláássa az állam alkotmányát és Európában elszigetelje Franciaországot.¹⁾

A cselszövény finoman volt szöve, de a nagy erőlködés középszerű eredményre vezetett. Ily kerülő mozdulat ritka ügyességet, sok szabatossgát és a körülmények szerencsés összetalálkozását igénylél, mert igen könnyen el lehetett tévedni a keresztező útakon, eltűnni a ködben, igen könnyen elmaradhatott a jó alkalom s bekövetkezhetett ama siralmas felsülések egyike, melyeket a levegőben való vagdalkozások szoktak magok után vonni.

Azonban a háború első mozzanatai alkalmasaknak látszának igazolni Hertzberg számításait. Az 1788-ki hadjárat nyomorútan kezdődött. Az orosz hadsereg szervezetlen volt; a betegségek megtizedelék, még mielőtt megmozdult volna; az elkedvetlenedett Potemkin arról gondolkozott, hogy kiürítse a Krimet, s hogy a balsors tetézve legyen, vihar kapta meg a Sebastopoli hajóhadat s azt a kikötőben vesztegelni kényszeríté, hogy a szenvedett hajósérüléseket kijavítsa.²⁾ A hadviselésnek egész terhe Ausztriára nehezült. II. József, kit Frigyes dicsősége még mindig gyötört, személyesen akart vezényelni, s minthogy a vezényletre féltékeny, azt gyakorolni pedig képtelen volt, senki sem

¹⁾ Philippson, I k., 177, 291. l. V. ö. Sybel, 4. kiad., I. kötet, 174, 274 l.

²⁾ Zinkeisen, VI. k., 646 és köv. l. — Herrmann, VI. k., 172. és köv. l. *Joseph II. u. Leopold*, II. k., 165. l.

vezényelt. Mind ama csapások, melyek Ausztriát a forradalom háborúi alatt érik, mutatkoznak már eme hadjáratban. Itt jelennek meg s gyakorolják magokat Lascy fővezérlete alatt, — ki egy pillanatra ingadozóvá tette volt Frigyes szerencsését, — mind azok a vezérek, kik hivatta lesznek küzdeni Franciaország ellen: Coburg, Clairfait, Wartensleben s még Mack is, ki először lép ki pályájára, első terveit alkotja s hozza meg a török háborúból lángeszének ama hírért, mely annyira gyászossá lett Ausztriára. E tábornokok olyanoknak mutatják magokat a Dunán, mint a minők lesznek később a Rajnán; elpuhultak, tájékozatlannak, kik szüntelen tanácskoznak és ármánykodnak, a helyett, hogy cselekednének. »Én nem találok tábornokainkban sem akaratot, sem buzgalmat, sem erélyt«, írta József. ¹⁾ »Mindnyájan kétségbe vannak esve, hogy háborúzni kell; kényelmesen otthon ülni szeretnének és senki sem mozdul, hacsak nem tolják s nem állnak a háta mögött. Mindenki mást okol; semmi egyetértés . . .«

József módját ejtette annak, hogy körülbelül 180,000 embert állítson hadilábra. Ez a legnagyobb erőfeszítés, melyre az osztrák ház valaha képes volt. De e hadcsapatok a roppant kiterjedésű határokon voltak szétszórva; soraikban járványok pusztítottak; júniusban a hadsereg 12,000 beteget számlált, kiknek száma júliusban már 20,000-re ment. Ausztria alig kezdé meg a háborút s már is veszélyben forgott. »Ha most Porosz- és Angolország királyai belevegyülnek s minket arra kényszerítnek, hogy egyidejűleg velök is hadakozunk, akkor«, — írta József, — »a

¹⁾ Lipóthoz, 1788. május 13.

²⁾ Kaunitzhoz, 1788. aug. 26. Bear, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz*. Bécs, 1873.

monarchia el van veszve, mert azon csapatok számát, melyek jelenleg a porta ellen működnek, csökkenteni kellene, hogy csak a porosz királyt meggátoljuk abban, hogy egész Cseh- és Morvaországot elfoglalja és Bécs ellen nyomuljon.«

József ama sürgönyök által, melyeket az osztrák rendőrség elfogott s a *cabinet noir* megfejtett, értesítve volt Hertzberg minden mesterkedéséről. Nem érzé magát erősnek arra, hogy egyszerre két ellenséggel szálljon szembe. Ha féken akará tartani Poroszországot, nagy ideje volt Németország felé vezetni vissza seregét. Az osztrákok aug. 28. és szept. 14-én két vereséget szenvedtek, melyek közül a második nagy csapássá változott.¹⁾ »Kénytelenek vagyunk visszavonulni, az egész Bánátot az ellenségnek hagyni s még Erdélyt sem fedezhetjük, mely szintén el fog pusztíttatni, és mind ez csatavesztés, kardcsapás nélkül. E jó urak mindent odahagytak, kiválasztott, előkészített, előnyös positionokat . . . s az ellenséget soha sem támadhaták meg. Ennél borzasztóbb, szerencsétlenebb, ennél szégyenletesebb dolog nem érhetett volna minket«, írta a császár.²⁾ E büszke hódítási vállalat visszavonulással kezdődött, és Ausztria, mely Törökország fölosztásának tervével indult útnak, kitette magát annak, hogy a törökök támadják meg és fenyegezzék saját határait.

Oroszország helyzete tán még rosszabb volt, mert az oldaltámadás, melytől II. József a poroszok részéről tartott, Katalint érte a svédek részéről. III. Gusztáv júl. 1-én üzenté meg a háborút; követelte Svédország részére Fiun-

¹⁾ A mehádiai és szlatinai ütközetek, melyekben az osztrákokat Juszuf pasa, a nagyvezér támadta meg. — Zinkeisen, VI. k., 650. és köv. l.

²⁾ Lipóthoz, 1788. szept. 20.

ország és Carélia, a törökök részére pedig a Krim visszadását. Ez utóbbiakkal júl. 12-én szerződésre lépett és Finnországon át Pétervár ellen nyomult. Ez volt Katalinra, — mint mesterére és pártfogójára, Frigyesre nézve a hét-éves háború, — a megpróbáltatások korszaka, mely, mint Frigyesre amaz, valódi nagyságának korszakává lett. Szoríttatva délről a török, északról a svéd által és érezve oldalt a lázongó Lengyelországot, minden irányban szembezállt az ellenséggel. Délen összes hadereje Rumiantsoff alatt, kinek Moldvaországban kellett működni, 37,000 emberből és Potemkin alatt, kinek Otsakowot kellett elfoglalni, 80,000 emberből állt. Haboztak; Katalin éleszté bátorságukat s jó példát mutatott nekik. Nagy nehezen 16,000 embert hozott össze Pétervár fedezésére; Svédország ellenében minden védelmi erejét a hajóhad képezte, mely tizenhét hajóból és hét fregátból állt. A fővárosból hallá a svédek ágyuinak dörgését, s mindig 500 lovat tartott készen, hogy meglepetés esetén Moszkvába menekülhessen. Július 17-én Hooglandnál tengeri csata volt, mely eldöntetlen maradt.

A veszély nagy volt: a politika elhárítá. Katalin összeköttetéseket tartott fenn Svédországban, minek folytán összeesküvés támadt, s a finnországi csapatok egy része elszakadt. Ugyanakkor a dánok is, kiket Oroszország rávett, hogy a pártjára álljanak, átlépték Norvégia határát s Gothemburgot fenyegeték. III. Gusztáv kénytelen volt államaiba visszatérni s ez oldalról a hadjárat 1788-ban véget ért. ¹⁾

¹⁾ 1788. aug. Norvégia akkor Dániához tartozott. — L. Geffroy, *Gustave III.*, I. k. 69. és köv. l. — Allen, *Histoire de Danemark*, II. k., 217. l.

Potemkin azonban elhatározá, hogy ostrom alá fogja Otsakowot. A júliusban megkezdett hadműveletek deczemberig huzódtak el. A törökök helyt állottak; az oroszok belefáradtak. A csapatok fában és kenyérben hiányt szenvedtek, csak kétségbeesett elhatározás segíthetett bajukon. Potemkin elrendelé a rohamot, s az erőd véres küzdelem után, melyet borzasztó mészárlás követett, deczember 17-én bevétetett.

E siker újra fölbátorítá ugyan II. Józsefet, de ennek tervei megváltoztak; ezentúl már csak Poroszországra gondolt. »A míg Poroszország hatalmát meg nem törjük,« írta Kaunitz¹⁾, »a két császári udvarnak minden törekvését, tervét és vállalatát mindig meg fogja gátolni és semmisíteni.« Katalin ezt nem vonta kétségbe s decz. 21-én tudtára adta a császárnak, hogy nem ellenzi, ha a törökkel oly végből kötne békét, hogy aztán közvetlenül a poroszokat támadja meg. A mi pedig a mediatiót illeti, erről hallani sem akart a czárnő²⁾. Az angolok eléggé sajtáságos ajánlatokat tettek neki; de azokat gúnyosgöggösen utasítá vissza. »Meg kell vallani,« írta Grimmnek, »hogy Ge³⁾ testvér nagyszerű politikus; igen szeretem azt az ajánlatot, hogy két pontra nézve történjék megegyezés, tudniillik, hogy egyikünk Indiának, a másik pedig a Levanténak és kereskedelmének maradjon ura, miután előbb aláírtuk a lefegyverkezésre vonatkozó szép nyilatkozatot.«

A keleti világ felosztásának eme terve nem egyszer lőn London és Pétervár közt megvitatva. Az angolokra

---

¹⁾ Cobenzl gróf, pétervári osztrák követhez, 1788. nov. 28. Martens, *Traité de la Russie avec l'Autriche*, II. k., 188 l.

²⁾ Martens, id. m. 189. l.

³⁾ III. György. — Katalin Grimmhez 1788. ápr. 22.

nézve ez haladékokat nyújtó és jobbnak hiányában használható segédeszköz; ők sokkal komolyabb biztosítékokat kerestek, s minthogy Poroszország hajlandó volt, nekik ezeket megadni, egy 1788. aug. 13-án kötött szerződés folytán arra kötelezék magokat, hogy minden keleti és északi ügyben azzal egyetértőleg fognak eljárni.¹⁾ A poroszok hozzá láttak a törökök felbízgatásához, III. Gusztáv megszabadításához Dánia támadásától és a belgák felizgatásához. Hertzberg úgy számított, hogy egy német-alföldi forradalom II. Józsefet nagyobb körültekintésre fogja kényszeríteni Poroszország irányában. A mi pedig Oroszországot illeti, ez a lengyelek dolga volt s a porosz kormány egész erejéből bujtogató is őket.

Az országgyűlés, melytől a lengyel hazafiak a köztársaság újjászületését várták, 1788. okt. 6-án ült össze Grodnóban. Sietett *confoederatióvá*, azaz forradalmi gyűléssé alakulni, hogy az egyhangúság helyébe, mely minden reformot lehetetlenné tett, a többségi szavazatot hozza be. A varsói porosz ügynök arra buzdítá »Lengyelország jó és felvilágosult polgárait«, hogy Oroszország perfid számításainak kijátszása végett támaszkodjanak az ő urára. »Bizton számíthatnak arra«, írta ő, »hogy ő felsége minden szükséges támogatásban részesítendi őket, hogy fentartsák Lengyelország függetlenségét, szabadságát és biztosságát.«²⁾ Csapatmozgalmak és 100,000 darab ügyesen szétosztott arany megerősíték ez álnok sugalmazásokat. A lengyel hazafiak annyira el voltak telve az Oroszország

¹⁾ L. a titkos czikkek szövegét Rankénál, *Die deutschen Mächte*, II. k. 358. l.

²⁾ Porosz jegyzék az országgyűléshez, 1788. okt. 13. Ferrand id. m. VIII. könyv.

iránti gyűlölettel, hogy elég volt, ha Poroszország szenvedélyeiknek hízelgett, hogy őszintének higgyék. A poroszok remekeltek e szerepben, melyet Ausztria ellen már régóta játsztak Párisban. Klasszikus cselszövény volt ez, s az oroszok már nagy ügyességgel kezdék azt a poroszok ellen fordítani.¹⁾ A lengyeleknek pedig úgy tünt fel, hogy nem compromittálják magokat, midőn a porosz királyra hallgatnak, mert »erényesnek« tartották, hisz mindent biztosított nekik, és semmit sem kívánt tőlök. A lengyelek tudomásul vették nyilatkozatait s megerősödvé a bizalom által, melyet bennök keltett, 100,000 embernek fölfegyverzését határozták el.

Katalin nem ringatta magát csalódásban szándoklataik felől s tudatá velök a magáéit: »Az 1775-ki alkotmány legkisebb módosítását a szerződés megsemmisítésének« jelenté ki.²⁾ Ez annyit tett, mint rájuk parancsolni, hogy továbbra is anarchiában azaz leigázva maradjanak. Erre az országgyűlés azzal válaszolt, hogy követelte a köztársaság területének kiürítését az orosz csapatok által, melyek azt még megszállva tartották. Poroszországot ekkor Varsóban Frigyes kancelláriájának egyik legfurfangosabb és legálnokabb ügynöke, az olasz Lucchesini ³⁾ képviselé. Ez egy decz. 19-ki jegyzékben azt tudatta az országgyűléssel, hogy ura kész mindent megtenni, »hogy a köztársaság függetlenségét biztosítsa, a nélkül azonban, hogy a belügyekbe avatkozni vagy szabad mozgását, melyet legjobb tehetsége szerint biztosítva, gátolni akarná.« Az ország-

¹⁾ A négyes szövetségre vonatkozó alkudozásokban. L. Ségur emlékiratait.

²⁾ 1788. nov. 5-ki orosz jegyzék.

³⁾ Szül. Luccában, 1752-ben.

gyűlés decz. 8-án elhatározá, hogy szövetségi szerződés kötése céljából a porosz királyljal tárgyalásokba bocsátkozik s egész Európába küldöttségeket meneszt, melyek a hatalmaknak a célba vett reform-művet megmagyarázzák. Aztán mindaddigra permanensnek nyilvánítá magát, míg e mű szerencsésen véghez víve nem lesz. Az országgyűlés őszintén remélé, hogy azt 1789-ben meg fogja valósítani, mert számított Ausztria barátságára, Poroszország felajánlá pártfogását, Oroszországnak pedig sokkal inkább meggyűlt a baja, hogy sem tőle tartani kellett volna. Tény, hogy az orosz csapatok 1788. utolsó heteiben visszahúzódni kezdtek. De ez tisztán katonai mozdulat volt; Katalinnak szüksége volt katonáira, azért hívta vissza őket, — a lengyeleknek azonban nem tett s nem is szándékozott tenni semminő kedvezményt. De a lengyelek azt mondogaták magok közt, hogy, ha ők eltávolíthaták az oroszokat, a poroszok képesek lesznek majd meggátolni azok visszatérését. Lengyelország vakon engedte át magát a hálaérzetnek. »A fanatizmus, mely Varsóban a poroszok iránt uralkodik, oly fokú«, írta egy francia ügynök, »hogy sok lengyel nem tartja Poroszország barátságát Thorn és Danzig feláldozásával drágán megvásároltnak.«¹⁾

IV

A lengyelek meg voltak érve Hertzberg terveire. Ő serényen dolgozott a magyarok felizgatásán. A bécsi porosz követ, Jacobi, összeköttetésben állt az ellenzékiekkel s fölkelésre buzdítá őket; a magyarok már követelék is

---

¹⁾ Noailles marquis jelentése. Bécs, 1789. júl. 15.

a magyar ezredek visszahívását, melyeket II. József Csehországba vitt, hogy védje magát Poroszország ellen. Galiciában a porosz emissariusok azzal támasztottak nemzeti mozgalmat, hogy a lengyelekben a hazájokhoz való azonnali visszacsatolás reményét istáptolták. Más emissariusok támogatást ígértek a belgáknak Ausztria, és a lüttichieknek püspökjök ellen.¹⁾ A régi rendszer kormányai sem viselkedtek soha másképp egymás irányában s a machiavellista hagyományokat soha sem követték nagyobb hévvel, mint a hogy azokat 1789. elején Poroszországban Hertzberg követte. »Azt akarja«, írja a francia követ, »hogy Európa vele, s ha czélt ér, urával, királyával, foglalkozzék.«²⁾ A főnehézségek e fejedelemtől származtak. Frigyes Vilmos szereté a dicsőséget, de még inkább a gyönyöröket. Hertzberg őt a dicsvágy által tolta előre, a kegyenczek pedig a babonák által tarták vissza. »Mind ezek az emberek«, írja Esterno, »nagyon óhajtják, hogy el ne veszítsék befolyásukat a királyra, a mi pedig szükségkép bekövetkeznék, ha ez uralkodó hadainak vezényletét kezébe venné. E személységek és kedvese is bizonynyal a béke föntartása mellett vannak, Anglia pedig még inkább.«

Pitt valóban, de egészen más okokból mint Poroszország királya, ellenzé Hertzberg combinatióit. Angolország teljesen a reformok útjára lépett s ezek végbevitelére a béke szükséges volt. Soha e királyság nem látszott virágzóbbnak. Az első miniszter mindenható volt. »Népszerűsége oly nagy«, írja Franciaország követe, »hogy e pillanatban mindenre vállalkozhatik.« Épen e népszerűség megóvásáért

¹⁾ Sybel, 4. kiad., II. könyv, II. f. — Hausser, II. könyv, II. f.

²⁾ Esterno gróf jelentése, 1789. jan. 23.

habozott háborúba fogni. Franciaország belső válsága megnyugtatót őt, és nemcsak nem kereste vele a küzdelmet, sőt igyekezett közeledni hozzá. Űgynökei Pétervárott a négyes szövetség ellen dolgoztak; ¹⁾ közvetlenül Franciaország követének egyezséget ajánlott a béke helyreállítása végett keleten és északon. »Francia- és Angolszág«, mondá Luzerne-nek, »ugyanazon elvet követik, mely abban áll, hogy nem akarnak terjeszkedni és érdekek is azonos: támogatni Török- és Svédországot az oroszok ellen.« ²⁾ Pitt a francia kormányval »teljes egyetértésben« akart cselekedni, s hogy még jobban kimutassa szándékait, meggátolá Dániát abban, hogy Svédország ellen újra kezdje az ellenségeskedéseket.

Mig Angolország arra ösztökélé Franciaországot, hogy Oroszország és Ausztria ellen nyilatkozzék, Oroszország azt kívánta, hogy Porosz- és Angolország ellen foglaljon állást. A négyes szövetség terve szőnyegre került; hasonlított az 1756-kihoz, és Spanyolországnak ugyanakkor kelle azt aláírni, mikor Franciaországnak. Katalin, hogy a spanyolokat elhatározásra bírja, egyik bizalmasát, Nassau-Siegen herceget küldé hozzájuk: utazásának ürügyeül IV. Károly trónra lépése szolgált. ³⁾ A csárnök azt várta Spanyol- és Franciaországtól, hogy cserbe fogják hagyni Svéd- és Törökországot s hogy erélyesen lépnek fel a porosz király ellenében. ⁴⁾ Ostermann alkanczellár élénken sürgette

¹⁾ Ségur jelentése 1789. jan. 5. és febr. 13.

²⁾ Luzerne jelentései, 1789. ápr. 21. és május 1.

³⁾ III. Károly 1788. decz. 14-én halt meg. Nassau-Siegen 1789. jan. végén utazott Madridba. Ségur, *Mémoires*, 1826-ki kiad. III. k. 446. l.

⁴⁾ Ségur jelentése, 1789. márcz. 3.

Ségurt. »Óhajtjuk, hogy önök velünk legyenek«, mondá neki; »de ha semmit sem tehetnek értünk, akkor más rendszabályokhoz kell nyúlnunk.« E rendszabályok pedig az angolokkal való közvetlen megegyezésben álltak. Ségur ezt írta Montmorinnek: »Ha szövetségkötésünk tovább húzódik, csakhamar látni fogjuk itt hitelünk és befolyásunk hanyatlását. Ez az egyetlen alkalom reánk nézve, hogy Anglia ellen egygyel több szövetségest nyerjünk.¹⁾

Ez a legalkalmasabb érv volt arra, hogy Montmorinre hasson. Sokkal jobban ismerő Európát és a század politikai erkölceit, hogy sem ne gyanította volna, hogy az angolok minden lehető eszközzel készek meggyöngíteni a francia hatalmat. E félelem, mely az 1793-ki forradalmárokat a hallucinációig szállta meg, a francia kormánynál ösztönszerű és hagyományos félelem volt.²⁾ Mihelyt valamely válság támadt Franciaországban, azonnal Anglia kezét és aranyát látták benne. A londoni levelezések 1789-ben tele vannak ilyenmő vádakkal. »Ez udvar féltékeny reánk és gyűlöl minket«, írta Montmorin Luzerne-nek 1789. febr. 8-án; »ha közeledünk hozzá, uralkodni szeretne rajtunk; ha pedig akaratának ellene szegülünk, lelkifurdalások nélkül fog bennünket elárulni.« Óvakodott, a legkisebb gyanúra is okot szolgáltatni Angliának. Arról értesülvén ugyanis, hogy Irlandban forrongás támadt, tüstént értésére adja a francia nagykövetnek: »Mindenek fölött mi ebben semmi módon közre nem működhetünk s nem is szabad közre-

¹⁾ Ségur jelentése, 1789. jan. 5.

²⁾ »Nem tudok kételkedni abban«, írta Bernis az 1756-ki zavargásokra vonatkozólag, »hogy mind ezt Angolország cselszövényei és pénze csinálják, hogy a visszavonásnak ez első csirait kikelessze.« *Mémoires*, éd. Masson, 2. r. XXIX. f.

működnünk. A nálunk meglevő zavarok által amúgy is sokkal inkább nyújtunk alkalmat másoknak, hogy bajainkat növeljék, hogysem még mi akarjunk máshol zavarokat éleszteni.¹⁾

Nem kevésbé kételkedett, Poroszország titkos üzelmeiben is;²⁾ de a nélkül, hogy illúziókban ringatta volna magát e hatalom barátsága felől, ezt a hatalmat az egyensúly fentartására szükségesnek tartá s nem akart romlásán közreműködni.

Egyébiránt Franciaország nem is volt abban a helyzetben, hogy cselekedhessék. Az országos rendek ülésének megnyitása közelgett, s a körülmények nem kedveztek oly intervenciónak, melynek gyümölcseit egyedül csak Oroszország fogná szedni. Montmorin tehát csak arra szorítkozott, hogy följajnlja jó szolgálatait a törököknél; a mi pedig a szövetséget illeti, ennek megkötését Spanyolországgal egyetértőleg elhalasztá.³⁾ Franciaország elfogadta ugyan alapul a szövetséget, de abba nem egyezett bele, hogy a szövetségi szerződés a jelen háborúkra alkalmazható legyen; ebbe semmi szín alatt sem akart belemenni. Mindazáltal, minthogy Svédországgal való szövetsége 1790-

---

¹⁾ Montmorin Luzernehez, 1789. apr. 6.

²⁾ »Minthogy rosszakaratú cselekedeteiről meg vagyunk győződve, nem tekinthetjük rágalomnak, a mit titkos üzelmeikről beszélnek.« — Montmorin Esternohoz, 1789. aug. 18. — De ez ellenséges indulat nem gátolá Montmorint abban, hogy Poroszország politikáját kiváló részrehajlatlansággal ítélje meg. »Magatartása tán kárára szolgálhat«, írá Esternónak ápr. 4-én, »de távol attól, hogy minket kártalanítson ama zavarok- és meglehet, szerencsétlenségeikért, melyeket egy általános háború reánk hozhat, Porszország romlása egy bajjal több volna, fenmaradása érdekünkben áll még akkor is, ha rosszul viselkedik irányunkban.«

³⁾ Montmorin Ségurhöz, 1789. apr. 18.

ben lejárandó volt, megígérte, hogy azt nem fogja megújítani. Egy oly régi szövetségesnek elhagyása nehezebb esett XVI. Lajosnak, — de Oroszország még kínosabb engedményt kívánt: Lengyelország felosztásának elismerését. Montmorin fölveté egy pillanatra Bécsben és Pétervárott e méltatlan tett megsemmisítésének eszméjét.¹⁾ A szövetségesek erre azzal feleltek, hogy XVI. Lajostól annak határozott szentesítését kívánták. »Nem titkolom ön előtt«, írta Montmorin Ségurnek,²⁾ »hogy a király csak a legnagyobb vonakodással vállalta magára a jótállást a lengyel királyság határaiért, s hogy ő felsége csak azért tért el amaz elvektől, melyeket én az alkudozások kezdetén kifejtettem, hogy annál inkább meggyőzze szándékainak őszinteségéről a két császári udvart, és megmutassa, mily becses tulajdonít szövetségeknek.« De kölcsönös volt-e ez őszinteség? Montmorin azt gondolá, hogy a tartózkodás, melyet Franciaország a jelen háború tekintetében tanúsított, »próbakő lesz, mely ki fogja deríteni Oroszország igazi szándékait« és meg fogja mutatni, hogy vajjon nyilatkozatai méltányos szövetségre avagy csak oly szerződésre céloznak-e, »melynek Franciaország csak a terheit fogná viselni.«³⁾ »Ha a pétervári udvar szándékai őszinték és a jelenlegi viszonyoktól függetlenek«, írta ő,⁴⁾ »álláspontunkat a legkisebb nehézség nélkül elfogadja; ha ellenben helyteleníti, világos lesz előttünk, hogy velünk való szövetekezésének buzgalma csak ideig-óráig tartó volt, s ez esetben mi annál inkább örvendünk, hogy arra kényszerítettük,

¹⁾ Sürögöny Segurhöz, 1789. jan. 4.

²⁾ 1789. márcz. 20.

³⁾ Montmorin Ségurhöz, 1789. márcz. 19.

⁴⁾ De Noailles marquishoz, Bécsben, 1789. jun. 4.

hogy önmagát leleplezze s önmaga világosítson föl bennünket valódi szándékai felől.«

Ez sokkal nagyobb körütekintés volt, mint a meny-nyivel Katalin társainál találkozni szeretett. Kedvetlenségét csipkedő tréfák alá rejté. »Ez udvar tekintélye, tétlensége miatt teljesen elvész«, írta Grimmnek.¹⁾ Nagyon rossz néven vevé XVI. Lajos scrupulusait Lengyelország tekintetében²⁾ és recriminációkra fakadt, midőn neki Ségur arról beszélt, hogy a háború utánra halasztsa a szövetségi gyakorlati végrehajtását. A Franciaország iránt nagyon ellenséges indulatu Potemkin nem szünt meg annak hitelét aláásni. Ségur, kinek barátságát a minap még nagyon keresték, csakhamar elhagyottnak s majdnem háttérbe szorítottanak érzé magát. »Nagyon is érzem«, írta Noaillesnak, »mily kényessé, nyugtalanítóvá és kínossá lett helyzetem.«³⁾ »Oroszországhoz való közeledésünk által elkese-ritettük a ligát (Angliát, Poroszországot és Hollandiát), Lengyel-, Svéd- és Törökországot. Az által pedig, hogy nem írjuk alá a szövetségi szerződést, elégtelenséget kel-
tünk a két császári udvarban is. E szerint birjuk a szövetségnek minden tuskéjét, a nélkül, hogy gyümölcsseit élveznők. Ez a hatása a mi zavarainknak. Ha Anglia és Poroszország ügyesek, előnyös békét eszközölhetnek ki Oroszországra, ezt ismét megnyerhetik s teljesen halomra dönthetnek itt egy oly befolyást, melynek töredékeit én legjobb erőm szerint védelmezem.«⁴⁾

¹⁾ 1789. márcz. 19.

²⁾ Ségur jelentései, 1789. jan. 31., febr. 6. és ápr. 14. — *Mémoires*, III. k., 479 és köv l.

³⁾ 1789. ápr. 14.

⁴⁾ De Noailles marquishoz, 1789. május 22.

Ilyenek voltak a Franciaország és Európa közti viszonyok azon pillanatban, midőn a rendek összetültek. Ha e viszonyokat egészökből tekintem, látom, hogy Franciaország pillanatra meg van bénítva, de azért nem kevésbé irigylük segélyforrásaiért, félnek tőle nemzeti ruganyossága miatt s a többi államok féltékeny aggodalommal kísérik belső válságait; látom, hogy Anglia, mely a continens ügyei iránt a szenvedőleges közöny és a szenvedélyes érdeklődés szélsőségei közt hánkolódik, mint lepi meg sorban aléltségével azokat, kik nagyon is tartanak erejétől s gyors fölébredése által azokat, kik nem számolnak eléggé hatalmával; látom, hogy Poroszország nyugtalan, izgatott, birtoksovár s támadó diplomatiájának szolgálatára bírja a hadsereg legszilárdabb magvát, mely csak Európában létezik; látom, hogy Oroszország csak a Keletre és Lengyelországra gondol, s Európa válságaiban csak a terjeszkedésére szolgáló alkalmakat keresi; látom, hogy Ausztria mindenütt mozog ugyan, de sehol sem képes cselekedni; a nagy vállalatok mindig kísértetbe viszik, de mindig habozik is azokat végrehajtani; zavarba sülyed s mintegy agyonnyomatik államainak tarka tömege által, minden pillanatban meg van nyögözve azon népek versengései és lázongásai által, melyeket nehezen kormányoz; látom, hogy Lengyelország feloszlik és megcsonkíttatik; látom, hogy Törökország széthull és rátámadnak: azaz látok oly tényeket és viszonyokat, melyek a XVIII. század vége felé már régiiek voltak, de melyek többször ismétlődtek a XIX-ikben is. Egyedül e megjegyzés elég volna annak világos kimutatására, hogy mily hatalmas és mily állandó volt azon történeti irányzatok hatása, melyeknek e könyvben meghatározását tűztem volt ki feladatombul.

B E F E J E Z É S.

I.

Az 1789. május havában kezdődő események kifejtése előtt foglaljuk össze a fölhalmozott tényeket, s jelezzük nagy vonásokban azok lánczolatát és következményeit. Ez képezi egész vázlatát e történetnek.

A forradalom, mely majdnem egész Európát fenyegeti, Franciaországban tör ki, mivel a régi kormányzat itt elkopottabb s egyszersmind türhetlenebb, utáltabb és könnyebben lerombolható, mint máshol; mivel a kormány oly reformok szükségét idézte föl, melyeket megvalósítani nem képes; mivel a közvélemény vezetésére képtelen kormánynak nincs többé ereje, azt elnyomni; mivel a közhatalom tekintélyének lehanyatlása követi a pénzügyi tönköt; mivel a változások kikerülhetetleneknek látszanak s minden út megnyílik az ujítók előtt; végül mivel a bölcsészeti tanok, melyek itt népszerűbbek, mint bármely más országban, sokkal inkább áthatották a nemzetet és sokkal inkább megfelelnek a nemzet szellemének. Eme szellem kölcsönöz oly különleges jelleget a francia forradalomnak: ez a jelleg pedig, lényeges vonásaiban, Franciaország egész történetének a jellege.

A klasszikai szellem, mely a forradalmat vezérli s a korlátlan hatalom, mely arra alkalmat szolgáltat, a forradalom elemeit egyesíti és keretét meghatározza, párhuzamosan fejlődtek Franciaországban; az embernek, társadalomnak, államnak, bölcsészetnek és művészetnek ugyanazon felfogásából származnak. Ama férfiak, kik a francia forradalmat csinálták, természetesen e szellem szerint gondolkodtak. Indíttatva, utalva voltak kifelé terjeszteni politikai elveiket és kormány-rendszeröket. Nem annyira eszméik egyetemes jellege, mint inkább saját jellemök vitte őket erre. Ugyanazon eszmék voltak elterjedve Londonban, Bécsben és Berlinben is: ha e helyeken nemzetgyűlés ül vala össze, meglehet, az amerikaiakat utánozva, a törvények élére állította volna az ember jogainak declaratióját, de soha sem jutott volna eszébe, ezt az emberiség evangéliumává tenni, s még kevésbbé kezdett volna keresztsháborút a nemzetek áttérítése- és felszabeditásáért. Midőn a XVIII. század végének francziái Európának felmutatni, majd arra ráerőszakolni akarák a democraticus társadalom észszerű typusát, azon hatás nyomása alatt állottak, mely őseiket kiválóan a modern műveltség magvetőivé tette. Ők az idők szelleme szerint megújíták azt a munkát, melyet gondolkozóik, légistáik és művészeik a közép-korban, a Renaissance idején s a XVII. században az emberiségért teljesítettek. Végbevitték a népért azt, mit atyáik az államért tettek, és így tovább gyakorolták Európa fölött azt a »hatóságot,« melyet a történelem látszott reájok ruházni.

De épen mert önmagokhoz oly következetesek s hagyományaikban oly állhatatosak maradtak, voltak eszméik »merőben nemzetiek és merőben szenvedélyesek«,

mert midőn elsajátíták az új tanokat, ezeknek értelmét és jelentőségét mélyrehatóan megváltoztaták. A kifejezések elvontak valának: az eszme concret és merőben francia maradt. A nemzeti szellem nagyon gyorsan változtatá meg az elvek egyetemes jellegét. A míg csak vitatkozásról volt szó, megmaradtak az általánosságban, a következtetéseknél s a metaphysikánál, de mihelyt cselekedni kellett, azonnal átléptek a realitás, vagyis Franciaország történelmének terére. A forradalom tanai közt és gyakorlatában már kezdet óta lényeges fogalom gyanánt szerepel: a haza eszméje.

A régi kormányzat alatt a király magának az államnak tekintetik; ő volt a francziák szemében Franciaország előképe, s a hazaszeretet összevegyült a király iránti odaadással. Midőn a felséget a népre ruházták át, a nemzet foglalá el a király helyét, s a hazaszeretet a törvény-tisztelettel olvadt össze. Azonban minthogy a törvénynek az igazságon kellett nyugodni, minthogy az igazságnak az ész kellett, hogy alapja legyen, minthogy továbbá a forradalomnak az ész uralmát kellett megalapítania, s minthogy a forradalom nem egyedül csak egy népért, hanem az emberiségért csinálódott, a haza fogalma ép úgy általánosult, mint a törvényé. Az emberiségnek is lett hazája s ez megvolt mindenütt, a hol csak az ész uralkodott: a hazafiság egybevegyült az *ember jogaihoz* való ragaszkodással. A hazafi a világ polgára lett. A haza eme nagy fogalma, melyet a századok minden francziában úgy szólva megtestesítettek, abstractióvá finomult és létalapját s realitását elveszteni látszott.

Míg a francziák közül némelyek, fajuk egész multjának megvetésével, ily módon egy határok, ország, nemzet, emlékek és sírhalmok nélküli haza fogalmát alkották magok-

nak — mások ismét, merőben ellentétes szélsőségből kiindulva, de ugyanazon szellem által vezéreltetve, az egyetemes és megfoghatatlan haza helyébe egy nemét állíták a személyes és nomád hazának, melyet kiki mindenüvé magával vitt. Az emigráltak, az abstractió és logika ugyanazon szelleme által tévutakra vezetve, mely a forradalmárokat a haza eszméjének a forradalom eszméjével való összevetésére ragadta, a haza fogalmát a királyság fogalmával zavarták össze. Ők is a magok részéről királyi méltóságot királyság nélkül, királyt állam nélkül, államot nemzet nélkül s nemzetet terület nélkül képzelvén, oly képzeleti Franciaországot, »igazi Franciaországot« alkottak magoknak, mely őket mindenütt nyomon követi, s a melyet szembe állítanak a valódi Franciaországgal, a természeti és történelmi Franciaországgal, melyet elhagyni kényyszerültek.

Hanem egy úgyüdürgés elég volt arra, hogy véget vessen a boldogtalan szóbeszédeknek. A francziák nagy zöme mindezekből semmit sem értett és nem törődött velök. A forradalomban nagyon gyakorlati és nagyon reális dolgot látott: a hűbérrendszer eltörlését, a mi a forradalom alapja volt; a fegyveres emigratióban pedig oly kísérletet látott, a mi annak ugyancsak alapja volt, melynek célja: erőhatalommal visszaállítani ez átkos rendszert. A forradalom azért támadt, hogy a francziáknak biztosítsa Franciaország földjének szabad élvezetét; az idegen invázió pedig azért történt, hogy leverje a forradalmat, földarabolja Franciaországot és leigázza a francziákat; egész természetesen ép úgy azonosíták most Franciaország szeretetét a forradalom szeretetével, mint a minap azonosították a király szeretetével. A régi hazafiság újra felébredt

a szívekben, és pedig oly igaz, oly élénk, oly erős és hatályos lett, mint az angolokkal való háború s a XIV. Lajos uralkodásának végén történt nagy csapások idején volt. Nem vegyített magába semmi abstractiót: oly ösztön, oly érzelem és oly szenvedély volt ez, mely minden francziában fájának vérével együtt keringett s úgyszólván minden szív-dobbanásával együtt lüktetett. A haza rájok nézve az maradt most is, a mi atyáinkra nézve mindig volt: az az ország, a melyben születtek és meghalni akartak; a föld melyhez őket minden érzelmök, minden emlékek, minden reményök fűzte, szóval Franciaország, melyet függetlennek akartak megtartani. ¹⁾

Ez eszmék képezték a forradalom egész erejét. De ezek okozták egyúttal tulzásait, megtévedését és vesztét is.

Az emigratiótól és az idegenektől való iszonyodás Franciaországot a terroristáknak szolgáltatatta ki. Ezek azon ürügy alatt bitorlák a köztársaságot, hogy megvédel-

¹⁾ 1792. augusztusában egy paraszt, ugyancsak parasztnak a fia s kertész a szerzeteseknél, kik őt írni, olvasni tanították, besoroztatá magát önkéntesnek. »Hányszor hallám az újságot« írja naplójában, »hogy a mi francia hadseregünk mindenütt visszaszorított és megveretett... Gyakran mondom magamban: »Lehetséges-e, hogy min-
dig csak szerencsétlenségről halljak? Igen, úgy tűnt föl nekem, hogy ha én ott lehettem volna, a baj kisebb lett volna. Nem tartám magam jobb katonának mint honfitársaim, de érzém, hogy bátorság lakik bennem s azt gondolám, hogy bátorsággal sokra lehet menni.« Im: a hazafiság a maga tiszta és eredeti állapotában, és ime a forradalom győzelmeinek főtítka. Ugyanczen katona papirjai között talál-
ták »a francia republicanus katona imáját« is, melyben ezek olvashatók: »Minden igazságnak istene, örök lény és legfőbb úr, minden ember sorsának intézője... fogadd szent oltalmadba e nemes nemzetet, mely csak az egyenlőségért küzd...« — Lorédan Larchey, *Mémoires patriotiques. Journal de marche du sergent Fricasse*. Paris, 1882.

mezik, s a legnemesebb ügy a legundokabb zsarnokságnak szolgált köpenyül. Nemcsak profánálták, de gyűlöletessé is tevék a szabadságot az által, hogy gazzetteik emlékéhez fűzék. Az 1789-ben kezdeményezett nagy műből a nép csak a polgári reformokat kapta meg, és mihelyt az eredményt biztosítottnak látta, ép oly utálatot tanúsított az anarchia, mint a minőt mutatott az invasió irányában, s a terroristáktól való iszonyodás kiszolgáltató a hadvezéreknek. A nép számüzetni engedé most a forradalmárokat, mint a hogy kormányozni engedte volt őket. Magok a jacobinusok nyitották meg a köztársaság minden útját a katonai despotismusnak, s ez annál könnyebben fészkelé be magát, mivel a forradalom elterelvén a nemzet szenvedélyeit a politikai szabadságtól, azokat a dicsőség és hódítás felé irányzá.

Az invasió a haza eszméjét természetes és eredeti alapjaira vezeté vissza; a győzelem fölébreszté a lelkekben szendergő mind azon régi ösztönöket, melyek dicsőségre, hadjáratra, feltűnésre és kalandokra törtek; fölébreszté a rendkívüli irányuló hajlamot, a lehetetlen utáni vágyat, a lovagregény- és hőskölteménynek azt az alapvonását, melyet minden francia magában hord s melyet a legendából minden század felujjt.

A francia köztársaságiak világpolgároknak hiszik magokat, de csak beszédekben azok; a hódító monarchiának, mely nyolcz századon keresztül dolgozik azon, hogy őket a saját képére alkossa, hagyományaival gondolkoznak, éreznek, működnek s magyarázzák egyetemes eszméiket és elvont elveiket. ¹⁾ Az emberiséget Franciaországgal, nem-

¹⁾ A »haza« szó, melyet a forradalom emberei zajosabban hangoztattak mint minden más nemzedék, nem más, mint azon eszmének

zeti ügyöket az összes nemzetek ügyével azonosítják. Következésképp és egész természetesen összezavarják az új eszmék propagációját a francia hatalom kiterjesztésével, az emberiség emancipációját a köztársaság nagyságával, az ész uralmát Franciaország uralmával, a népek felszabadítását az államok meghódításával, az európai forradalmat a francia forradalom uralmával Európában. Tényleg Franciaország egész történetének hatása alatt állnak, s ez annyira igaz, hogy azok az országok, melyeket előbb felszabadítani, majd meghódítani s később bekebelezni szándékoznak, a melyeket csakugyan vissza is csatolnak s a régi Franciaország testével oly könnyeden összeforrasztanak: épen azok, melyek örökét a királyok századok óta követelik s a melyek visszacsatolását rendszeresen előkészítik. Az »emberiség« itt elsajátítja a monarchia jogcímét s visszaköveteli ennek jogait. Azonkívül függeteg és alárendelt köztársaságokat alkotnak, melyeket bizonyos gyámság alatt tartanak, követve és alkalmazva a régi köztársaságok azon elvét, hogy egyedül csak a polgárok lévén szabadok,

---

a neve, melyen Franciaország egész története izről izre épült nyolczszázéves uralma alatt ama királyi háznak, mely a forradalommal szemben a régi kormányzatot képviselé. A haza eszméjének tehát a mi forradalmárainkra nézve még akkor is volt értelme, midőn tanaik azt implicite tagadták. Élénken, mint egy örökölt érzelem élt bennök ez eszme; az új eszmének, melybe szerelmesek valának, azt a tényleges nevet kölcsönzék, mely előttök ismert és kedvelt vala... »Haza« és »forradalom« e szerint egybevegyültek s egy időre, a hőskor idejére, hason értelműekké lettek... Hogy ezen, sok tekintetben jótékony összeolvadás lehetséges volt, onnan van, hogy minden forradalmárban a régi rendszernek egy-egy embere lakott.« — E. Montégut, *La Démocratie et la Révolution; La Transformation de l'idée de patrie. Revue des Deux Mondes*, 1871. nov. 15.

ezek vannak arra hivatva, hogy a szomszédos népeket kormányozzák.

A forradalom fegyveres propagandává, majd hódítássá fajul; a katonai kormányzat fölébe kerekedik a polgárinak; a köztársaság kénytelen a külhatalomra fektetni uralmát s hadseregek által tartani fenn magát. Végre pedig a hadak megrohanják és hatalmukba ejtik a köztársaságot. E tévelygések és túlcsapongások régóta megszokottak valának a nemzetnél. Ha a történelemre visszatekintünk, kevésbé fogunk csodálkozni azon, ha látjuk, hogy e nemzet oly csekély időközökben egyforma szenvedélylyel veti magát oly ellentétes útra; hogy akkora állhatatosságot tanusít az önvédelemben és akkora eszélytelenséget a hódításban; hogy compromittálja és lerontja a hódítás túlzásai által a védelem nagy eredményeit. Ha visszagondolunk a »pompázó háborúkra«, melyekkel oly nagyra voltak a XV. században, s ha visszaemlékszünk arra, hogy a francia királyok közvetlenül a száz éves háború után kezdék meg az olaszországi háborúkat: könnyebben fogjuk megérteni, hogy Bonaparte, kit a nép örömrivalgásokkal vesz körül, mivel legyőzte az idegeneket, megkötötte a békét, helyreállította a rendet az államban, megszilárdította a polgári forradalmat s nagyszerű határok közt biztosítja a köztársaság függetlenségét: mint ígéri meg Franciaországot, mindamellettt hogy megfosztja szabadságaitól s mint ragadja tovább egész Oroszország bensejéig — követve a feltűnés és és nagyság oktan eszményét.

II.

A francia forradalom váratlanul lepi meg Európát. Európa képtelen ellene harcolni, mert képtelen felfogni.

Nem a tény újsága, nem is az esemény meglepő volta az, ami a régi kormányzat államférfiait zavarba ejti: a francia forradalom épen azért hiúsítja meg számításait s dönti halomra politikai fogalmaikat, mert nem ejti csodálatba őket. Nem látnak benne mást, mint sok egyéb válsághoz hasonló válságot, melyeket hagyományból vagy tapasztalatból ismernek. Hamis analogiák szerint ítélik meg s alap nélküli hozzávetések szerint állapítják meg magoktartását vele szemben. Európában, nevezetesen a XVII. és XVIII. században, nagy számú forradalmak mentek végbe, de egyik sem öltött oly egyetemes jelleget, mint a francia forradalom. E jelleg szükségképen elkerüli Európa figyelmét a forradalom elején, de Európa megmarad továbbra is hosszasan tévedésében, holott az eseménynek minden illúsiót már rég el kellett volna oszlatnia. E kezdetleges tévedés és e tovább húzódnó elvakultság ugyanazon okokból fejthetők meg: a már képződött eszmékből s az előzmények folytán alkotott ítéletekből.

Európa a francia forradalmat eleinte úgy tekinti, mint tisztán belügyi válságot, mely a francia államot megsibbasztja. Keresi a módokat, hogy azt hasznára fordítsa és úgy viselkedik irányában, mint hajdan Richelieu, Mazarin és XIV. Lajos Angolország, meg az egykorú kormányok viselkedtek Lengyelország irányában. Ekkor látja, hogy támad Franciaországban egy félelmes társaság, mely végtelen elágazásai által egész Európában oly tanokat terjeszt, melyek minden hatalmat lerombolnak. Európa úgy ítéli meg a jacobinusokat, mint a hogy a jezsuitákat megítélte volt s ugyanazon módon száll síkra ellenök. Összehoz és alkot egy olyan ligát, melynek feladata fészkeben fojtani meg e társulatot, és mindenünnen száműzni emissari-

usait és tagjait. De Európa nem bánhat el oly könnyen Franciaországgal, mint a szent-székkal. Hogy a jacobinismust megsemmisítse, kénytelen küzdelemre kelni egy hatalmas, hazafiás és a fegyverhez nagyon rég hozzászoktatott nemzettel. A függetlenségi szellem s a forradalmi fanatizmus megtízszerezik a francziák erejét: ellenökben tehát a rendes háborúhoz kell folyamodni és coalitiót alkotni. Mindenki beleviszi ebbe követeléseit, dicsvágyát, utógondolatait, érdekeit, bizalmatlanságát.

E meghasonlott Európa csak össze nem tartozó hadakat gyűjt egybe. Igyekszik legalább a szellemeket egyesíteni s az elvekhez folyamodik. Az elvek pedig, melyekre hivatkozik, csakis a sértések által ismeretesekek, melyeket szenvedtek. Az uralkodók jogát állítja szembe a népek jogával, de az uralkodók eme jogát több százados féltékenység, birtokvágy, surlódás, zavar és bitorlás hagyományai szerint értelmezi. A jog nyelvén beszél ugyan, de a celszövény és erőszak szokásai szerint cselekszik. A szövetségesekek, még mielőtt küzdelemre kelnének, már is a győzelem jutalmán kapnak össze. De a győzelem kisiklik kezeikből s már csak azon dolgoznak, hogy veszteségeikért kárpótolják magokat: a vállalat e szerint közvetlenül és brutális módon a haszonra irányul, vagyis visszatér a régi kormányzat leggonoszabb szokásaihoz.

Ekkor javasolja Európa Franciaországnak a békét, vagy szánja rá magát, ezt annak kezeiből elfogadni. Franciaország a forradalmat befejezni, az államot szervezni, győzelmeinek eredményeit szentesíteni akarja; de bár mily hatalmas is, annyira még sem az, hogy egymaga szabjon törvényt Európának. A coalitió csak úgy diadalmaskodhatott, hogy meghasonlásba hozta, és ellenségei, bármenny-

nyire le voltak is verve, arra kényszeríték, hogy számoljon velök. Minthogy nem semmisíthetett meg minden monarchiát, kénytelen egyezkedési tárgyalásokba bocsátkozni a királyokkal. Legyőzte ellenségeit, üldözte őket saját területükön, végzett nagyszerű hódításokat; de hogy ezeket békében megtarthassa, tárgyalnia kell; hogy tárgyalhasson, alkudoznia kell, alkudozni pedig annyi, mint visszatérni a régi szokáshoz. A régi kormányzat és a forradalom egyezkednek, nem az elvek fölött, melyek kiegyeztetetetlenek, hanem a határok fölött, melyek változtathatók. Csak egy közös fogalom van, mely iránt a régi Európa és a köztársasági Franciaország megegyezésre és egyetértésre juthatnak: s ez az állameszély. Ez szabályozza egyezményeiket. Minthogy a területek nem változtatták meg helyeiket, s az államok dicsvágya is az maradt, a mi előbb volt, az alkudozásokkal a régi politika összes hagyományai önmagoktól éltek föl újra. E hagyományok nagyon is könnyen egyeztetetők össze a forradalmárok szándékaival. A szokásjog nagyon is sok könnyűséget nyújt szenvedélyeiknek. Nagyon tudják, hogy ez általok legyőzött, vagy saját versenyei által meghasonlott Európában kinek van mindenre kiható ereje és ki beszélhet mint úr. A praecedensek csak ingatag szerződéseket, bizonytalan kötelezettségeket, mindegyre felújuló háborúkat, szétdarabolt államokat, nomád uralkodócsaládokat s felosztott nemzeteket tüntetnek föl előttök. Frigyes és Katalin iskolájában nevelkedtek ők, mint mind azok a politikusok, a kikkel tárgyalnak; a győzelmes forradalom szolgálatába állítják a régi kormányzat eljárási szabályait. Nem törik meg e kormányzat hagyományait, hanem elsajátítják azokat. Nem újítanak, hanem folytatnak. Európa kész-engedelmesen

egyezkedik velök és ez egyezségekbⁿ nem a régi, hanem az új jog forog veszélyben.

Orosz- és Poroszország már alkudoztak Lengyelország második felosztása fölött, még mielőtt Franciaország hadat izent volna Ausztriának. E felosztás egyidejű a Franciaország ellen alakított első coalitióval, s azt lehet mondani, hogy ennek szükséges feltétele. E méltatlan és szemtelen kifosztását a gyöngének az erös által, még azok sem tekinték sophisticus ürügynek a francia hódítások által megzavart egyensúly helyreállítására az északi udvarok előnyére, kik azt a kifosztást titokban forralták és cynicusan végrehajtották. Franciaország még nem tett volt hódításokat, midön az oroszok 1792. tavaszán megrohanták Lengyelországot, s a poroszok elhatározzák, hogy bitorolni fogják a magok részét.¹⁾ A szövetségesek közt akkor létrejött egyezmény oly kevéssé volt alkalmas arra, hogy öket Franciaország kiterjedéseért kárpótolja, hogy folyománya egy titkos terv volt, mely szerint Franciaország a szövetségesek javára feldarabolatnék.²⁾

¹⁾ Franciaország 1792. ápr. 20-án izent háborút Ausztriának. Az első értesítések Katalin abbeli szándékáról, hogy Lengyelország második felosztását tegye alkudozások tárgyává, a pétervári porosz követnek 1792. febr. 3. és 29-ki jelentéseiben foglaltatnak. A porosz király elhatározása, hogy ez ügyben alkudozásokba bocsátkozik Oroszországgal, márcz. 12-én kelt. Ápril 30-án Katalin kiadja csapatainak a parancsot, hogy Lengyelországba nyomúljanak. — Herrmann, *Diplomatische Correspondenzen*, Gotha, 1867., 231, 233, 264. l.

²⁾ E földarabolási tervek egykorúak a coalitió első kísérleteivel. A porosz király azt írja 1791. júl. 28-án bécsi követének, hogy beszélje meg Ausztriával Elzász és Lothringia esetleges elfoglalásának kérdését. — Herrmann, id. m. 57. l. — L. Vivenotnál *Quellen zur*

Ellenkezőleg Franciaország az, mely, midőn 1795-ben a békealkudozásokat folytatá, az 1793-ki osztozkodás és ama másik következtében, mely e sajnos művet 1795. jan. 3-án befejezé, jelentékeny hatalmi változással állt szemben. ¹⁾ Franciaország az, mely a régi kormányzat szokása szerint s az egyensúly tanára támaszkodva, indítatva érte magát, oly területnagyoobbodásokat követelni, melyek alkalmasak arra, hogy biztosítsák részére ama viszonylagos hatalom és túlsúly mérvét, melylyel már azelőtt birt Európában. Meg is tevé s minthogy kezében tartá ama területet, melyeket azontúl is megtartani akart, munkája könnyű volt. De minthogy e területek nagyon kiterjedtek voltak, a többi államok viszont egyenértékeket igényeltek, s Franciaország kész volt azokat nekik megadni.

A köztársaság és a császárság nagy szerződésai nem pusztán hódítási, hanem kárpótlási és osztozkodási szerződések is. E tekintetben semmi olyan nincs bennök, a mi a monarchiák szokásjogával meg nem egyezne; de ellentétesek a forradalom szellemével. Midőn Franciaország ily vásárra adja magát, mely reá nézve egyedüli eszköze annak, hogy megtarthassa, a mit elfoglalt, saját alapelvét, a népfelséget érvényteleníti. Ama népségek, melyeket az ural-

---

deutschen Politik Oesterreichs, Bécs, 1874., II. k, 133. l. az 1792. júl. 17-én tartott miniszteri értekezlet jegyzőkönyvét, melyben akár Hengau- és Flandriának, akár pedig Strassburg- és Elzasznak Ausztriába való bekebelezéséről van szó.

¹⁾ A Lengyelország második felosztására vonatkozó, Orosz- és Poroszország közti szerződés 1793. jan. 23-án; a harmadik felosztást illető szerződés Oroszország és Ausztria közt 1795. jan. 3-án kelt. — A Francia- és Poroszország közti baseli szerződés 1795. ápr. 5-ki keletű.

kodóknak szolgáltat ki, a régi kormányzatnak vettetek alá s nem kérdeztenek meg az uralom ama változása felől, melyet elszenvednek. Azonban olyan az eszmék ereje, olyanok valának a régi európai jog elaggottsága s az új jognak terjeszkedési hatalma, hogy a forradalom elvei elkerülő úton rohanják meg úgyszólván Európát, és épen amaz egyezkedések útján érvényesülnek, melyeknek feláldoztatni látszottak. Európának a régi kormányzat szokásjoga szerinti eme felforgatása, szükségképen e kormányzat és rendszer lerombolására vezet.

Franciaország ama tartományokban, melyeket területével egyesít, vagy saját képére szervez, hirdeti elveit, lerombolja a hűbérrendszert s behozza saját törvényeit. E forradalom a háború kikerülhetetlen zavarai s a hódítás első túlkapásai után a népekre nézve végtelen jótétmenyt képez. Ezért nem lehet a köztársaság hódításait a régi kormányzatéival összezavarni. Az a lényeges különbség van köztök, hogy Franciaország műve, daczára az elvekkel való visszaélésnek és daczára az eszmék tévútra jutásának, a nemzetekért történt. A nemzetek, a nélkül, hogy sokáig tudták volna, a történetnek egész léalapja, egész élő ereje s ha lehet mondani, életnedve voltak: a francia forradalom öntudatra ébreszté őket és eldönté felülkerekedésöket, melyet Franciaország, midőn nem szentesített sajátkezüleg, legalább felidézett. Franciaország az által, hogy ledönté a kis fejedelemségeket, hogy ugyanazon kormány alatt egyesíté a hasonló eredetű és erkölcsű népeket: kevesbíté Európában a határok számát, melyek a nemzeteket szétmorzszolták, s ugyanakkor oly eszméket terjesztett, melyek a legalkalmasabbak voltak arra, hogy a nemzeteket összetartsák. Midőn az anarchia eltűnt s a

pacifikált köztársaság szervezé magát, Franciaország példájával arra tanítá Európa fejedelmeit, hogy a népek előtt legbecsesebb reformok egyenesen az állam javára szolgálnak; hogy a forradalom legfőbb ténye, mely oly népszerűvé és hatalmassá tette: a hűbérrendszer eltörlése, nemcsak nem ingatta meg a hatalmat, sőt kedvezett a hatalom összpontosításának és megkönnyíté gyakorlását; következésképp, hogy az uralkodókra nézve semmi sem könnyebb és tanácsosabb, mint az, hogy magok legyenek saját népeik felszabadítóivá és így szüntessék meg a forradalom okait; hogy a nemzetek uralma elkerülhetetlen lévén, a királyok szerepe jövőre abban áll, hogy a népeket magok körül csoportosítsák; hogy csak annyiban lehet kormányozni a népeket, a mennyiben képviselik is őket; végül, hogy a jövő azoké, a kik jobban felismervén a történeti nagy áramlatokat, mint a többiek, azok erejét felhasználni tudn fogják. Így jutott oda a francia forradalom, hogy egyszerűsíté Európa térképét, s a helyett, hogy az egyetemes anarchiát és a népeknek a királyok ellen való általános fölkelését terjeszsze, ellenkezésképp arra hatott közre, hogy az államokat hatalmasabbakká s a népeket fejedelmeikhez ragaszkodóbbakká tegye.

Európa előtt új irányzatok nyitak meg, melyekre már elő is volt készítve. A XVIII. század tanai, melyek Franciaországban a forradalmat támasztották, Európában a felvilágosodás kormányát létesíték. Európa 1789. táján a felvilágosult despotismus felé hajolt s ehhez Franciaország Bonaparte consulatusa által tért vissza. A forradalom ez alakban látszott megállapodni Franciaországban; ez alakjában értette meg és utánzá Európa is. Midőn a fejedelmek magokévé tették a francia reformokat,

s midőn kezeikből a népek azokat hálával fogadták: csak az egész XVIII. század hatásának engedtek.

Franciaország többet tett Európa legyőzésénél: megtéríté azt. A francia műveltség, mely a hadak győzelmait előkészíté, túlélte ezeket. Megnyitá az utakat, melyeken hadaink Európára törtek; és hadaink azokon visszavonulva, még szélesebb és mélyebb utakat törtek a francia forradalom számára. A vereségökben is győztes francziák megnyerték eszméiknek még ama nemzeteket is, melyek uralmok ellen fölzendültek. Politikájok által csak azért forgatták fel a régi határokat, hogy elveik által átalakítsák a régi törvényeket. A legellenségesebb fejedelmek, kik leginkább égtek a vágytól, hogy a forradalmat Franciaországba visszaszorítsák, hogy ott aztán egy csapással leverjék, hadjáratukból visszatérve, államaiknak a francia hadak által oly sokáig megmunkált s vérökkel megtermékenyített talajából látták úgy szólva kicsírázni a forradalmat. A francia forradalom csak azért szűnt meg okot szolgáltatni a küzdelemre Franciaország és Európa közt, hogy a continensen egy politikai és társadalmi forradalmat támaszson, mely kevesebb mint egy félszázad alatt megváltoztatá az európai világ arczatát.

III.

De ép e sikerekben találta meg a forradalom a mérsékletet s a francia hatalom a maga határát.

Franciaországban a forradalom egész ereje annak nemzeti jellegéből származott; hasonló jelleget öltött és hasonló erőt merített az idegen nemzeteknél is. Ugyanazon érzelem, mely győztesekké tette a francziákat, mindenütt,

ahol csak elveiket elterjesztették, arra irányult, hogy függetlenségre vágyó s ennél fogva az idegen igát, még szabadtói igáját is lerázni törekvő, kiváltságaikra ép oly féltékeny, ép oly dicsvágyó, érdekeikkel, becsületökkel, tekintélyökkel ép annyira törődő nemzeteket támaszson, mint a minő Franciaország volt.

E népek egyike sem gondolt a test és lélek nélküli elvont emberre, a terület és lakosok nélküli nemzetre, midőn az ember jogairól s a nemzeti souverainitásról beszéltek neki; egyik sem keresé a megfoghatatlan emberiség borongó homályában a metaphysikai szabadság ál képét. Minden nép utánozva a francia népet, mely a világba dobta e nagy eszméket, ezeket az elmékben felhalmozódott fogalmak szerint fogta fel; a nemzedékek által, melyekből származott, az emlékezetben összehordott képek szerint képzelé magának; bizonyos tekintetben saját vérével táplálta azokat, s csak azért adott nekik életet, hogy beléjük lehelje fájának összes szenvedélyeit.

E szenvedélyek a történeti követelések és érdekek, az élet szükségéi s a jellemelek sajátságai közti összeütközések folytán századok óta ellenkeztek egymással; a küzdelmek, melyekben a nemzetek uralkodói versengésének eszközeiként öntudatlanul szerepeltek, most már közvetlenül nemzet és nemzet közt folytak tovább, minden polgárnak úgy szólva személyes ügyeivé, következőleg sokkal borzasztóbbakká lettek, mint valaha voltak. Így történt aztán, hogy az a forradalom, mely az emberiségre hivatkozott és eszményi polgárzatába csak világpolgárokat hívott meg, a XVIII. századbeli aránylag világpolgárius Európa helyébe a XIX. század oly lángolóan nemzeti, de oly mélyen meghasonlott Európáját állítja. Franciaország megszenvedte ezt érde-

keiben és még dicsőségében is. Körülötte versenytársakul oly nemzetek támadtak, melyek, miután uralmáért tüzek össze vele, most roppant versenyt támasztának ellene. Mint-hogy a nyelv a nemzetiségnek egyik legfőbb bizonyítéka, épen a francia eszmék terjedése folytán történt az, hogy a francia nyelv befolyása és tekintélye csökkent Európában s lett a nemzeti nyelvek közti ellentét nemzetek közti surlódássá.

De Európának eme forradalma csak a fonákja volt a francia forradalomnak. Épen azt nélkülözte, a mi Franciaországnak eredetiségét képezé e csodálatos kalandban, a mi nagyságának szülő oka s egyúttal tévelygéseinek mentsége volt: értem a lelkesedést, a nemes hevet s azt a hitet, hogy az emberiségért munkálkodik. Az utánczó csak önmagokra gondoltak, s bármily jogosultak voltak is függetlenségi óhajaik, bármily odaadással szolgálták is egyesek a nemzeti szenvedélyeket, ez utóbbiakban megvolt bizonyos irigy és durva vonás, bizonyos gyűlölködés és birtoklási vágy, melyek azokat lealacsonyítják és elhomályosítják: szóval nélkülözik az önzetlenség dicsfényét. E dicsfény Franciaországban kétségkívül csak a sötétséggel, vihar- és zivatarral teljes napnak hajnalán ragyogott fel; de bármily rövid és futólagos volt is e világosság, megmarad belőle bizonyos visszfény, mely megvilágítja ezt az egész történetet s azt az emberiség történetének mindig egyik legcsodásabb eseményévé teszi. Franciaországnak becsületére és vigasztalására szolgál elgondolni, hogy még akkor is, midőn Európa népei reá támadtak, utálták és megtagadták: érezék hatalmát s úgy szólva saját kezeiből ragadták ki a fegyvereket, melyekkel ellene harcoltak. Még azon pillanatban is, midőn ellene fordíták a nemzeti függetlenség és szabad-

ség eszméit, melyeket ő hintett szét a világban, még akkor is szellemének nemes hatása alatt álltak.

Egyébiránt e keserű viszályok, e nagyméretű balfogások, e támadó viszonzás és e mozgalom, mely a forradalomtól Franciaország ellen fordult, magokban véve nem voltak igazoltak és szükségesek. Ama széles áramlatban, mely a francia eszmét tovasodorta, nem volt semmi, a mi a vizek ama rendetlen visszatörődését felidézte volna. Az 1789-ki nagy feladatokban a világbékével semmi összeférhetetlen nem volt; semmi sem gátolta egy hatalmas, virágzó és szabad Franciaország alkotását Európában, melyet az békésen vezetne saját példájának követésére. Franciaország 1789. előtt a continens legnépesebb, leggazdagabb s legjobban alkotott állama volt, azon az úton volt, hogy annak legszabadabb állama legyen s a legjótékonyabb reformok példájával szentesítse a nemes hatóságot, melyet Európa fölött gyakorolt. Tekintélye csak növekedhetett. Ezt várta Mirabeau is, midőn 1790-ben e sorokat írta, melyek az egykorúak legszebb reményeit foglalják magokban: »Előbb vagy utóbb ellenállhatatlan hatása lesz annak az erős nemzetnek, mely 24 milliónyi lelket számlál, kik ugyanazon nyelvet beszélnek s a társadalom szerkezetét a szabadság és jog tiszta fogalmaihoz vezetik vissza, melyek az emberi szívre ellenállhatatlan varázshatást gyakorolván, a világ minden részében terjesztőkre és proselytákra talál-
nak — egy ily nemzet befolyása kétségkívül meg fogja hódítani egész Európát az igazságnak, a mérsékletnek, a jog-
nak; de nem egyszerre, nem egy nap s nem egy pillanat alatt.«¹⁾

---

¹⁾ *Moniteur*, V. k., 480 l.

Az eszméknek magoknak, egyedül saját szárnyalásukkal, kellett meghódítani a világot. E szándék minden háborús gondolatot kizárt. E lényeges pontra nézve a forradalom elvei összhangban állottak a legélesebb látású és legbölcsebb politikusok tapasztalataival. Ezt célozták 1789. emberei, midőn mint egy állam-alaptörvényt megállapították, hogy Franciaország egy népet sem fog megtámadni, ha maga meg nem támadtatik általa s hogy jövőre lemond minden hódító háborúról. Az 1789-ki forradalom nagyon összeegyeztethető volt IV. Henrik és Richelieu politikájával, de nem volt összeegyeztethető XIV. Lajos- és Louvoiséval. A francia forradalomnak az volt a sajátos végzete, hogy Franciaország ellen forduljon, mihelyt elveit magok a francziák hamisítják meg s hódításra és uralomra eszközül használják föl.

TARTALOM.

Bevezetés.

Harez Európa és a francia forradalom között 1; — megol-
dandó ellenmondások 2; — a forradalom diadalmaskodik az államo-
kon 4—5; — de legyőzetik a népek coalitíója által 5; — a nemzetek
fűlfükerekedése; egyedül az államok politikai s a népek nemzeti ha-
gyományainak tanúlmánya adja meg a kulcsot e történethez 8; —
a népek az elvont elveket szenvedélyeik szerint értelmezik s az egye-
temes eszméket nemzeti hagyományaik szerint alkalmazzák 9; —
e munka tárgya: a francia forradalom és Európa történetében ki-
mutatni Európa és Franciaország történetének folytatását 10.

Első könyv.

A politikai erkölcsök és a reformok.

ELSŐ FEJEZET.

A politikai erkölcsök.

I. *Európa.* — Európa nem volt 11; — nemzetek és államok
Európában 13; — a közjog 13—14.

II. *Az állam és a kormány.* — A közjog alapja: az állam fo-
galma 14; — az isteni jog 15; — hogyan alapul meg a souverainitás
és lesz jogszerűvé, törvényessé 16—17; — különböző kormányfor-
mák 18; — hogyan fogják fel a köztársaságot és a monarchiát 19.

III. *Az állameszély.* — A politika alapja: az állameszély 20;
— Machiavelli és a machiavellisták 21; — a politika tárgya: a te-
rületi nagyobbodás 24.

IV. *Eljárási szabályok.* — Az előrelátás és az ügyesség 26;
— diplomata-jellem 27; — az ürügyek 28—29; — általános bizal-
matlanság 30.

V. *A szerződések megbízhatósága.* — A biztosság hiánya a kötelezettségekben 30—31; — az osztrák örökösödési háború 32; — a háború az uralom főinstrumentuma 35; — a praeventív háborúk 36.

VI. *Az egyensúly rendszere.* — A jól felfogott érdek 39; — hogyan mérsékli ez a hódítási szellemet 39; — hogyan törvényesül és lesz jogossá a hódítás 42; — hogyan korlátozza a dicsvágyak versenye az államok nagyobbodását 43; — hogyan származik ebből az egyensúly s miben áll ez egyensúly 43—45; — tapasztalati elvek, a jogszokás összegezése 45.

VII. *A feldarabolások.* — Ez elvek következményei, hogyan fordulnak az állam ellen 46; — az örökösödési vizályok 46; — a jogok és a követelések 46; — az örökségek és birtokok bizonytalansága 48; — osztozkodó szövetekezések 49; — hogyan származnak a feldarabolások az egyensúly elvéből 50; — Lengyelország felosztása 1772-ben 51; — az osztozkodó rendszer 53; — nem Franciaország honosította meg az újabbkori Európában e rendszert 54.

VIII. *A tróntól való megfosztások és fejedelemsgyilkosságok.* — Az uralkodóházak állhatatlansága a XVII. és XVIII. században 55; — trónvesztések 57; — fejedelemsgyilkosságok 58; — Európa és I. Károly 60; — merényletek a királyság ellen 62; — fejedelemsgyilkosságok a XVIII. században; Oroszország 64.

IX. *Forradalmak a XVII. században.* — Hogyan fogják fel a forradalmakat 69; — mint fordítják hasznukra 71; — a reformatió 72; — a westphaliai szerződések, a secularisatiók 74; — az interventiók 75; — a hűbéri háborúk, fegyveres emigráció 75; — hogyan szítják a forradalmakat 76; — Anglia forradalma, Franciaország politikája 78; — Cromwell és Európa 79; — II. Károly és Európa 81.

X. *Forradalmak a XVIII. században.* — Hogyan kívánják a forradalmakat másoknál 82; — Lengyelország és szomszédai 83; — Svédország, III. Gusztáv államsínyja; hogyan kénytelen ezért menetegetni magát 83; — Franciaország s az amerikai és genfi forradalmak 85; — a hollandi forradalom 86; — a jezsuita-rend eltörlése; a kath. monarchiák és a szentszék 87; — a jezsuiták Porosz- és Oroszországban; egy szent szövetség képtelensége 92.

XI. *A diplomatia.* — A diplomatia a politikai erkölcsök kifejezője 92; — scrupulus hiánya az eszközök megválogatásában 92; — szeretők és kegyenczek 93; — corruptió és megvesztegetés 95; — a

titkos diplomacia 97; — a kalandorok 99; — a cabinet noir és a levelelfogások 100; — a futárok elfogása 102; — a követek elfogása 103; — levéltárak lefoglalása 104.

XII. A háború. — Miben áll fölötte a diplomatiának a háború, bármily iszonyú legyen is 105; — kegyetlen jellemek 106; — a XVII. századbeli háború: requisitiók, fosztogatások, gyújtogatások, rémület 106; — bánásmód az emigráltakkal 108; — a népek kétségbeesése 109; — a XVIII. századbeli háború: a hadseregek fegyelmetlensége, mézárások és kegyetlenségek 110; — a kezesek 112; — az oroszok, poroszok és osztrákok magaviselete Lengyelországban 113; — a praecedensek és a terroristák 115.

XIII. Európa romlása. — Hogyan rombolja le Európa saját közjogát 115; — Európa tehetetlensége a forradalom előtt 117; — a Franciaországban kitörő forradalom minden államot fenyejt 118.

MÁSODIK FEJEZET.

A kormányok és a reformok.

I. A kormányok válsága. — Általános forradalmi tünetek 119; — általános okok: pénzügyi romlás az udvari és fegyverkezési kiadások által 121; — a népekre nehezedő súlyos terhek 122; — a hűbérrendszer Európában 123; — a parasztok sorsa 124; — a nemesek 126; — mindenütt hasonló válság mutatkozik 129.

II. A reformeszmék. — Franciaország ez eszmék gyúpontja 129; — a reformátorok: Montesquieu és Voltaire 129; — a forradalmárok 132; — az elmék általános nyugtalansága; illúziók és remények 132; — a természeti jog s az ész mindentudása 134; — Rousseau, befolyása Német- és Olaszországban 135; — a világpolgárság 136; — a lelkesedés 137; — a fejedelmek és bölcsesek szövetsége 138; — az állam fogalma; a felvilágosult despotizmus 139; — mint viselkednek a fejedelmek a bölcsesek irányában 145.

III. A felvilágosult kormányok. — A felvilágosodás százada; a felvilágosult fejedelmek és miniszterei 148; — reform-mozgalom, a jobbágyok 150; — a büntető és a polgári törvények 151; — a porosz polgári törvénykönyv 152; — az állam és az uralkodó jogainak declaratóriója, a felvilágosult uralkodó hitvallása 153; — II. József és reformjai 155; — a türelem és a polgári szabadság haladása 158; —

a megvalósított reformok az államhatalom megszilárdítására és nem a közsabadságok fejlesztésére irányulnak 158.

IV. *A régi intézmények romlása.* — A római jog elterjedése, az állam római eszméje 159; — a gyűlések hanyatlása 162; — az egyház ellenállása 164; — a fejedelmek általános harca az egyház ellen 170.

V. *Zavargások és zendülések.* — A csalódások elégtelenségét támasztanak a népekben 173; — izgalom Németországban 174; — zavarok az osztrák államokban 175; — Belgium és II. József reformjai 178; — az 1789-ki belga forradalom 182; — izgalom Hollandiában 184; — a genfi forradalom 185.

VI. *A régi kormányzat Franciaországban.* — Miért tör ki Franciaországban a forradalom, mely mindenütt fenyegetőnek látszik 186.

HARMADIK FEJEZET.

A francia befolyás.

I. *A szellem és a nyelv.* — A francia eszmék elterjedése, a klasszikai szellem 190; — hogyan fejlődik e szellem Franciaországban és terjed tovább 191; — a francia nyelv és eszmék terjedése 194; — az utazók 200; — a francia világ 202.

II. *A nevelés.* — Hogyan létesül Franciaország hatósága 203; — a nevelés azonossága az egész continensen 205; — a klasszikai szellem és nevelés Angolországban 210; — a szónoklat általi kormányzás 211.

III. *Az európai társadalom.* — A nevelés és eszmék közösségének következményei, a művelt szellemek köztársasága 214; — hogyan fogadják Európában a forradalom szerencsefiai 215; — szerencsefiai a régi kormányzat alatt 216; — az új kormányzat szerencsefiai; Franciaország ellenállhatatlan hatása 221.

IV. *Vallási izgalom és babona.* — A proselytismus eszméje a forradalomban 222; — a forradalmi vallás 223; — mysticismus és fanatismus 224; — hogyan támad ez evolúció a XVIII. században 225; — vallási újítás 227; — a secták, szabadkőművesek, illuminatúsok 229; — reakció a bölcsészeti tanok ellen 231; — a babona feléledése 231; — a Rózsakeresztesek 233.

V. *A nemzetek és a tanok.* — Hogyan értelmezik a nemzetek az új tanokat 235; — Rousseau példája. A *Contrat social* Genfben, Német- és Franciaországban 236; — a népek nemzeti hagyományaik szerint értelmezik a forradalmat, a kormányok politikai hagyományaik szerint tekintik azt, — a hagyományok megismerésének szükségége 238.

Második könyv.

A politikai hagyományok.

Franciaország.

ELSŐ FEJEZET.

A nemzet és a kormány.

I. *A hagyományos monarchia.* — A régi monarchiának nem volt alkotmánya 241; — e monarchia valódi alapjai 242; — a nagy királyok és a nagy miniszterek 244; — hogyan érvényesült a monarchia Franciaországban 245; — különbségek Francia- és Angolország között 245; — a reformáció Francia- és Angolországban 249; — a korlátlan monarchia sikerének föltételei Franciaországban 251; — a szabadság és reform szelleme 252; — a monarchia hanyatlása XIV. Lajos alatt 255; — a forradalom kitörésének veszedelme 256.

II. *A monarchia válsága.* — Anarchia az államban a XVIII. század folyamán 256; — a hatalom állhatatlansága és gyöngesége 260; — a forradalmi szellem és hagyományai 261; — a bölcsészek szerepe és befolyása 263; — a reformok szükségese az állam érdeke azokat megvalósítani 264; — hogyan készítettnek elő 265; — Turgot tervei 266.

III. *XVI. Lajos.* — XVI. Lajos jelleme 270; — Turgot minisztersége, bukásának okai 272; — a parlamentek 276; — arisztokratikus visszahatás 275; — izgalom a hadseregben 275; — az országos rendek összehívása 277.

IV. *A nemesség és a harmadik rend.* — Hogyan értik a szabadságot 279; — az angol alkotmány 279; — a nemesség tehetetlensége 280; — a harmadik rend túlsúlya, hogyan fogja fel a forradalmat 281; — a római szabadság 283; — a legisták, szerepök és befolyásuk 285; — hogyan értelmezik a népfeliséget 286.

V. *A forradalom és a praecedensek.* — A nemzetgyűlés mindenhatósága és közvetlen kormánya 288; — visszatérés a régi kormányzat praecedenseihez 289; — a hatalmak összpontosítása 291; — a király tanácsa és a bizottságok 291; — az intendánsok és a biztosok küldetésben 292; — pénzügy és hadsereg 293; — az államesínyek és a nagynapok 294; — a gallikán egyház és a papság polgári szerkezete 294; — a protestánsok elleni rendeletek és az emigránsok elleni törvények 299; — a régi kormányzat s a forradalom túlzásai 300.

VI. *Az irodalmi köztársaság.* — Az irodalmi emberek és bölcsészek szerepe és befolyása 302; — az irodalmi köztársaság és a Convent 304; — az iskolák, secták és a pártok elágazása 306.

VII. *A nemzeti jellem.* — Franciaország és a francia forradalom végsíkere 308; — a nemzeti jellem állhatatossága 310; — az újjáalkotás és újjászületés elemei 311; — a külpolitika döntő befolyása 313.

MÁSODIK FEJEZET.

A külpolitika.

I. *A hagyományok eredete.* — A kül- és belpolitika viszonya: a nemzet, az állam, a határok 314; — a hagyomány kiindulási pontja: Nagy Károly 316; — Fülöp Ágost 317; — szép Fülöp és a legisták 320; — a törvény lovagjai 325; — a függetlenségi harcok, Jeanne d'Arc 326.

II. *Közönséges és pompázó háborúk.* — Az auztrasi királyság 327; — a király háborúi 328; — VII. Károly vállalatái 329; — a burgundi örökség, az osztrák házzal való versengés eredete 331; — a klasszikai tanulmányok befolyása, Caesar és Strabo, Gallia határa és a természetes határok 334; — az állameszély 336; — polemikák a németekkel 336; — a pompázó háborúk 338; — visszatérés a közönséges háborúkhoz 338.

III. *Versengés az osztrák házzal.* — Franciaország szövetségei Németországban 339; — II. Henrik és a németek 339; — Coligny tervei 342; — IV. Henrik és a hagyomány 343; — Étienne Pasquier 343; — Sully nagy terve 344; — IV. Henrik tervei 346.

IV. *Richelieu.* — Tervei, pályája kezdetén 350; — Lothringia bekebelezésének terve 352; — a publicisták és a király jogai 354;

— az egykorúak ítélete Richelieuról 358; — politikai utódai 359; — Mazarin 359.

V. *A klasszikus rendszer.* — Mérséklet az erőben 361; — a szövetségek 362; — Németország és a westphali szerződés 362; — Olaszország 363; — a rendszer iránti érzék hiánya 363; — miben felel meg e politika a nemzeti szellemnek 364.

VI. *XIV. Lajos és a túlzások.* — XIV. Lajos folytatja, majd kivetkőzteti természetéből e politikát 366; — a határokért vívott háborúk 368; — surlódások Németországgal Elsass miatt 368; — a spanyol örökösödési háború 369; — XIV. Lajos, a Convent és Napoleon 371; — a mi XIV. Lajost megmenti 372.

VII. *XV. Lajos és a gyöngeség.* — Franciaország és Európa az utrechti szerződések után 372; — a gyarmati vállalatok, sikerök föltételei 373; — hogyan veszi el Franciaország gyarmatait 374; — az 1756-ki szövetség és az *osztrák rendszer* 375; — a *családi pactum* 377; — politikai vereség, Ausztria iránti gyűlölet 378.

VIII. *XVI. Lajos.* — XVI. Lajos erőfeszítései, hogy Franciaországot Európában fölemelje 384; — Vergennes minisztersége 384; — a király szerepe 386; — az Egyesült-Államok függetlensége és a bajor örökösödés 387; — Franciaország sikere 388; — Vergennes halála 391.

IX. *A politikai rendszerek.* — Az *osztrák rendszer* ellenzése, Duclos és Favier 392; — Favier rendszere és a forradalmi politika 394; — Raynal befolyása 399.

X. *A határok kérdése.* — Franciaország határai 1789-ben 401; — Vauban és Montesquieu 401; — Vergennes nézetei, Franciaország, mint a kis államok védnöke 405; — az 1789-ki eszmék a külpolitikában, Mirabeau és Talleyrand; lemondás a hódításokról 406—412.

XI. *A természetes határok.* — Hogyan terjed ezek hagyománya a nemzetben, — a tudósok 413; — Gallia határai 413; — hogyan alkalmazkodnak a régi kormányzat hagyományai a forradalom tanaihoz 414; — a természetes határok rendszere 419.

XII. *A hódítások hagyománya.* — Hogyan és minő alakban található a forradalomban 421; — a nemzeti egységesítésre kedvező irányzatok Német- és Olaszországban 422; — a Keletre és Egyiptomra vonatkozó szempontok 424; — Bonaparte 425.

XIII. *Franciaország és Európa 1789-ben.* — Mint gondolkoztak az idegenek Franciaországról 1789-ben, segélyforrásai 428; — a Franciaországnak tulajdonított nagyravágyó czélzatok 429; — a természetes határok 431; — problema, mely 1792-ben áll elő Franciaország és Európa között: megtarthatá-e határait Franciaország? 432; — az államok politikai hagyományai s Európa nemzeti megismerésének szüksége 434.

Harmadik könyv.

A politikai hagyományok.

Európa.

ELSŐ FEJEZET.

Angolország.

I. *Az érdekek és a politika.* — Az angol érdekek mercantil jellege s az ebből származó politikai következmények 435; — versengés Franciaországgal 436; — Anglia szövetségei 437; — az angol politika szünetelései a continensen 440; — Anglia belső válsága 440; — III. György és az angol társadalom 443.

II. *Európa ítéléte.* — A continens államférfiai képtelenek megérteni Angliát 445; — a francziák előítélétei és tévedései 446; — hogyan hazudtolja meg Anglia e felfogásokat 449.

III. *Pitt minisztersége.* — William Pitt 450; — kormányszata a belügyek tekintetében 451; — nézetei Franciaország felől 454; — Anglia jóléte 455.

IV. *A pártok és a forradalom.* — Az Anglia és Franciaország közti ellentétek, melyek egész történetökből származnak 456; — miért hiúsul meg a forradalom Angliában 457; — a közszellem és a vallás 458; — az angol forradalmárok tehetetlensége 460; — a nemzeti erők, melyeket Anglia Franciaországgal és a forradalommal szembeállít 462.

MÁSODIK FEJEZET.

Hollandia.

I. *Alkotmány és politika.* — A köztársaság alkotmánya 463; — hanyatlás a XVIII. században 467.

II. A pártok és Franciaország. — Az 1787-ki forradalom 470; — a francia párt bukása 470; — hogyan alakul át a párt, Franciaország és a forradalom iránti érzületek 471; — hogyan idegeníti el magától Franciaország Hollandiát 472.

HARMADIK FEJEZET.

Spanyolország.

I. A szövetségek. — A családi szerződés 474; — Spanyolország hanyatlása, daczára III. Károly kormányzatának 474; — a gyarmatok 477; — Portugálra vonatkozó tervek 479.

II. Az udvar és a kormány. — IV. Károly, a királyné és Godoy 480; — reactio a belpolitikában 483; — változékonyság és gyöngegség a külpolitikában 483; — az uralkodóház katastrophája 485.

III. A nemzet. — A spanyolok jelleme 485; — mint szegülnek ellen a forradalmi propagandának és hódításnak 487.

NEGYEDIK FEJEZET.

Olaszország.

I. Az olaszok. — A forradalom sikerének okai Olaszországban 490; — a nemzeti újjászületés mozgalma 491; — közöny a tényleg fennálló kormányok iránt 493.

II. A kormányok. — A két Sicília és a Bourbonok 494; — a király, a királyné, Acton 495; — surlódások Rómával 498; — a pápai hatalom hanyatlása 499; — Toscana, Genua, Velence 500; — Sárdinia, politikája, nagyravágyása és rokon vonása Poroszországgal 503; — viszonyok Franciaországgal 505; — az olasz confederatio eszméje, Franciaország sikerének föltételei Olaszországban 506.

III. Nemzeti szellem és a forradalom. — Hogyan fogadják az olaszok a forradalmat 508; — a forradalom nemzeti jelleget ölt Olaszországban 509; — ebből a francia-olasz viszonyokra visszahatás származik 510.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Németország.

I. A szent-birodalom. — A Német- és Franciaország alakulása közti különbség 512; — a westphali szerződések 512; — a biro-

dalom, az államok, a birodalmi gyűlés, a császár 514; — az államok egymás közti viszonyai, ellentét az észak és dél között 518; — a kis államok oppositíója Ausztriával szemben 519; — Poroszország Németországban 520; — a kis államok nagyralátásai 520; — mint igyekszik Németország összpontosítani 521; — a saecularisatiók 521; — Németország felosztása Franciaország és a német fejedelmek közt 523.

II. *A kormányok.* — A németek lappangó ereje, jellemők 525; — a »német hazafiság« ébredése a XVIII. században 526; — mint értelmezik az államok e hazafiságot, mint zsákmányolják azt ki Franciaország ellen 527; — Frigyes nagysága és népszerűsége 528; — a fejedelmek szövetsége, reformtervek 530; — félnek Franciaországtól, a Rajna balpartja, Elsass és Lothringia visszakövetelése, az örökös ellenség 532; — a francia szövetségek jellege és föltételei Németországban 535; — a helyzet 1789-ben 535; — ebből a forradalmi háborúk folyamán társulások és elszakadások származnak 537; — kormányok veresége, a német nemzet föllépése 538.

III. *A nemzeti aspiratiók.* — A kedélyek izgatottsága 539; — különbség emez és a Franciaországban tapasztalható izgalom között 540; — a németek ragaszkodása a vallási szokásokhoz és eszmékhez 542; — demokrata és forradalmi elemek hiánya 543; — a bölcsészek az államhatalom előtti meghódolást tanítják 545; — mint fejlesztik a francia eszmék, az által, hogy Németországban elterjednek, ugyanitt a nemzeti szellemet 547; — hogyan sarkalja a forradalom a németeket, hogy nemzetté alakuljanak, és mint könnyíti meg nekik az erre szolgáló eszközöket 549.

IV. *A németek és a forradalom.* — Különböző vidékek és tartományok indulata Franciaország és a forradalom iránt 554; — a Rajna balpartja, mennyire lehetséges ennek annexiója 554; — surlódások a jobbparti államokkal 558; — a német Németország, Stein 559; — a német fejedelmek mint fordítják hasznukra Franciaország példáját 561; — mint hat közre a francia forradalom Németország egyesítésére 562.

HATODIK FEJEZET.

Ausztria.

I. *A monarchia.* — Az osztrák monarchia nem-összefüggő volta 563; — kormányzati nehézségek 566; — kis Európa a nagy Európában 568; — utalva van az osztozkodási politikára 569; — Mária Terézia és scrupulusai 570; — II. József 573.

II. *Politikai törekvések.* — Lothringeni Károly végrendelete és Ausztria tervei 574; — versengés Poroszországgal 577; — Német-, Olasz-, Lengyel- és Törökországra vonatkozó czélzatok 578; — Ausztria és Franciaország érdekei közt ellentét 580; — a Franciaország iránti ellenséges indulat 581; — azon okok, melyek Ausztriát a forradalom háborúiban vezérlik 583.

III. *A segélyforrások.* — A kormány, Kaunitz 586; — államférfiak hiánya 587; — a fejedelmek 587; — a mi Ausztriát a forradalmi propagandára nézve hozzáférhetetlenné teszi 588; — a monarchia tartóssága és újjáalakulásának okai 591.

HETEDIK FEJEZET.

Poroszország.

I. *A nemzet és az állam.* — Poroszország szerepe a forradalom háborúiban, politikájának és történetének viszontagságai 593; — a porosz állam és nemzet eredete 596; — különös jellegök 598; — a háború és a hódítások: nemzeti termékek 599; — Frigyes, nézetei és czélzatai a szövetségekre nézve, Oroszország 600.

II. *Frigyes műve.* — Frigyes belkormányzata 603; — e kormányzat romlásának okai 604; — pénzügy és hadsereg 605; — a diplomatik 606; — vallás és erkölcsök 607; — reformok utáni vágyak 612.

III. *II. Frigyes Vilmos.* — Jelleme és vágyai 613; — az ágyasok és kegyenczek 615; — a theosophok 621; — Woellner és Bischoffswerder 622; — cselszövények Berlinben 624.

IV. *A reactio.* — Piétista és álszenteskedő reactio Poroszországban 626; — ellenséges indulat Franciaország iránt 627; —

kormány és hadsereg hanyatlása 629; — az ellenzékiek, a francia párt 630.

V. *A hanyatlás.* — A poroszok önhittsége 632; — a hollandi expedíció 1787-ban 632; — a hármasszövetség 633; — határtalan és össze nem függő vállalatok, a porosz állam catastrophiája 634.

VI. *A fellábadás.* — A helyreállítás elemei 635; — a nemzet 636; — a tartományi nemesség 637; — a tartományi közigazgatás és a községek 638; — a porosz reformátorok sajátos jellemvonása, miben kölcsönöznek ihletet a francia forradalomtól 639.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Oroszország, Svédország, Lengyelország és a keleti ügyek.

I. *Török-, Svéd- és Lengyelország.* — Ez államok fontossága Franciaország rendszerében s a forradalom történetében 641; — a törökök hanyatlása 643; — Svédország gyöngesége 645; — III. Gusztáv államcsínye, jelleme és diadvágya 646; — Lengyelország anarchiája 647; — az alkotmány, a nemesség, a parasztok, a király 649; — a reformkísérletek, a lengyel hazafiak, tehetetlenségük okai 651.

II. *Oroszország és II. Katalin.* — Mi teszi Oroszországot hozzáférhetetlenné a forradalmi propagandára nézve 652; — az orosz nemesség, a bölcsészek és az emigráltak 653; — nemzeti aspirációk a külpolitikában 655; — a politika állhatatossága 656; — II. Katalin és jelleme 657; — kormányzata 658; — nézetei Franciaország- és a forradalomról 659; — szándoklatainak ereje és szilárdsága 661.

III. *A háború és az alkudozások 1787—1788-ban.* — A görög terv 662; — Oroszország és Ausztria nézetei Franciaország hanyatlásáról 664; — hadizenet a törökök részéről 665; — szövetségi ajánlatok Franciaországnak, miért tér ki ez előlük 666; — Poroszország célzatai, Hertzberg nagy terve, intervenciók és cselszövények Belgiumban, Magyar-, Francia- és Lengyelországban 667; — az 1788-ki hadjárat, a szövetségesek veresége 670; — Ausztria Poroszország ellen fordúlni szándékozik 672; — a Svédország és a törökök által megtámadott II. Katalin szilárd állhatatossága 673; — sikerei 674; — Anglia javaslatba hozza India és a török birodalom felosztását;

a grodnói országgyűlés, a lengyelek Poroszország karjaiba vetik magokat 675.

IV. *Az európai válság 1789-ben.* — A porosz király habozásai 678; — Pitt vonakodik támogatni Hertzberget és Franciaország-hoz közeledik 678; — az Ausztria, Orosz-, Francia- és Spanyolország közti négyes szövetségi terv meghiúsulása 679; — Franciaország bénultsága, az állam benső válságának következménye 681; — az ügyek állása 1789. május havában 684.

Befejezés.

I. Miért tör ki a forradalom Franciaországban 685; — hogyan értelmezi a nemzeti szellem a forradalom egyetemes eszméit, és azokat elsajátítva, hogyan alakítja át 686; — a haza eszméje a forradalmárok és az emigráltak szerint 687; — a háború konkrét jelleget kölcsönöz ez eszmének; mint forr össze Franciaországban a hazaszeretet a forradalom szeretetével 688; — a terroristák uralma és bukása, a szabadsági eszmék hanyatlása 689; — a háború fölemészti a nemzetet, a forradalom fegyveres propagandává fajul; a köztársaság hódítóvá lévén, katonai despotizmussá fajul 690.

II. Miért lepi meg a forradalom váratlanul 692; — hogyan koptatja el magát Európa, midőn a praecedensekhez alkalmazkodik 694; — Európa és a francia forradalom közti megagyezés föltételei 694; — az állameszély és az osztozkodások 695; — ezek által egyszerűen visszatérnek a régi kormányzat szokásaihoz 695; — mi tekintetben forognak veszélyben az új elvek 697; — hogyan támaszt Franciaország Európában nemzeteket önmaga ellen 698; — Franciaország szerepének nagysága; befolyásának kiterjedése a világon 700.

III. Hogyan találja meg a forradalom magában a sikerben a mérséklőt szert s a francia hatalom a maga korlátait 700; — a népek nemzeti ellenállása 701; — Európa átalakulásának következményei Franciaországra nézve 702; — e következmények nem származtak szükségképen az 1789-ki elvekből 703.